

Neuvostoliitto muistoissa ja mielikuvissa

Toimittaneet

ANNA HELLE & PIA KOIVUNEN

SKS

Neuvostoliitto muistoissa ja mielikuvissa

Neuvostoliitto muistoissa ja mielikuvissa

Toimittaneet

ANNA HELLE JA PIA KOIVUNEN

SUOMALAISEN KIRJALLISUUDEN SEURA • HELSINKI • 2022

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

SUOMALAISEN KIRJALLISUUDEN SEURAN TOIMITUKSIA 1480

Teos on Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran nimeämien asiantuntijoiden tarkastama.

Kannen kuva: Grisha Bruev / Shutterstock.com
Kannen suunnittelu: Timo Numminen
Taitto: Maija Räisänen
EPUB: Tero Salmén

ISBN 978-951-858-444-8 (nid.)
ISBN 978-951-858-445-5 (EPUB)
ISBN 978-951-858-446-2 (PDF)

ISSN 0355-1768 (nid.)
ISSN 2670-2401 (verkkojulkaisut)

DOI https://doi.org/10.21435/skst.1480

Teos on avoimesti saatavissa osoitteessa
https://doi.org/10.21435/skst.1480
tai lukemalla tämä QR-koodi mobiililaitteella.

Hansaprint Oy, Turenki 2022

Sisällys

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kiitokset

Kun me kirjan toimittajat aloimme suunnitella tätä kirjaprojektia vuonna 2019, ajatuksenamme oli tehdä kirja, jossa käsiteltäisiin Neuvostoliiton muistamista monipuolisesti ja joka ilmestyisi 30 vuotta Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen. Ajattelimme, että kirja olisi ilmestyessään ajankohtainen puheenvuoro juuri tuon 30 vuoden merkkipaalun vuoksi. Kirjaa viimeistellessämme keväällä 2022 maailman tilanne erityisesti Venäjän suhteen on kuitenkin muuttunut perinpohjaisesti, ja kirjamme aiheesta on tullut Ukrainan sodan takia valitettavan ajankohtainen.

Kiitämme Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran tiedekustantamoa kirjan ottamisesta julkaisuohjelmaansa. Kiitokset myös anonyymeille lausunnonantajille palautteesta, joka auttoi olennaisesti käsikirjoituksen parantamisessa. Lämmin kiitos lisäksi tiedekustantamon harjoittelijalle Sami Sihvolle tarkasta ja paneutuneesta toimitustyöstä kirjan viimeistelyn loppuvaiheessa.

Kesäkuussa 2022
Anna Helle ja Pia Koivunen

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Neuvostoliiton muistamista tutkimassa

Anna Helle
https://orcid.org/0000-0001-8504-849X

Pia Koivunen
https://orcid.org/0000-0001-6142-1595

Neuvostoliiton romahtamisesta tuli joulukuussa 2021 kuluneeksi 30 vuotta. Merkkivuosi huomioitiin suomalaisessa mediassa maan historiaa käsittelevillä esityksillä. *Helsingin Sanomat* julkaisi heinäkuussa 2021 kolmeosaisen juttusarjan, jonka ingressin mukaan ”Neuvostoliiton haamu leijuu yhä Venäjän yllä”. Artikkeleissa käsiteltiin Neuvostoliiton yrityksiä ratkaista talousvaikeuksiaan 1980-luvun lopulla, Neuvostoliiton hajoamista Ukrainan itsenäistymisen ja ydinaseisiin liittyvien pelkojen näkökulmasta sekä neuvostoihmisen perinnettä kollektiivisessa muistissa (Hakala 2021a, 2021b ja 2021c). Myös *Ilta-Sanomissa* aihetta lähestyttiin vertaamalla nyky-Venäjää Neuvostoliittoon. Venäjän suurvaltapyrkimykset, yhden puolueen ylivalta ja propaganda tiedotusvälineissä antoivat lehden mukaan aiheen todeta, että ”Venäjä on alkanut muistuttaa edeltäjäänsä yhä enemmän”. (Paananen 2021).

Yle julkaisi loppuvuodesta 2021 laajan kuvitetun artikkelin Neuvostoliiton historiasta otsikolla ”Tragedia nimeltä Neuvostoliitto”. Siinä asetuttiin ”lännen” puolelle Neuvostoliittoa vastaan ja lueteltiin yksinomaan valtion historian järkyttäviä vaiheita ja epäonnistumisia (Varho 2021).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Ylen samaan aikaan julkaisema, sinänsä moniääninen dokumenttisarja *Kylmän sodan Suomi* taas käsitteli Suomen ja Neuvostoliiton välisiä suhteita korostaen voimakkaasti suomettumisen häpeällisyyttä.[1] Neuvostoliiton romahtamisen vaikutuksia suomalaiseen talouteen käsiteltiin puolestaan Ylen *Hullu vuosi* -dokumenttisarjan (2021) ensimmäisessä jaksossa.

Neuvostoliitto on ajankohtainen aihe myös siksi, että se on ollut viime vuosina keskeisellä sijalla presidentti Vladimir Putinin historiapolitiikassa. Kommunistisen maailmanmahdin romahtamisen ja kylmän sodan päättymisen jälkeen maailmanpolitiikka muuttui peruuttamattomasti, mutta Neuvostoliitto ja sen perintö eivät unohtuneet Venäjällä. Päinvastoin Venäjän poliittinen johto on viime vuosikymmenen aikana pyrkinyt neuvostomenneisyyden osittaiseen arvonpalautukseen, jonka avulla on korostettu Venäjän suurvaltamenneisyyttä ja roolia natsi-Saksan kukistamisessa toisessa maailmansodassa. (Ks. esim. Miklóssy & Kangaspuro 2021; Wijermars 2016, 1; Mikkonen 2022.) Neuvostoaika on herättänyt myös kansalaisten keskuudessa myönteisiä mielikuvia, mistä kertoo esimerkiksi Josif Stalinin kasvava arvostus riippumattoman venäläisen Levada-tutkimuskeskuksen mielipidemittauksissa (Levada-keskus 2019, 168; ks. Perkiömäki tässä kirjassa).

Neuvostomenneisyyden tarkoitushakuinen hyödyntäminen Putinin poliittisessa toiminnassa on vain kiihtynyt Ukrainaan kohdistuneen hyökkäyssodan myötä. Helmikuussa 2022 pitämässään televisiopuheessa Putin vetosi venäläisten kollektiiviseen muistiin fasistien kukistamisesta toisessa maailmansodassa kehystämällä Ukrainan sodan taisteluksi natseja vastaan. Samassa puheessa hän kuitenkin myös kyseenalaisti neuvostojohtajien perintöä esittämällä Ukrainan valtion Leninin keinotekoisena luomuksena, johon Stalin ja Hruštšov lisäilivät alueita omilla kausillaan. (Putin 2022.) Neuvostoaika on näkynyt myös keskusteluissa Venäjän ulkopuolella. Georgian vuoden 2008 sodasta lähtien Venäjän

1 Sekä artikkelissa että sarjassa Neuvostoliiton vastapariksi asetettiin abstrakti ”länsi” mutta jätettiin mainitsematta, että vuosina 1945–1991 niin sanottuun länteen kuului hyvin monenlaisia valtioita moniarvoisista ja vahvoista kansalaisyhteiskunnista sotilasdiktatuureihin. *Kylmän sodan Suomen* tapaa kehystää suomettumisen tarinaa on arvosteltu paikoin yksinkertaistavaksi ja turhan mustavalkoiseksi. (Ks. Koivunen, Lalu, Matala & Soimetsä 2022.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

ja lännen huonontuneita suhteita on luonnehdittu uudeksi kylmäksi sodaksi ja Venäjän yhteiskunnallista kehitystä, etenkin Ukrainan sodan vuoksi radikaalisti heikentyneen sananvapaustilanteen myötä, on verrattu totalitaristiseen edeltäjäänsä (esim. Lucas 2008; Mattila 2022).

Neuvostoliitto ja Suomen menneisyys Neuvostoliiton naapurina ovat olleet viime vuosina vahvasti edustettuina myös tutkimuksen kentällä. Kansallisarkistossa käynnistyi vuonna 2020 viisivuotinen tutkimushanke Suomalaiset Venäjällä 1917–1964[2], jossa kartoitetaan Neuvostoliitossa poliittisten vainojen uhreiksi joutuneita suomalaisia. Myös Suomalaisen Kirjallisuuden Seura keräsi vuonna 2020 muistoja Stalinin vainoista. Inkerinsuomalaisten vaiheita Neuvostoliitossa taas on tuotu esiin esimerkiksi Kansallismuseon näyttelyssä ”Inkeriläiset – unohdetut suomalaiset” (2020) ja tietokirjallisuudessa (Pakkanen & Pakkanen 2021).

Myös *Neuvostoliitto muistoissa ja mielikuvissa* osallistuu osaltaan Neuvostoliiton muistamiseen. Kirja käsittelee Neuvostoliittoon ja neuvostoyhteiskuntaan liittyviä muistoja, käsityksiä ja mielikuvia kaikessa moninaisuudessaan. Tarkastelemme, miten Neuvostoliittoa on muisteltu eri aikoina ja millaisena se on näyttäytynyt erilaisissa kulttuurin tuotteissa, kirjallisuudessa, museonäyttelyissä, taiteessa ja mediassa. Kiinnostuksemme kohteena on, mitä Neuvostoliitosta muistetaan ja miten se muistetaan. Tarkastelemme myös, miten Neuvostoliittoa on esitetty ja esitetään – aikalaisille ja tulevaisuuden ihmisille – erilaisissa kulttuurisissa teksteissä. Muistetun ohella olennaista on se, mitä ei muisteta, mikä unohdetaan tai mistä ei puhuta.

Ajallisesti kirjamme ulottuu 1920-luvun Neuvosto-Venäjältä kylmän sodan vuosiin, perestroikaan ja nykypäivään. Tällä laajalla perspektiivillä haluamme muistuttaa siitä, että Neuvostoliitto valtiona ja yhteiskuntana oli ajassa elävä ja muuttuva rakennelma, jota on mahdotonta tyhjentävästi selittää yhden tarinan tai yhden näkökulman avulla. Sama koskee myös käsityksiämme Neuvostoliitosta. Nyt kun valtiota ei enää

2 Historiantutkija Aleksi Mainion johtamaan hankkeeseen voi tutustua osoitteessa https://arkisto.fi/suomalaisetvenajalla.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

ole, suhtaudumme Neuvostoliittoon eri tavalla kuin ennen vuotta 1991.[3] Esimerkiksi tämän kirjan luvussa ”Ei se tarkoita, että haluaisimme sen ajan takaisin” vanhempiin sukupolviin kuuluvat virolaiset tuovat esiin Neuvostoliiton eri vaiheita. Sodan leimaamaa 1940-lukua seurasi 1950-luku, jolloin Stalin kuoli, minkä monet mainitsevat vedenjakajana Neuvostoliiton historiassa. 1960- ja 1970-luvut olivat vakiintumisen ja talouden kehittymisen aikaa, kun taas 1980-luvulla elintarvikepula paheni Gorbatšovin johtamassa Neuvostoliitossa.

Myös paikkaan liittyvät kontekstit vaihtelevat. Neuvostoliitto oli monikulttuurinen ja monietninen imperiumi, joka kattoi yhden kuudesosan maailman asutusta pinta-alasta. Neuvostomenneisyys näyttäytyi erilaisena eri puolilla valtavaa maata, ja tuon menneisyyden muistelu vaihteleekin sen mukaan, muistellaanko sitä nyky-Venäjällä, maan romahtamisen jälkeen itsenäistyneissä entisissä neuvostotasavalloissa tai jonkin edelleen Venäjällä asuvan vähemmistökansan keskuudessa. Suomalaisille lähin Neuvostoliiton vähemmistö oli suomalaiset, joihin lukeutuivat muun muassa inkerinsuomalaiset, amerikansuomalaiset ja Suomesta Neuvostoliittoon esimerkiksi poliittisista syistä hakeutuneet. Tässä kirjassa Neuvostoliiton vähemmistöjä käsitellään monessa yhteydessä. ”Inkerinsuomalainen luokkavihollinen Neuvostoliitossa” -luvun aiheena on Anita Konkan tositapahtumiin perustuva romaani, joka esittää Konkan perheen muistojen kautta yhden tulkinnan inkerinsuomalaisten kohtaloista Neuvostoliitossa. Luku ”Neuvostoliitto jälkimuistin sukupolven silmin” taas käsittelee venäläisen Maria Stepanovan romaania *Muistin muistolle* (2017), jossa tuodaan esiin Neuvostoliitossa esiintynyttä antisemitismiä ja selvitetään kirjailijan suvun vaiheita. Toisenlainen esimerkki erilaisista konteksteista liittyy Neuvostoliiton viimeiseen johtajaan Mihail Gorbatšoviin. Siinä missä Gorbatšov näyttäytyi monille neuvostoliittolaisille heikkona johtajana ja syypäänä 1980-luvun pulaan,

3 Neuvostoliittoa on käsitelty viime vuosikymmeninä paljon myös populaarikulttuurissa. Esimerkiksi yhdysvaltalais-brittiläinen televisiosarja *Chernobyl* (2019), brittiläinen elokuva *Stalinin kuolema* (The Death of Stalin, 2017) sekä venäläiset televisiosarjat *Rangaistuspataljoona* (*Strafbat*, 2004), *Suojasää* (*Ottepel*, 2013) ja *Trotski* (2017) ovat tuoneet nykykatsojat eri maissa neuvostomenneisyyden äärelle. Neuvostoliitto vilahtaa myös Itä-Saksaa käsittelevissä *Goodbye Lenin* -elokuvassa (2003) ja televisiosarjoissa *Deutschland 83* (2015), *Deutschland 86* (2018) ja *Deutschland 89* (2020).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

suhtauduttiin häneen Suomessa ja lännessä yleisemminkin hyvin suopeasti (ks. Koivunen, Perkiömäki & Jouttijärvi tässä kirjassa).

Lähestymme Neuvostoliittoa koskevia muistoja ja mielikuvia eri tieteenalojen ja aineistotyyppien näkökulmista. Suurin osa teoksemme tutkimuskohteista on historiallisia, tosiasioihin ja todellisiin tapahtumiin pohjaavia. Mukana on kuitenkin myös luonteeltaan fiktiivisiä tutkimuskohteita, kuten kaunokirjallisuutta ja populaarikulttuuria, joissa Neuvostoliittoa käsitellään taiteellisin vapauksin. Kirjan kirjoittajat ovat historian, taiteen, venäjän kielen ja kulttuurin, kirjallisuuden ja median tutkijoita, joita yhdistää kiinnostus kulttuuriseen muistamiseen ja unohtamiseen. Keskitymme tässä kirjassa suomalaisiin, inkeriläisiin, venäläisiin ja virolaisiin näkökulmiin.

Neuvostoliiton historia on yhtä aikaa pitkä ja lyhyt. Se kesti vain hieman reilut seitsemänkymmentä vuotta mutta jätti kuitenkin lähtemättömän jäljen historiaan. Neuvostoliitossa koettiin erilaisia vaiheita, joista jotkut tunnetaan ja muistetaan nykyään paremmin kuin toiset. Maa oli toinen aikansa suurista maailmanmahdeista, sosialistisen maailman johtaja, jonka vaikutuspiirissä yhteiskuntia ja tulevaisuutta rakennettiin sosialismin periaatteiden mukaan. Ihanteina olivat tasa-arvo, oikeudenmukaisuus ja kansainvälisyys. Neuvostoliitto tunnettiin korkeatasoisesta tieteestä ja taiteesta, ja maa menestyi erinomaisesti myös urheilussa.

Kuten valkovenäläinen kirjailija Svetlana Aleksijevitš on osuvasti kuvannut teoksessaan *Neuvostoihmisen loppu. Kun nykyhetkestä tuli second handia* (2013), moni neuvostoihminen löysi elämälleen suunnan ja tarkoituksen nimenomaan neuvostoyhteiskunnan jäsenenä. Elämä Neuvostoliitossa ei kuitenkaan aina noudattanut ääneen lausuttuja ihanteita; valtion historiassa koettiin myös raskaita poliittisen sorron ja puutteen kausia. Nykyään Neuvostoliittoa koskevissa suomalaismuistoissa korostuvat usein – ja aivan syystä – Stalinin vainot ja niiden suomalaisuhrit, ja vainoja muistellaan myös Venäjällä ja Baltian maissa. Neuvostoliitto ei kuitenkaan tyhjene Stalinin poliittisiin vainoihin ja vankileirijärjestelmään. Maan historia oli ja merkitsi paljon muutakin, kuten tämän kirjan luvut osoittavat.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Muistaminen, kuvitteleminen ja kulttuurinen muisti

Neuvostoliitto muistoissa ja mielikuvissa -teoksen tarkoituksena ei ole kertoa historiallista totuutta Neuvostoliitosta vaan tutkia siihen liittyviä muistoja ja mielikuvia. Sen lähtökohtana on näkemys, että taide, kirjallisuus, museot, media ja erilaiset dokumentit osallistuvat osaltaan, kukin hieman eri tavoin, Neuvostoliittoa koskevan muistin ja käsitysten luomiseen ja muotoutumiseen. Taiteessa ja populaarikulttuurissa muistaminen voi tapahtua myös fiktion keinoin ja vapauksin. Neuvostoliittoa koskevasta muistamisesta ja muistelemisesta puhuttaessa avainkäsitteitä ovat tässä teoksessa yksilöllinen ja kollektiivinen muisti sekä kulttuurinen muisti.

Kulttuurisen muistin käsitettä käytetään toisinaan synonyymina kollektiiviselle muistille, jolloin se kattaa laajasti erilaiset rakenteet, käytännöt ja mediumit, kuten myytit, monumentit, rituaalit, taideteokset, keskusteluissa tapahtuvan muistelemisen ja erilaiset kulttuurisen tiedon muodostelmat. Astrid Erll on määritellyt näin ymmärretyn kulttuurisen muistin ”nykyisyyden ja menneisyyden väliseksi vuorovaikutukseksi sosiokulttuurisissa konteksteissa” (Erll 2010, 1–2). Tämä on hyvin väljä tapa ymmärtää kulttuurinen muisti. Suppeamman määritelmän mukaan kulttuurinen muisti tarkoittaa tallennettuja menneisyyttä koskevia esityksiä, kuten patsaita, kirjoja, valokuvia ja elokuvia, jotka ovat siirrettävissä ja jotka säilyvät sellaisinaan seuraaville sukupolville (Assman 2010, 110–111). Tällöin kulttuurisen muistin ajatellaan olevan osa kollektiivista muistia. On myös esitetty sellainen erottelu, jossa kulttuurinen muisti muotoutuu erilaisten mediumien ja rituaalien kautta, kun taas kollektiivinen muisti välittyy sukupolvelta toiselle sosiaalisessa vuorovaikutuksessa (Kaljundi, Laanes & Pikkanen 2015, 11).

Kollektiivinen muisti voidaan erottaa myös yksilöllisestä muistista, vaikka nämä muistin muodot eivät olekaan toisistaan kokonaan erillisiä. Yksilöllinen muisti sisältää yksilön omaa menneisyyttä koskevia muistoja, kun taas kollektiivinen muisti kantaa yhteisön muistoja menneisyydestä. Koska yhteisöt koostuvat yksilöistä, näiden muistin muotojen välillä tapahtuu kaiken aikaa vuorovaikutusta molempiin suuntiin. Kollektiivisen muistamisen ohella on mahdollista puhua myös kollektii-

visesta unohtamisesta. Joskus tällainen unohtaminen on tahatonta siinä mielessä, että yhteisöt unohtavat asioita, jotka mielletään epäolennaisiksi. Unohtaminen voi kuitenkin olla myös aktiivista, kun tietyistä asioista päätetään olla syystä tai toisesta puhumatta, minkä seurauksena muistitieto ei välity eteenpäin. (Bouma 2019, 60–61.)

Tässä kirjassa käsiteltyihin muistamiseen ja unohtamiseen kytkeytyy myös poliittisia ulottuvuuksia. Kulttuurista muistia pidetään yllä kulttuurisessa toiminnassa ja institutionaalisessa kommunikaatiossa (Bouma 2019, 53). Kulttuurinen muisti ymmärretään toisinaan valtion ohjaamaksi tai hyväksymäksi tavaksi muovata yhteiskunnan kulttuurisia käsityksiä menneisyydestä (esim. Assmann 1995, 126; ks. Bouma 2019, 53–54), mutta tässä kirjassa käsitellyt muistiyhteisöt voivat olla myös kansakuntaa pienempiä ja/tai kansalliset rajat ylittäviä. Kulttuurisen muistin kautta pyritään siirtämään eteenpäin niitä arvoja, joita yhteisö pitää arvokkaina, ja se on siinä mielessä valikoivaa. Kulttuurinen muisti on myös jatkuvasti muuttuva prosessi, sillä kulttuurissa on aina pyrkimyksiä muotoilla menneisyyttä koskevia käsityksiä nykyisten poliittisten näkemysten mukaisesti. (Bouma 2019, 53; Rigney 2012, 19.) Esimerkiksi neuvostojohtajien patsaita ja kuvia oli ennen keskeisillä paikoilla joka puolella Neuvostoliittoa, mutta poliittisen järjestelmän muututtua patsaita on viety pois. Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen julkisuuteen on tullut sen sijaan esimerkiksi tosipohjaisia ja kuvitteellisia kertomuksia Neuvostoliiton epäkohdista, mikä ei aikaisemmin ollut samalla tavalla mahdollista. Vaikeiden aikojen muistamisen rinnalla esiintyy kuitenkin myös neuvostonostalgiaa (ks. Boym 2001).

Kulttuurinen muisti onkin alue, jolla neuvotellaan jatkuvasti siitä, mitä muistetaan ja miten. Kulttuurisen muistin piirissä on aina niin sanottuja valtakertomuksia, jotka ovat kulloisenkin valtavirran mukaisia. Joukossa on kuitenkin myös niin sanottuja vastakertomuksia, jotka haastavat valtakertomuksia ja tuovat esiin toisenlaisia näkökulmia. (Ks. Hyvärinen 2020; Meretoja 2021.) Kulttuurisen muistin näkökulmasta ei siis ole itsestään selvää, mitä muistetaan ja miten, vaan muistamisen ja unohtamisen taustalla on monenlaisia arvoihin ja politiikkaan liittyviä valintoja. Siksi on syytä muistaa, että menneisyyden esittäminen ei ole neutraalia. Menneisyyttä esitetään aina joistain lähtökohdista käsin ja

https://doi.org/10.21435/skst.1480

joitain päämääriä varten, ja menneisyyttä koskeviin esityksiin vaikuttavat muun muassa aika, paikka, kulttuuriympäristö, yhteiskunnallinen tilanne ja se, mitä tarkoitusta varten menneisyyttä esitetään. Suhde menneisyyteen on poliittinen kysymys, koska mennyttä käsittelemällä yksilöt ja yhteisöt rakentavat ja muovaavat ymmärrystä itsestään ja muista. Menneisyyttä esittävät tekstit kertovat myös siitä ajankohdasta ja tilanteesta, jossa menneisyyttä käsitellään.

Tällaiseen menneisyyssuhteen poliittisuuteen viitattaessa käytetään erilaisia käsitteitä; puhutaan esimerkiksi historiapolitiikasta tai muistin politiikasta, jotka ovat osin päällekkäisiä käsitteitä. Historiapolitiikka tarkoittaa sitä, että menneisyyttä ja sitä koskevia tulkintoja käytetään apuvälineenä tiettyjen yhteiskunnallisten päämäärien saavuttamiseen (ks. esim. Nyyssönen 1999, 39–40). Menneisyyttä koskevaa faktatietoa saatetaan käyttää esimerkiksi väitteen perusteluna, jolloin se voi olla yksilöllistä ja kokemukseen perustuvaa, yhteisössä yleisesti tunnettua tai uuden tutkimuksen tuottamaa tietoa. Historiaa käyttävät monet tahot, kuten esimerkiksi poliitikot, virkamiehet, journalistit, tutkijat, opettajat ja taiteilijat. (Grönholm & Nyyssönen 2019, 9, 12; ks. myös Torsti 2008, 62.) Muistin politiikka taas voidaan tiivistää kysymykseen siitä, ”kuka haluaa kenen muistavan mitä ja miksi” (Maurantonio 2014, 2; Confino 1997, 1393). Esimerkiksi Suomessa kansalaissotaan liittyvä muistelu oli painottunut 1960-luvulle saakka voittajien eli valkoisten näkökulman esille tuomiseen, kun häviäjien menetyksistä ja surusta sen sijaan vaiettiin (Peltonen 2003).

Neuvostomenneisyyden muistelu Venäjällä ja Suomessa

Venäjällä neuvostoajan muistelua on hallinnut kaksi teemaa: suuri isänmaallinen sota ja Stalinin terrori. Neuvostoliiton aikana mahdollisuudet muisteluun olivat rajalliset ja poliittisille suhdanteille alisteiset. Ensimmäinen ”muistelubuumi” koettiin Stalinin kuoleman jälkeisen suojasään aikana 1950–60-lukujen taitteessa, jolloin yhteiskunnallinen ilmapiiri, sensuuri ja kulttuuri hetkeksi liberalisoituivat. Padot murtuivat varsinaisesti kuitenkin vasta perestroikan myötä. 1980-luvun lopulla ja

https://doi.org/10.21435/skst.1480

etenkin vuoden 1991 jälkeen julkaistiin paitsi uusia muistelmia myös vuosikymmeniä aiemmin kirjoitettuja tekstejä, joita ei ollut voitu aiemmin julkaista. Vallalla oli tarve tuoda maan historian kipukohtia päivänvaloon, käsitellä traumaattista menneisyyttä ja kirjoittaa itsensä osaksi maan päättymässä olevaa historiaa. (Paperno 2009, xi, 1–9, Etkind 2013, 203.)

Venäjällä suhtautuminen väkivaltaiseen menneisyyteen on ollut erilainen kuin esimerkiksi Saksassa, jossa valtiolla on keskeinen historiapoliittinen rooli holokaustin muistamisessa ja tiedon jakamisessa, ja jossa holokaustin kieltäminen on laitonta. Stalinin terrori on laajalti venäläisten tiedossa, mutta suhtautuminen siihen on monimuotoisempaa. Muistelukulttuuria tutkineen Alexander Etkindin mukaan osa venäläisistä pitää vainoja kyllä ylilyöntinä mutta silti rationaalisena ratkaisuna niihin ongelmiin, joita neuvostoyhteiskunta kohtasi 1930-luvulla. (Etkind 2013, 200–209.) Vainojen muistoja on ylläpitänyt erityisesti kansalaisjärjestö Memorial, joka lakkautettiin vuoden 2021 lopulla. Vuonna 1989 perustettu Memorial keskittyi keräämään ja ylläpitämään tietoja vainojen uhreista. Se myös pystytti satoja muistomerkkejä poliittisten vainojen uhreille ympäri Venäjää. Niistä tunnetuin lienee Solovkin kivi Moskovan Lubjankan aukiolla entisen KGB:n, nykyisen FSB:n päämajan edustalla. 1990-luvulla Memorial oli harvoja julkisia toimijoita muistin politiikan kentällä, mutta 2000-luvulla valtio on ottanut Putinin johdolla aktiivisen roolin neuvostomenneisyyden käsittelyssä. (Miller 2020, 8–11.)

Entisissä neuvostotasavalloissa, etenkin Virossa, Latviassa ja Liettuassa, neuvostoaikoja on muisteltu hyvin eri näkökulmista kuin Venäjällä. Toisen maailmansodan aikana Neuvostoliiton miehittämissä maissa suhde menneisyyteen on ollut traumaattinen ja keskittynyt pitkään neuvostovallan vastustamiseen ja uhrinäkökulmaan. Esimerkiksi Virossa neuvostoaika on nähty repeämänä, poikkeuksena 1920-luvulla alkaneen itsenäisen Viron tarinassa. (Jõesalu, 2012, 1007–1032.) Tällaista näkökulmaa on tuonut esiin myös suomalainen kirjailija Sofi Oksanen, joka on käsitellyt monissa kansainvälistä mainetta saavuttaneissa romaaneissaan Viron menneisyyttä erityisesti suhteessa Neuvostoliittoon. Viime vuosikymmeninä neuvostoaikaa on muisteltu Virossa myös elämän-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

tarinoiden näkökulmasta, jolloin painopiste on ollut enemmän arjen, kulutuskulttuurin ja yksilöllisten valintojen muistelussa. Esimerkiksi Andre Hvostovin muistelu *Sillamäen kärsimysnäytelmä* (2011) pureutuu ironisella otteella neuvostoajan lapsuuteen suljetussa Sillamäen kaupungissa. Myös inkeriläisen Lauri Randlan elokuva *Näkemiin Neuvostoliitto* (2020) on tuonut nostalgian sävyjä neuvosto-Viron muisteluun.

Suomessa ensimmäinen vankileirimuistelujen aalto ajoittui 1950-luvulle, suojasään aikaan. Tuolloin julkaistiin 1930-luvulla neuvostomaassa asuneiden, sittemmin Suomeen palanneiden kokemuksia neuvostoyhteiskunnassa elämisestä ja selviytymisestä. Näistä tunnetuin lienee Arvo "Poika" Tuomisen vuosina 1956–1958 julkaistu trilogia *Sirpin ja vasaran tie, Kremlin kellot* ja *Maan alla ja päällä*, jossa hän tarkasteli neuvostoyhteiskuntaa varsin kriittiseen sävyyn. 1950-luvun loppua kohti poliittinen ilmapiiri kuitenkin kiristyi, eikä itänaapuria kielteisessä valossa esittäneitä muisteluja enää julkaistu suomettumisen vuosina. (Vettenniemi 2004, 119–127.)

Vuoden 1991 jälkeen on julkaistu tasaiseen tahtiin neuvostoaikoja muistelevia teoksia. Diplomaatit, toimittajat ja maassa opiskelleet ovat kuvailleet kokemuksiaan byrokratian, niukan kulutuskulttuurin ja reaalisosialismin pyörteissä 1960–1980-luvuilla. Käsityksiä Neuvostoliitosta ovat suomalaiselle yleisölle muovanneet myös Helsingissä työskennelleet Neuvostoliiton ja myöhemmin Venäjän suurlähettiläät sekä Neuvostoliitossa työskennelleet suomalaiset, joita esimerkiksi Jyrki Koulumies käsittelee teoksessaan *Itärakentajat. Työmailla Neuvostoliitossa* (2020). Myös vankileirikokemuksia ja vähemmistöjen kohtaloita on nostettu esiin. Antti Tuurin romaaniin perustuva elokuva *Ikitie* (2017) kertoo amerikansuomalaisten kohtaloista 1930-luvun Neuvosto-Karjalassa. Ville-Juhani Sutisen ja Ville Ropposen matka- ja tietokirjan yhdistelmä *Luiden tie. Gulagin jäljillä* (2019) on puolestaan käsitellyt gulagin historiaa ja muistelua nyky-Venäjällä. Viimeisimpänä Lea ja Santeri Pakkasen teos *Se tapahtui meille* (2020) on tuonut inkerinsuomalaisen näkökulman Neuvostoliittoon ja sen koettuun arkeen.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Moni-ilmeinen Neuvostoliitto ja kulttuurinen muisti

Neuvostoliitto muistoissa ja mielikuvissa jakautuu neljään osaan erilaisten aihepiirien mukaisesti. Ensimmäisen osan aiheena ovat Neuvostoliittoon liittyvät myönteiset muistot ja arvostavat mielikuvat suomalaisessa mediassa ja muistiaineistoissa. Tämän osan luvuissa käsitellyt Neuvostoliiton suurvalta-asemaan liittyvät ilmiöt, kuten avaruusohjelma ja urheilu, ovat olleet tärkeitä monille suomalaisille, ja niiden muisteleminen kiinnostaa edelleen. Valokuvatutkija Iina Kohosen luvun aiheena on Laika-koiran avaruuslento, jota hän tarkastelee suomalaisten ja neuvostoliittolaisten sanomalehtikirjoitusten näkökulmasta ja toisaalta kuvataiteilija ja tähtiharrastaja Lauri Anttilan muistelun kautta. Kohonen selvittää Laikan avaruuslennon taustoja ja sitä, miten tapahtumaa käsiteltiin eri lehdissä. Anttilan muistot tuovat tapahtumiin suomalaisen muistelijan henkilökohtaisia kokemuksia.

Historiantutkijat Hannu Salmi ja Markku Jokisipilä taas kirjoittavat Neuvostoliiton voitokkaasta jääkiekkojoukkueesta, niin sanotusta punakoneesta, ja Neuvostoliiton jääkiekkoilun ylivoimasta suomalaisen median näkökulmasta. He tuovat esiin jääkiekon poliittisia ulottuvuuksia kylmän sodan aikana ja sitä, miten neuvostoliittolaisesta jääkiekosta puhuttaessa peliä peilattiin usein myös politiikkaan. Historiantutkija Pia Koivunen käsittelee luvussaan suomalaisten muistoja Neuvostoliiton viimeisen johtajan Mihail Gorbatšovin Suomen-vierailusta vuonna 1989. Gorbatšovin uudistuspolitiikka ja avoimuus otettiin YYA-Suomessa myönteisesti vastaan. Gorba-lempinimellä tunnetun pääsihteerin valtiovierailu symboloi suomalaisille toivoa Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden muuttumisesta avoimemmiksi ja joustavimmiksi.

Toisen osan otsikko on ”Propagandaa ja satiiria”. Sen luvut käsittelevät Neuvostoliitto-esityksiä lehdissä ja museonäyttelyissä. Niiden tarkoituksena on tuoda tietoa siitä, millaisessa valossa Neuvostoliittoa on esitetty ja esitetään ja millaisia mielikuvia on pyritty synnyttämään. Historiantutkija Silja Pitkäsen aiheena on neuvostolapsuuden esittäminen Tampereella sijaitsevan Lenin-museon Sosialistinen lapsuus -erikoisnäyttelyssä. Hän tulkitsee valokuvien denotatiivisia ja konnotatiivisia merkityksiä ja vertailee keskenään Neuvostoliiton virallisia kuvia ja yk-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

sityishenkilöiden ottamia valokuvia. Kuvataiteilija, taiteentutkija Kalle Lampelan tutkimuskohteena on puolestaan Neuvostoliiton Suomessa ja monessa muussakin maassa julkaisema *Neuvostoliitto*-lehti, jonka avulla pyrittiin luomaan myönteisiä mielikuvia Neuvostoliitosta. Lampela tarkastelee sitä, miten taidetta käytettiin *Neuvostoliitossa* rauhan ja antifasismin puolesta puhumiseen ja propagandan välineenä. Esiin nousee myös erilaisia tapoja muistaa ja unohtaa taiteessa.

Historiantutkija Anna Laakkonen taas keskittyy Neuvosto-Karjalassa suomeksi ilmestyneeseen *Punainen Karjala* -sanomalehteen ja siinä 1920–1930-luvulla julkaistuihin nimimerkki Kustaan pakinoihin. Kustaa kirjoitti Neuvostoliiton varhaisvaiheiden ongelmista satiiriseen sävyyn keskittyen erityisesti Neuvosto-Karjalan paikallishallinnon kritisoimiseen. Tämä oli neuvostojohdon tahdon mukaista, sillä julkisen kritiikin toivottiin auttavan erilaisten ongelmien, kuten turhan byrokratian ja korruption, kitkemisessä. Luvussa tuodaan kuitenkin esiin myös Kustaan traaginen kohtalo. Laakkonen analysoi Kustaan pakinoita diskurssianalyysin avulla.

Kirjan kolmannessa osassa huomio kiinnitetään neuvostomenneisyyden muistamiseen venäläisessä ja suomalaisessa nykykirjallisuudessa. Neuvostoliitto ja sen muistaminen on hyvin suosittu ja ajankohtainen aihe nyky-Venäjällä, jossa on nähtävissä kasvavaa neuvostonostalgiaa mutta myös kriittistä suhtautumista Neuvostoliiton väkivaltaisiin vaiheisiin. Kirjallisuudentutkija Mika Perkiömäki tarkastelee 2000- ja 2010-lukujen venäjänkielisen kirjallisuuden suhdetta neuvostomenneisyyteen keskittyen erityisesti Svetlana Aleksijevitšin haastatteluromaaniin *Neuvostoihmisen loppu* (2013) ja Jelena Tšižovan tutkielmaromaaniin *Muistista piirretty kaupunki* (2019). Hän peilaa tulkintojaan riippumattoman Levada-tutkimuskeskuksen kyselytuloksiin, joissa kartoitetaan neuvostonostalgiaa nyky-Venäjällä. Venäjän kielen ja kulttuurin tutkija Marja Sorvari tutkii puolestaan Maria Stepanovan *Muistin muistolle* -teosta (2017) Neuvostoliittoa ja siellä eläneitä juutalaisia koskevan ”jälkimuistin” näkökulmasta. Hän hahmottelee teoksen pohjalta jälkimuistin poetiikkaa ja pohtii teoksessa esiin nousevaa mahdottomuutta tavoittaa menneisyyttä sellaisena kuin se oli.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Neuvostoliitto on suosittu aihe myös suomalaisessa kirjallisuudessa. Kirjallisuudentutkija Anna Helteen tutkimuskohteena on inkeriläistaustaisen Anita Konkan tositapahtumiin perustuva romaani *Musta passi* (2001). Romaani kertoo minäkertojana toimivan Anitan sedän Eeron tarinan inkeriläisten monin tavoin vaikeista ja vaarallisista elämänvaiheista Neuvostoliitossa. Helle lukee teosta intertekstuaalisessa suhteessa Juhani Konkan samoja aiheita käsitteleviin muistelmaromaaneihin *Kahden maailman rajalla* (1939) ja *Pietarin valot* (1958). Nämä romaanit yhdessä luovat monisyisen kuvan Konkan perheen vaiheista Suomen ja Neuvostoliiton rajan molemmilla puolilla.

Neljäs osa pureutuu neuvostotodellisuuteen ja sitä koskeviin muistoihin virolaisten näkökulmasta. Neuvostoliitto kohteli vähemmistökansojaan valtion historian kuluessa eri tavoin. Virolaiset kuuluivat suomalaisille läheisimpiin vähemmistökansoihin, ja heidän vaiheensa kiinnostavat suomalaisia edelleen. Vaikeimpia olivat vuodet Stalinin vainojen ja toisen maailmansodan aikaan, mutta myöhemmiltä vuosikymmeniltä on myös hyviä muistoja. Tämän osion luvuissa käsitellään virolaisten omia muistoja Neuvostoliitosta sekä sitä, miten neuvosto-Viroa ja neuvostovirolaisia on esitetty suomalaisessa populaarikulttuurissa. Historiantutkija Wiivi-Maria Jouttijärvi tarkastelee neuvostoajan periodisoinnin hahmottamista sekä aikakauden luonnetta kolmen virolaisen sukupolven haastatteluissa. Haastatteluaineisto on kerätty kuudelta vironkieliseltä perheeltä vuosina 2018–2019. Esiin nousee eroja eri sukupolvien välillä, sillä vanhimmat haastatellut ovat syntyneet vuosina 1930–1949 ja nuorimmat vuosina 1983–2000. Kun vanhempien sukupolvien muistoissa korostuvat vapauden menetys, pula ja väkivalta, niin nuorempien haastatteluissa on mukana myös nostalgisia sävyjä, muistoja nykyistä tasa-arvoisemmasta yhteiskunnasta ja sen tarjoamista mahdollisuuksista.

Poliittisen historian tutkija Riikka Taavetti tutkii kirjan viimeisessä luvussa neuvosto-Viron esityksiä suomalaisessa populaarikulttuurissa 1980-luvulta 2020-luvulle. Hänen aineistoonsa kuuluu suomalaista populaarimusiikkia, tv-sarjoja ja elokuvia 1980-luvulta 2020-luvun alkuun, kuten Juice Leskistä, Sleepy Sleepersiä ja Aki Kaurismäkeä sekä tv-sarja *Fakta homma*. Taavetin tavoitteena on ymmärtää Viron asemaa

https://doi.org/10.21435/skst.1480

suomalaisissa kulttuurituotteissa. Populaarikulttuurin kuvastoa tarkasteltaessa esiin nousee suomalaisten erilaisia asenteita virolaisia ja etenkin neuvosto-Viroa kohtaan. Yhtäältä korostetaan ystävyyttä ja sukulaisuutta, mutta toisaalta näkyy eksotisoivaa suhtautumista virolaisiin ja neuvostojärjestelmään.

Lähteet

Assman, Jan 2010: Communicative and Cultural Memory. Teoksessa Erll, Astrid & Nünning, Ansgar (toim.) *A Companion to Cultural Memory Studies*. De Gruyter, Berliini, 109–118.

Assman, Jan 1995: Collective Memory and Cultural Identity. (Kääntänyt John Czaplicka.) *New German Critique* 65, 125–133.

Bouma, Amieke 2019: *German Post-Socialist Memory Culture. Epistemic Nostalgia*. Amsterdam University Press, Amsterdam.

Boym, Svetlana 2001: *The Future of Nostalgia*. Basic Books, New York.

Confino, Alon 1997: Collective Memory and Cultural History. Problems of Method. *The American Historical Review* 102: 5, 1386–1403.

Erll, Astrid 2010: Cultural Memory Studies: An Introduction. Teoksessa Erll, Astrid & Nünning, Ansgar yhteistyössä Sara B. Young (toim.) *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. De Gruyter, Berliini, 1–15.

Etkind, Alexander 2013: *Warped mourning stories of the undead in the land of the unburied*. Stanford University Press, Stanford.

Grönholm. Pertti & Nyyssönen, Heino 2019: Historian käyttö ennen ja nyt – faktana ja fiktiona. *Kosmopolis* 49: 3, 7–27.

Hakala, Pekka 2021a: Mystinen miljardilupaus. *Helsingin Sanomat* 18.7.2021. https://www.hs.fi/ulkomaat/art-2000008009519.html. [Tarkistettu 19.5.2022.]

Hakala, Pekka 2021b: Bushin puhe tiivisti lännen pelot. *Helsingin Sanomat* 23.7.2021. https://www.hs.fi/ulkomaat/art-2000008009712.html. [Tarkistettu 19.5.2022.]

Hakala, Pekka 2021c: Neuvostoihmisen katkera evoluutio. *Helsingin Sanomat* 26.7.2021. https://www.hs.fi/ulkomaat/art-2000007974601.html [Tarkistettu 19.5.2022.]

Hvostov, Andrei 2011: *Sillamäen kärsimysnäytelmä*. Suomentanut Sanna Immanen. Moreeni, Vantaa.

Hyvärinen, Matti 2020: Toward a theory of counter- narratives. Narrative contestation, cultural canonicity, and tellability. Teoksessa Lueg, Klarissa & Lundholt, Marianne (toim.) *The Routledge Handbook of Counter-Narratives*. Routledge, Abingdon, 17–29. https://doi.org/10.4324/9780429279713

Jõesalu, Kirsti 2012: The Role of the Soviet Past in Post-Soviet Memory Politics through Examples of Speeches from Estonian Presidents. *Europe-Asia Studies* 64: 6, 1007–1032. https://doi.org/10.1080/09668136.2012.691723.

Kaljundi, Linda; Laanes, Eneken & Pikkanen, Ilona 2015: Preface. Teoksessa Kaljundi, Linda;

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Laanes, Eneken & Pikkanen, Ilona (toim.) *Novels, Histories, Novel Nations. Historical Fiction and Cultural Memory in Finland and Estonia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 8–25.

Koivunen, Pia; Lalu, Liisa; Matala, Saara & Soimetsä, Ville 2022: Kylmän sodan Suomi ja historiallisen tarinankerronnan vaikeus. *Politiikasta* 20.1.2022. https://politiikasta.fi/kylman-sodan-suomi-ja-historiallisen-tarinankerronnan-vaikeus/. [Tarkistettu 11.2.2022.]

Koulumies, Jyrki 2020: *Itärakentajat. Työmailla Neuvostoliitossa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Levada-keskus 2019: *Russian Public Opinion 2018*. https://www.levada.ru/cp/wp-content/uploads/2019/07/2018-Eng.pdf. [Tarkistettu 29.10.2021.]

Lucas, Edward 2008: *The New Cold War. Putin's Threat to Russia and the West*. Bloomsbury, Lontoo.

Mattila, Risto 2022: Venäjältä vankilatuomiota paennut toimittaja: Ei tämä ole paluuta Neuvostoliittoon, tämä on pahempaa. *Yle* 15.4.2022. https://yle.fi/uutiset/3-12399705. [Tarkistettu 27.5.2022.]

Maurantonio, Nicole 2014: The Politics of Memory. Teoksessa Kenski, Kate & Jamieson, Kathleen Hall (toim.) *The Oxford Handbook of Political Communication*. Oxford University Press, Oxford, 1–17.

Meretoja, Hanna 2021: Dialogics of counter-narratives. Lueg, Klarissa & Lundholt, Marianne Wolff (toim.) *The Routledge Handbook of Counter-Narratives*. Routledge, Abingdon, 30–42.

Mikkonen, Simo 2022: Putinin sotaisa historiapolitiikka. *Politiikasta* 21.4.2022. https://politiikasta.fi/putinin-sotaisa-historiapolitiikka/. [Tarkistettu 27.5.2022.]

Miklóssy, Katalin & Kangaspuro, Markku (toim.) 2021: *Conservatism and Memory Politics in Russia and Eastern Europe*. Routledge, Abingdon.

Miller, Alexei 2020: Russia and Europe in memory wars. Norwegian Institute of International Affairs, NUPI working papers 890.

Nyyssönen, Heino 1999: *The Presence of the Past in Politics. '1956' after 1956 in Hungary*. Sophi, Jyväskylä. https://jyx.jyu.fi/handle/123456789/48189

Paananen, Arja 2021: Neuvostoliitto kummittelee yhä näkyvämmin Venäjällä – 30 kuvaavaa piirrettä. *Ilta-Sanomat* 19.12.2021. https://www.is.fi/ulkomaat/art-2000008440394.html [Tarkistettu 19.5.2022.]

Pakkanen, Lea & Pakkanen, Santeri 2020: *Se tapahtui meille*. Gummerus, Helsinki.

Paperno, Irina. 2009. *Stories of the Soviet Experience. Memoirs, Diaries, Dreams*. Cornell University Press, Ithaca.

Peltonen, Ulla-Maija 2003: *Muistin paikat. Vuoden 1918 sisällissodan muistmisesta ja unohtamisesta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Putin, Vladimir 2022: Address by the President of the Russian Federation. President of Russia. http://en.kremlin.ru/events/president/news/67828. [Tarkistettu 27.5.2022.]

Rigney, Ann 2012: *The Afterlives of Walter Scott. Memory on the Move*. Oxford University Press, Oxford.

Torsti, Pilvi 2008: Historiapolitiikkaa tutkimaan. Historian poliittisen käytön typologian kehittelyä. *Kasvatus & Aika* 2: 2, 61–71.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Varho, Esko 2021: Tragedia nimeltä Neuvostoliitto. *Yle* 27.12.2021 (päivitetty 27.1.2022). https://yle.fi/uutiset/3-12231444. [Tarkistettu 1.2.2022.]
Vettenniemi, Erkki 2004: *Punaisen terrorin todistajat. Neuvostoliitto suomalaisten leirivankien muistelmissa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
Wijermars, Mariëlle 2016: Memory Politics Beyond the Political Domain. *Problems of Post-Communism* 63: 2, 84–93.
Zetterberg, Seppo 2017: *Uusi Viron historia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

https://doi.org/10.21435/skst.1480

I
Neuvostoliitto-uutisointia suomalaisessa mediassa

https://doi.org/10.21435/skst.1480

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Valtimonlyöntejä avaruudesta
Koirakuu oli vuoden 1957 jymyuutinen

Iina Kohonen
https://orcid.org/0000-0002-5872-2570

Pieni koira katsoo hieman sivuun kuvaajasta. Sen pystyt korvat ovat hauskasti taittuneet kärjistään ja ilme on ystävällinen. Valokuvassa on ensimmäinen maapallon kiertänyt elävä olento. Valokuvana se on poikkeuksellinen. Se ei näytä kuvalta teknisessä kokeessa käytetystä eläimestä, vaan se on pikemminkin kuin rakkaan perheenjäsenen kasvot valokuva-albumissa.

Kuva 1. Laika, ensimmäinen avaruusmatkustaja. Valokuvasta tuli hyvin tunnettu ja siitä muokattuja piirroksia levisi laajalle (ks. esim. kuva 4). Valokuva on julkaistu muun muassa *Kansan Uutisissa* 7.11.1957. Kuva: N. Filippov.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Syksyn viimeisinä päivinä vuonna 1957 maailmaa järisytti kaksi hämmästyttävää tiedeuutista. Ensin, lokakuun 4. päivänä, Neuvostoliitto ilmoitti lähettäneensä ensimmäisen keinotekoisen satelliitin kiertämään Maapalloa. Uutista oli osattu odottaa, mutta se tuli toisesta suunnasta kuin oli veikattu. Neuvostoliitto, ei Yhdysvallat, oli lähettänyt avaruuteen ensimmäisen keinotekoisen satelliitin – ja millaisen satelliitin! Sputnik 1 painoi peräti 83,6 kg ja sen raketti oli paljain silmin yötaivaalta erottuva. Avaruusaikakausi oli alkanut, mutta aivan eri tavoin kuin oli odotettu. Toiseksi, vain vajaata kuukautta myöhemmin, Neuvostoliitto hämmästytti maailmaa uudestaan: jälleen satelliitti, jonka koko oli hämmästyttävä, yli 500 kiloa. Ihmeellisintä kuitenkin oli, että sen kyydissä lensi matkustaja, valokuvan koira, sille varta vasten suunnitellussa säiliössä. Neuvostoliitto oli onnistuneesti lähettänyt kaksi satelliittia ennen kuin Yhdysvallat oli edes ehtinyt avata omaa peliään. Tämä oli sille tietenkin valtava voitto. Olisi voinut kuvitella, että Neuvostoliitto olisi ottanut siitä julkisuudessa kaiken irti.

Uutinen ”koirakuusta” todella täytti Suomessakin lehtien etusivut, mutta kuvaa avaruuskoirasta ei julkaistu lennosta kertovan uutisen yhteydessä. Myös avaruussankarin nimeä odotettiin monta päivää. Vaikka kuvasta tuli myöhemmin yksi Neuvostoliiton avaruusohjelman tunnetuimpia tavaramerkkejä, sen julkisuus ei alkanut heti lennon myötä.

Käyn seuraavaksi läpi suomalaista uutisointia varhaisista satelliiteista. Keskityn erityisesti Sputnik 2:n ja sen pienen matkustajan lyhyeen julkisuuteen sanomalehdissä. Uutisaineisto on peräisin seuraavista suomalaisista sanomalehdistä marraskuun 1957 alusta: *Etelä-Suomen Sanomat, Helsingin Sanomat, Kansan Uutiset, Länsi-Savo, Suomen Kuvalehti, Suomen Sosialidemokraatti* ja *Uusi Suomi*. Selvitän aineiston avulla uutisoinnin etenemistä ensimmäisten viikkojen aikana. Miten uutinen otettiin Suomessa vastaan? Millaiset seikat nostettiin uutisoinnin kärkeen? Uutinen pysyi etusivuilla noin viikon siirtyen hiljalleen sisäsivujen kautta syrjään uusien avaruusuutisten tieltä. Lisäksi tarkastelen uutisointia Neuvostoliitossa puoluelehti *Pravdassa* ja kuvalehti *Ogonjokissa*. Aikalaiskokijan näkökulmaa aiheeseen tuovat keskustelut isäni, kuvataiteilija Lauri Anttilan (1938–2022) kanssa. Nuorena tähtiharrastajana hän seurasi ja havainnoi ensimmäisiä satelliitteja syksyllä 1957. Kävimme

https://doi.org/10.21435/skst.1480

aiheesta useita vapaamuotoisia keskusteluja puhelimitse ja sähköpostitse tammikuussa 2021. Luku perustuu osittain väitöstutkimukseeni *Gagarinin hymy. Avaruus ja sankaruus neuvostovalokuvissa 1957–1969* ja sen pohjalta muokattuun tietokirjaan *Picturing the Space. Visual History of the Soviet Space Endeavour* (ks. Kohonen 2012 ja Kohonen 2017).

Neuvostoliiton harjoittamasta propagandasta on kirjoitettu paljon (ks. esim Kenez 1985; King 1997; Magnúsdóttir 2019; Rawnsley 1999). On selvää, että jokainen tiedeuutinen oli harkittu tarkoin, joten niiden tieteellinen merkittävyys on suhteutettava niiden poliittisesti ohjattuun rooliin. Tässä luvussa tarkennan näkökulman hieman toisin. Pohdin, kuinka suomalainen lehdistö käsitteli uutisten merkillistä päähenkilöä, koiraa, joka oli sekä kansainvälinen supersankari että tieteellisessä kokeessa surmansa saava koe-eläin. Näkökulma tuo keskiöön todellisen antisankarin, Moskovan kaduilta pyydystetyn kulkukoiran, josta tuli kansainvälinen tähti tahtomattaan.

Haluan myös pohtia kylmän sodan politiikan läpäisemää uutista sellaisen aikalaiskokijan näkökulmasta, jolle tuon uutisen ilmeinen poliittisuus oli toissijaista: nuoren ihmisen, joka suhtautui intohimoisesti tieteeseen ja seurasi jokaista avaruuteen liittyvää uutista syvän innostuksen vallassa. Mitä hän ajatteli ensimmäisestä avaruusmatkaajasta? Miten uutinen vaikutti hänen kokemukseensa ajasta, jona hän eli nuoruuttaan?

”Nyt ne on lähettäneet koiran kiertoradalle!”

Järisyttävä uutinen Neuvostoliiton lähettämästä toisesta satelliitista ilmoitettiin Moskovan radiossa 3. marraskuuta 1957. Radiouutinen kuultiin Suomessa jo samana iltapäivänä. Lauri Anttila muistaa tuon marraskuisen sunnuntain hyvin. Päivällä Lahden Kärpäsen Speedway-radalla oli järjestetty suuri amerikkalainen autokilpailu, jossa ennakkomainoksen mukaan oli ”sallittu suurin piirtein kaikki, mitkä muissa kilpailuissa on kielletty” (*Etelä-Suomen Sanomat* 1.11.1957, 12). Tultuaan kotiin, täynnä vauhdikasta amerikkalaista törmäilyautotunnelmaa, hän kuuli jo eteisestä kylässä olleen tätinsä huudon: ”Nyt ne on lähettäneet koiran kiertoradalle!” Lähettäjinä olivat siis venäläiset. Anttila ei ollut uskoa kor-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

viaan. Tähtitiedettä ja avaruustutkimusta harrastaneena ja aiheesta kaiken käsiinsä saaman lukeneena hän ymmärsi, miten vaativa tekninen suoritus tämän täytyi olla. (Anttila 2021.)

Totta se kuitenkin oli. Moskovan radiossa ilmoitettujen tietojen perusteella kerrottiin, että tekokuu kiertää Maata 1500 km korkeudessa. Yhden kierroksen kerrottiin kestävän 102 minuuttia. Ensimmäiset satelliitista saadut viestit kertoivat, että avaruudessa kiertävä koira on hyvissä voimissa. Lennon tarkoitus oli tutkia ”elämän edellytyksiä avaruudessa”. (*Etelä-Suomen Sanomat* 4.11.1957, 1.)

Lehdissä julkaistiin lähes päivittäin tarkkoja aikatauluja, joissa kerrottiin missä ja millä tarkalla kellonlyömällä kaksi Maata kiertävää tekokuuta voi nähdä. Kummankin satelliitin raketti oli nähtävissä paljain silmin, jos osasi katsoa juuri oikeaan suuntaan oikealla hetkellä.

Anttila muisteleekin, kuinka hän toivoi pilvettömiä öitä. Hän onnistui näkemään ”koirakuun” ensimmäistä kertaa aamuvarhaisella 19. marraskuuta ja tämän jälkeen useasti syksyn, talven ja tulevan kevään aikana. (Anttila 2021.)

”Jos he voivat tehdä tämän, voivat he lähettää kauko-ohjuksiakin tänne”

Ensimmäisten satelliittien lähettäminen liittyi vuosien 1957–1958 välillä vietetyn Kansainvälisen geofysiikan vuoden ohjelmaan. Tutkimusohjelma yhdisti 67 valtiota tutkimaan maapallon geofysikaalisia ilmiöitä. Ohjelman periaatteena oli vapaa tiedonkulku tutkimusryhmien välillä, mikä myös osittain toteutui, jopa poliittisten jakolinjojen yli. Yksi ohjelman suurista tavoitteista liittyi avaruustutkimukseen: kumpikin suurvalta ilmoitti lähettävänsä vuoden aikana keinotekoisen satelliitin. (Bulkeley 2000, 125–152; Wilson 1961, 72.)

Uusi satelliitti ei ollut ainoastaan jännittävä tiedeuutinen avaruusharrastajille. Se oli sotateollista mahtailua, ja nämä kylmän sodan jännitteet näkyivät suomalaisessakin uutisoinnissa. *Suomen Sosialidemokraatti* pohti, olivatko ensimmäisen Sputnikin kehittämisen taustalla samat saksalaiset tutkijat, jotka Peenemündessä vastasivat tuhoisien V-1- ja V-2-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

rakettien valmistamisesta.[4] Lehdet kirjoittivat, miten ”Neuvostovallan on onnistunut rakentaa kauko-ohjus, joka käytännöllisesti katsoen voi saavuttaa minkä tahansa paikan maapallolla” (*Suomen Sosialidemokraatti* 8.10.1957, 1, 3) ja ”[j]os he voivat tehdä tämän, voivat he lähettää kauko-ohjuksiakin tänne” (*Etelä-Suomen Sanomat* 6.10.1957, 11).

Uutisoidessaan naapurimaansa avaruusohjelmasta suomalainen lehdistö oli muun maailman tapaan täysin riippuvainen niistä tiedonmuruista, joita Neuvostoliitto sille jakeli. Uutisoinnissa jouduttiin nojaamaan Neuvostoliiton valtiojohtoisen uutispalvelu Tassin (Telegrafnoje agentstvo Sovetskogo Sojuza) tarjoamaan materiaaliin ja siihen, mitä muut maat uutisoivat. Kun uutisoitiin Neuvostoliitosta, oli toki totuttu lukemaan rivien välistä ja tähyilemään sumuverhon läpi. Hyvä esimerkki tästä on *Helsingin Sanomissa* esitetty epäily, jonka mukaan toisen Sputnikin lähetyspäivää olisi aikaistettu useammalla päivällä. Marraskuun seitsemäntenä Neuvostoliitossa vietettiin lokakuun vallankumouksen juhlapäivää,[5] ja vuonna 1957 tämä oli vieläpä pyöreä 40. juhlavuosi, joten jotain suureellista tiedettiin odottaa. Kun Sputnik 2 sitten laukaistiinkin jo marraskuun kolmantena, antoi se aihetta epäilylle: oliko lennon ajoituksen tarkoitus viedä huomio toisesta päivän suuresta uutisesta, puolustusministeri Georgi Žukovin erottamisesta keskuskomiteasta? (*Helsingin Sanomat* 6.11.1957, 5.)

Epäily ei ehkä ole aivan tuulesta temmattu. Tiedämme, että käsky uuden satelliitin nopeaan lähettämiseen heti ensimmäisen onnistumisen jälkeen tuli suoraan Neuvostoliiton silloiselta johtajalta Nikita Hruštšovilta. ”Lähetä jotain uutta avaruuteen vallankumouksen vuosipäivän kunniaksi”, on hänen kerrottu vaatineen avaruusohjelman pääsuunnittelija Sergei Koroljovilta. (Harford 1997, 32.)

4 Olettamus ei ollut aivan väärä, ks. esim. Maddrell 2006; Winter 1990, 52–58.

5 Juliaanisen kalenterin mukaan lokakuun vallankumous alkoi 25. lokakuuta, mutta uuden ajanlaskun mukaan juhlapäivä oli 7. marraskuuta. Päivä oli yksi tärkeimpiä kansallisia juhlapäiviä Neuvostoliitossa.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Sensuuria ja salailua

Uutisoidessaan Neuvostoliitosta media ympäri maailmaa oli tottunut päättelemään paljon vähästä ja keräämään tietoa sieltä, mistä sitä sai. Avaruusohjelmaan liittyen tiedon jakaminen oli kuitenkin aivan erityisen kitsasta. Se tuntuu oudolta, sillä propagandan näkökulmastahan kyse oli modernin maailman suurimmasta saavutuksesta. Miksi siitä ei tiedotettu selkeämmin? Mikseivät lehdet täyttyneet teknisistä piirustuksista ja kuvista matkaa tekevästä sankarikoirasta? Suomessakin jouduttiin päivästä toiseen julkaisemaan muiden läntisten lehtien uutisia aiheesta tai toistamaan Tassin niukkoja tiedonantoja. Vahvistettua tietoa oli tarjolla olemattoman vähän ja ympäri maailmaa lehdet täyttyivät huhupuheista ja mielikuvituksellisista teorioista.

Asif Siddiqi (2011, 47–76) on tutkinut Neuvostoliiton avaruusohjelmaa laajasti, ja hän kuvaa ilmiötä termillä *salailun kulttuuri*. Tämä salailun kulttuuri läpäisi koko avaruusohjelman: se ulottui kaikkialle, jokaiseen ohjelmasta julkaistuun uutiseen ja tiedonantoon. Mitään ei sanottu vahingossa eikä mitään lipsautettu ohimennen. Yhtäkään epäonnistumista ei raportoitu julkisuuteen. Kaikki ohjelmaan liittyvä, ihmiset ja koirat mukaan lukien, olivat valtionsalaisuuksia, kunnes harkittu julkisuus koitti. Myöhemmin esimerkiksi avaruusohjelmaa varten harjoittelevat kosmonautit elivät eristyksissä Tähtikaupungiksi nimetyssä suljetussa kaupungissa Moskovan lähellä. Heitä ei virallisesti ollut olemassa ennen onnistunutta lentoa.

Salailu liittyi tietenkin oleellisesti kaikkeen Neuvostoliiton politiikkaan ja etenkin sotateolliseen teknologiaan, mutta avaruusohjelman yhteydessä se on kiinnostavaa myös siitä syystä, että samaan aikaan, kun lähes kaikki ohjelmaan liittyvät yksityiskohdat piti pitää piilossa, oli Neuvostoliitolla valtava tarve tiedottaa jokaisesta saavutuksesta niin laajasti kuin mahdollista. Ohjelmasta tiedottavat tahot joutuivatkin tekemään työtään kieli keskellä suuta. Teknologisesta saavutuksesta tuli uutisoida niin, ettei länteen vuotanut mitään sellaista, josta Yhdysvallat olisi saattanut hyötyä omassa avaruusohjelmassaan, mutta kuitenkin niin, että vaikutus olisi mahdollisimman suuri. Olihan tarkoitus ällistyttää kerta toisensa jälkeen.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Koska valokuvia ei aina voinut julkaista, tilattiin teknisiä piirroksia usein aiheeseen erikoistuneilta kuvittajilta. Andrei Sokolov oli yksi heistä. Hän on kertonut ihmetelleensä, miksi onnistuneetkin tilaustyöt joskus hylättiin ilman selitystä. Vasta myöhemmin hän ymmärsi, että kuvitus oli näissä tilanteissa onnistunut jossain teknisessä yksityiskohdassa *liian* hyvin tullen vaarallisen lähelle aitoa. Salailun kulttuuri teki kuvista julkaisukelvottomia. (Sokolov & Lavrenjuk 2001, 94–96.)

Jazzia ja melankoliaa

Neuvostoliiton julkaisemat viralliset tiedotteet olivat näiden eri suuntiin tempoilevien vaatimusten vuoksi joko tavattoman yksityiskohtaisia tai täysin ylimalkaisia. Siddiqi puhuu tässä yhteydessä ylikompensoitumisesta: jokainen julkaistu detalji sai mediassa kohtuuttoman suuren merkityksen, kun kaikkea sekä varjeltiin että ylitulkittiin. (Siddiqi 2011, 47–76.)

Lauri Anttila muistaa hyvin, kuinka hän yritti tulkita avaruusuutisten kuvia ja sisältöä. Oli turhauttavaa lukea uutisia neuvostosatelliiteista, kun kiinnostaviin teknisiin ratkaisuihin liittyviä asioita joutui arvailemaan. Erityisen hyvin Neuvostoliiton salailun kulttuuri tuli esiin, kun vertasi kahden kilpailevan avaruusohjelman uutisointia. Kontrasti neuvostoliittolaisen ja amerikkalaisen uutisoinnin välillä oli huima. Amerikkalaisten avaruusohjelman teknologisia ratkaisuja oli päästy hämmästelemään jo niiden suunnitteluvaiheessa. Jo vuosia olivat runsaat ja mitään salaamattomat valokuvat näyttäneet välähdyksen ihmeellisestä teknologiasta – väreistä, kromista ja pyöreistä muodoista! Samat elementit toistuivat myös muualla amerikkalaisessa maailmassa: lentokoneissa, autoissa, jopa keittiöissä. Amerikkaa ja sen rytmiä ja värejä oli pakko ihailla.

Neuvostoliitto näyttäytyi nuoren ihmisen silmiin tyystin erilaisena. Satelliitit olivat valtavia, mutta verrattuna amerikkalaiseen tyylikkääseen muotoiluun kolhoja ja kömpelöitä. Kaikki suunnitteluvaiheen ratkaisut jäivät yleisöltä pimentoon, eikä syitä muotoilulle millään tavalla avattu. Outoja ratkaisuja ei siis voinut kuin ihmetellä. Teknologia oli hämmäs-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

tyttävää, mutta se teki vain sen, mitä piti.[6] Siinä missä Amerikka vietteli jazzilla, nopeudella, hurjapäisyydellä – törmäilyautot! – ja intensiteetillä, oli Neuvostoliiton rujoudessa jotain arkista melankoliaa.

Kun keräsin aineistoa väitöskirjaani varten, muistan ihmetelleeni samaa. Istuin arkistossa Moskovassa ja kävin läpi satoja valokuvia harjoittelevista kosmonauteista ja heitä ympäröivästä tekniikasta. Olin odottanut jotain, ehkä amerikkalaisesta kuvastosta tuttua vakuuttavaa laboratoriotekniikkaa, täsmällistä ja kliinistä. Arkistokuvista avautuva maailma tuntuikin tavattoman kotikutoiselta. Muistan hämmästelleeni, miten oli mahdollista, että nämä ihmiset todella lensivät avaruuteen – näillä kömpelöillä välineillä ja tällä yksinkertaisella tekniikalla.

Salaperäinen kuukoira

Sanomalehti *Pravdassa* julkaistu ensiuutinen keskittyi ensisijaisesti satelliitin valtavaan kokoon ja teknologisiin yksityiskohtiin. Pieni matkustaja ohitettiin miltei kokonaan. Tiedotteessa todettiin, että edellisenä päivänä laukaistu satelliitti sisältää "hermeettisen säilön koe-eläimelle (koiralle), ilmastointilaitteet, ravintovarat ja laitteiston elintoimintojen tarkkailemiseen kosmisen avaruuden olosuhteissa" (*Pravda* 4.11.1957). Valokuvaa jutun yhteydessä ei ole.

Kuka oli tuo salaperäinen koira satelliitin kyydissä? Pelkkä nimi tuotti alkuun hämmennystä. Ensimmäiset uutiset ympäri maailmaa kutsuivat matkustajaa monilla nimillä: Malyška, Kozjavka, Kudrjavka, Žutška, Limontšik (*Kansan Uutiset* 4.11.1957, 5; *Etelä-Suomen Sanomat* 6.11.1957, 10; ks. myös D'Antonio 2007, 86–87). Läntisellä medialla ei ollut aavistustakaan, mutta sitäkin suurempi halu nimetä ensimmäinen avaruuslentäjä! Suomalainen lehdistö pääsi kuitenkin pian yksimielisyyteen: ensimmäisen matkustajan nimi oli *Damka*.

Vaikka Sputnik 2:n laukaisu olikin mahdollisesti tapahtunut kiireh-

6 Poikkeuksena voi mainita kauniin pyöreän ensimmäisen Sputnikin. "Tätä palloa esitellään museoissa" kerrotaan pääsuunnittelija Sergei Korolevin perustelleen eleganttia, peilikirkkaaksi kiillotettua muotoa (Gerovitch 2008, 219).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

tien poliittisen paineen alla, ei koiramatkustaja ollut lainkaan hätäinen päätös. Neuvostoliitossa oli koulutettu koiria tulevaa avaruuslentoa varten systemaattisesti ja täysin salassa jo 1950-luvun alusta asti. Toisin kuin Yhdysvalloissa, tutkijat Neuvostoliitossa olivat lisäksi mieltyneet nimenomaan koiriin. Niitä pidettiin helpompina kouluttaa kuin esimerkiksi NASAn käyttämiä simpansseja. (Turkina 2014, 51.) Kouluttamiseen panostettiin, sillä sen avulla kerättiin kokemuksia tulevien ihmiskosmonauttien koulutusta varten. Kouluttajina toimi kuuluisan Durovin eläinteatterin eläinkouluttajia. Durovin eläinteatteri oli erikoistunut koulutusmenetelmiin, joita nyt pidämme itsestään selvinä mutta jotka 1950-luvun maailmassa olivat poikkeuksellisia: koulutus tähtäsi erityisesti eläinten psyykkiseen hyvinvointiin ja oli väkivallatonta. Mikään muu ei olisikaan ollut mahdollista, kun tarkoituksena oli valmistella ihmisen tulevaa lentoa. Tarkoitus oli koirien avulla kerätä informaatiota, joka mahdollistaisi niin fyysisesti kuin myös psyykkisesti erittäin epämiellyttävän koettelemuksen sietämisen. (Nelson 2017, 87–88.)

Itse lentäjät hankittiin Moskovan kaduilta. Tämä oli paitsi kustannustehokasta myös koulutuksellinen valinta: kadulla eläneet koirat olivat sitkeitä, vähään tyytyväisiä ja loputtoman kiitollisia koulutettavia. Ohjelmaan valittiin noin 70 suhteellisen pienikokoista narttukoiraa. Valinnassa painotettiin mukautuvaa luonnetta ja rauhallisuutta, mutta myös vaaleaa väritystä, jotta reaktiot tallentuisivat mahdollisimman hyvin filmille (jokainen, joka on joskus yrittänyt valokuvata mustaa koiraa hämärässä, ymmärtää värivalinnan). (Nelson 2017, 79–99; Turkina 2014, 64.)

Sputnik 2:n lennon aikaan koirien koulutusohjelma itsessään ei enää kuulunut salailun kulttuurin piiriin. Suomalaisillekin lukijoille esiteltiin koirien kouluttajia ja suorastaan sylillinen ”erikoiskoulutuksen saaneita eskimokoiria” (*Suomen Sosialidemokraatti* 6.11.1957, 2). Kuvassa 2 nainen pitelee kolmea pientä koiraa. Kuvateksti väittää virheellisesti, että vasemmalla olisi Damka.[7]

7 Kuva on arkistoitu Moskovassa sijaitsevaan Venäjän valtiolliseen tieteellis-teknisen dokumentaation arkistoon (*Rossijski gosudarstvennyi arhiv nautšno-tehnitšeskoi dokumentatsii*, RGANTD), ja tämän arkistotietojen mukaan kuvassa ovat Kozjavka, Linda ja Mališka, kolme varhaista yli 100 kilometrin korkeudella käynyttä koiralentäjää. Kuvaajaksi mainitaan N. Rahmanov. Kuva: RGANTD 1-2184

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kuva 2. Kozjavka, Linda ja Mališka, kolme varhaista, yli 100 kilometrin korkeudella käynyttä koiralentäjää. Valokuva on julkaistu muun muassa *Suomen Sosialidemokraatissa* 6.11.1957. Kuva: N. Rahmanov.

Nimien sekaannus alkupäivien uutisoinnissa ei ollut ihme. Jokaisella koulutettavalla koiralla oli kyllä nimi, ja niistä kirjattiin ja arkistoitiin kaikki mahdollinen informaatio tarkasti talteen. Koiria kuitenkin nimettiin toistuvasti edeltäjiensä nimillä ja kutsuttiin vaihtelevasti milloin miksikin. (Nelson 2017, 79–99.) Uutisointia varmasti myös hämmennettiin tarkoituksella.

”Olen Laika”

6. marraskuuta julkaistaan vihdoin luvun alussa esitelty valokuva (*Helsingin Sanomat* 6.11.1957). ”Olen Laika”, kertoi kuvan otsikko *Kansan*

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Uutisissa (7.11.1957, 1). Siis Laika, ei Damka! Uusi nimi vakiintui pian käyttöön, ja Laikana me ensimmäisen avaruuslentäjän yhä tunnemme.

Neuvostoliitossa kuvaa ei julkaistu laajasti heti. Suosittu kuvalehti *Ogonjok* julkaisi sen viikko lennon jälkeen osana laajaa artikkelia (*Ogonjok* 46/1957). Valokuvan on lehden tietojen mukaan ottanut N. Filippov. Tämä on ainoa näkemäni viittaus kuvaajaan valokuvan yhteydessä. *Ogonjok* oli kuvajournalismiin keskittynyt lehti, joten yleensä se mainitsi kuvaajan valokuviensa yhteydessä. Kuvaa ympäröi koko aukeaman artikkeli, ja sen yläpuolella oli kehystetty tervehdys runoilija Pablo Nerudalta.

Pravda odotti vielä pitempään ja julkaisi kuvan hieman laajemman artikkelin yhteydessä 13.11.1957. Sen rinnalla julkaistiin toinen kuva harjoitustilanteesta. Nämä kaksi jäivätkin ainoiksi Laikasta laajasti julkaistuista kuvista.[8] (*Pravda* 13.11.1957, 3.)

”Sydän löi rauhallisesti loppuun asti”

Heti, kun selvisi, että Sputnik 2:n sisällä on elävä koira, alkoivat eläinsuojelijat ympäri maailmaa protestoida. Äänekkäimpiä olivat Ison-Britannian eläinsuojelujärjestöt. Laikan turvallinen kotiinpaluu oli huolenaiheena kaikkialla. Aluksi oltiin kuitenkin toiveikkaita. Maailman eläinsuojelujärjestö ei esittänyt vastalausetta heti, sillä yhdistyksellä ”on vaikutelma, että toimenpiteisiin venäläisessä tekokuussa olevan koiran saamiseksi vahingoittumattomana maahan ryhdytään”. (*Etelä-Suomen Sanomat* 6.11.1957, 10; ks. myös Latva & Lähdesmäki 2021, 80.)

Lehdet toistivat Moskovasta saatuja raportteja: koira voi hyvin, on rauhallinen ja ruokailee kellon soidessa. Sillä kerrottiin olevan ruokaa kahdeksaksi päiväksi (*Suomen Sosialidemokraatti* 6.11.1957, 2). Mitä sen jälkeen tapahtuisi? Koiran voinnista raportoitiin päivittäin. Lehdissä pohdittiin sen elinoloja ja esiteltiin hurjan näköistä avaruuspukua (*Etelä-Suomen Sanomat* 6.11.1957, 1).

Suomessa pilapiirtäjänä tunnettu Kari Suomalainen otti heti tuoreeltaan piirroksillaan kantaa aiheeseen. 5.11.1957 eri maiden koirat ul-

8 Harjoitustilanteista on olemassa valokuvia, mutta näitä ei laajasti julkaistu.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

vovat uutta tekokuuta ”Kuutamoserenadiksi” otsikoidussa kuvassa, ja 8.11.1957 Kari kuvasi tiedettä epäjumalaksi, jonka alttarille eläimet uhrataan (*Helsingin Sanomat* 5.11.1957 ja 8.11.1957). (Kuva 3.) *Suomen Kuvalehdessä* Kari kävi nimimerkillään myös kirjallisesti piikikästä sananvaihtoa lennon oikeutuksesta Valentinin nimimerkillä kirjoittaneen päätoimittaja Ensio Rislakin kanssa (*Suomen Kuvalehti* 30.11.1957, 44).

Moskovasta vakuutettiin, että turvallinen paluu on suunnitelmissa. ”Sputnikin koira Damka sinkoutuu katapultin avulla ulos satelliitista” (*Etelä-Suomen Sanomat* 5.11.1957, 1) ja ”laskeutuu laskuvarjolla Neuvostoliiton alueelle viikon kuluessa” (*Länsi-Savo* 7.11.1957, 1). Sen vointia, verenpainetta ja hengitystä seurattiin tarkasti, jotta tutkijat ”voivat valita oikean hetken painekammion, johon koira on sijoitettu, sinkoamiseksi ulos tekokuusta” (*Uusi Suomi* 5.11.1957, 1).

Kun lentoa oli kulunut muutama päivä, alkoikin tihkua vihjeitä, että laskeutuminen olisi alkanut. *Savon Sanomat* (8.11.1957, 1) kertoi, että Englannissa eläinsuojelujärjestöt olivat järjestäneet koiravahdin koko kansainyhteisön alueelle siltä varalta, että koira putoaisi sinne. Jos näin kävisi, oli maatalousministeriötä pyydetty kumoamaan 40 päivän karanteenimääräys. Noin viikon jälkeen alkoivat kuitenkin epäilyt. Säännöllisiä raportteja sydämenlyönneistä ei enää saatu. Moskova oli vaiti kuukoiran voinnista. Oliko se laskeutunut vai olivatko kosmiset säteet koituneet sen kohtaloksi? (*Länsi-Savo* 10.11.1957, 1).

12. marraskuuta tutkijat viimein kertoivat koiran kuolleen sen saatua annoksen unilääkkeillä terästettyä ruokaa. Sen kerrottiin kohdanneen ”tuntemattoman kohtalonsa filosofisella alistuneisuudella ja että sen sydän löi rauhallisesti loppuun asti” (*Helsingin Sanomat* 12.11.1957. 7, 13). Sen kerrottiin eläneen viikon, kuten oli suunniteltu. Koeoloista johtuen sen oli kuoltava, sillä Sputnikin ei ollut tarkoituskaan palata maahan (*Etelä-Suomen Sanomat* 14.11.1957, 1). Kaikki oli siis sujunut suunnitelmien mukaan.

Eläimet ovat olleet osa avaruustutkimusta alusta asti. Ihminen on lähettänyt avaruuteen nisäkkäitä, lintuja, kaloja, hyönteisiä, hämähäkkejä – mielikuvituksella ei tunnu olleen rajoja. Eläinten käyttöä on myös vastustettu alusta asti. (Latva & Lähdesmäki 2021, 75–98.) Yksi syy siihen, että lentäjäkoiraa ei heti nostettu sankarina esiin ja hyödynnetty

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kuva 3. Pilapiirtäjä Kari Suomalainen otti kuvillaan kantaa myös ensimmäiseen avaruuskoiraan. Piirros on julkaistu *Helsingin Sanomissa* 8.11.1957 otsikolla ”Kuutamoserenadi”. Piirros: Kari Suomalainen, Visavuoren museo.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

alusta asti voimakkaasti, saattoikin piillä tässä. Vaikka lehdistö ympäri maailmaa pohti keinoja koiran palauttamiseksi Maan pinnalle, niitä ei todellisuudessa ollut. Alusta asti oli selvää, että ensimmäinen matka avaruuteen tapahtuisi vain yhteen suuntaan. Vuonna 2002 paljastettiin (Malashenkov 2002), että Laika oli kuollut melkein heti lähdön jälkeen kapselin ylikuumenemisen takia (ks. myös Burgess & Dubbs 2007, 164; Nelson 2017, 83). Laika oli siis kuolleena koko sen ajan, kun sanomalehdet raportoivat sen voinnista ja pohtivat erilaisia turvallisen paluun keinoja.

Avaruutta valloittava neuvostokoira

Vaikka Laikan kuolema heti lennon alkuvaiheissa oli ollut tekninen epäonnistuminen, oli alusta asti ollut selvää, että sitä ei saataisi palautettua maan pinnalle elävänä. Lentoa oli kiirehditty poliittisen paineen alla, eikä teknologiaa laskeutumista varten yksinkertaisesti vielä ollut olemassa. Avaruuskoirien koulutuksesta vastanneen ilmavoimien kenraali Oleg Gazenkon kerrotaan todenneen vuonna 1998 järjestetyssä lehdistötilaisuudessa, ettei lento ollut opettanut tarpeeksi oikeuttaakseen Laikan kuoleman. ”Mitä enemmän aikaa kuluu, sitä surullisempi olen. Meidän ei olisi pitänyt tehdä sitä.” (Ref. Parr 2019, 47.)

Ulospäin Neuvostoliiton avaruusohjelmasta rakennettiin erehtymätöntä voittokulkua, jossa ei tapahtunut epäonnistumisia. Pienetkin epäonnistumiset ja tragediat piilotettiin julkisuudelta. Laikan kuolema oli poikkeus. Traaginen kuolema käännettiin kuitenkin pian voitoksi ja Laikan lento kudottiin osaksi tarinaa Neuvostoliiton voittoisasta avaruusohjelmasta. Ensimmäisen avaruusmatkaajan kuolema oli uhraus, joka nostettiin tarinan keskeiseksi elementiksi. Laikan oli kuoltava, jotta neuvostoihminen saattoi jatkaa eteenpäin; se oli ollut välttämätön uhraus tieteen edistyksen tiellä. Suomeksi käännetyssä avaruuskoirista kertovassa lastenkirjassa esimerkiksi kuvataan Laikan osuutta tärkeänä ensimmäisenä askeleena kohti avaruuden valloitusta:

https://doi.org/10.21435/skst.1480

> Kuinka suuresti herttainen ja uskollinen Laika ilahduttikaan maailman tiedemiehiä! Tuhannen kilometrin korkeudesta kantautuvat heikot merkit sydämen lyönneistä vaimensivat heidän tajunnassaan kaikki muut äänet. Automaattikoneet piirsivät paperinauhalle viivaa, joka muistutti kaupungin siluettia kerrostaloineen. Avaruusmatkustajan sydän sykki. [– –] Laika eli sputnikissa seitsemän päivää. Kahdeksantena loppui happi. Instituuttiin jäi tyhjä häkki. Sen kylkeen ripustettiin kilpi: ”Tässä asui Laika”. Muita koiria siihen ei pantu. Tyhjä häkki muistutti aina, että seuraava avaruuslentäjä oli palautettava Maahan. (Baranova ja Veltistov 1963, 59–60; ks. myös Turkina 2014, 111–112.)

Avaruuskoirien merkitystä neuvostokulttuurissa tutkineen Olesya Turkinan (2014, 13) mukaan avaruuskoirat olivat ”samanaikaisesti todellisia ja fantastisia olentoja”. Juuri tässä – sen oli kuoltava, jotta me saatoimme jatkaa – voi nähdä myös luvun alussa esitetyn valokuvan voiman. Kuva Laikasta ei ollut vain dokumentaarinen valokuva teknisessä kokeessa käytetystä eläimestä vaan kuvajournalistinen symboli, joka viittaa itseään suurempaan kulttuuriseen kertomukseen.[9] Se, että kuvia on olemassa vain tämä yksi, vain vahvisti kuvan voimaa. Lainatun kohdan kuvituksena on kirjassa kuvasta tyylitelty piirros (kuva 4). Kirjan ilmestyessä vuonna 1962 kuva oli niin läpeensä tuttu, että se ei tarvinnut kuvatekstiä. Jokainen tunnisti kuvasta Laikan. 1960-luvun alkuun mennessä valokuva oli tuotteistettu yhdeksi avaruusohjelman tunnetuimmista tavaramerkeistä. Siitä oli tyylitelty piirros ”Laika”-savukkeiden rasiaan ja kuva löytyi postimerkeistä, korteista, kelloista, koriste-esineistä ja karamellirasioista.

Sputnik 2:n lentoon valmistautuvassa tiedotuksessa ei selvästikään ollut otettu huomioon, että nimetön koe-eläin tulisi nousemaan niin keskeiseksi läntisessä uutisoinnissa. Siitä ei ollut kuin yksi valokuva ja nimikin oli aluksi hukassa. Myöhemmin nimenomaan valokuvilla tuli olemaan keskeinen rooli, kun luotiin tarinaa avaruutta valloittavasta

9 Robert Harimanin ja John Louis Lucaitesin (2007, 27) mukaan kuvajournalistinen symboli on levinnyt laajasti, se tunnistetaan osaksi historiallista tapahtumaa ja se on voimakkaasti tunteisiin vetoava.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kuva 4. Laikan profiilin tunsivat kaikki. Piirros on julkaistu suomeksikin käännetyssä lastenkirjassa Baranova M. ja Veltistov J. [1962] 1963. *Ressu, Borja ja Raketti. Kertomus kulkukoirista, joista tuli kuuluisuuksia*. Vieraskielisen kirjallisuuden kustannusliike, Moskova.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

neuvostoihmisestä. Jokaisesta uudesta kosmonauttisankarista luotiin tarkasti suunniteltu kuvallinen kertomus, joka toistui jokaisen onnistuneen lennon jälkeen samanlaisena. Tuhansissa kuvissa kosmonauttisankareista toistuivat samat ankaran harjoittelun ja vaatimattoman perhe-elämän viettämisen valokuvat. Tämän kuvallisen kertomuksen suunnittelu aloitettiin jo hyvissä ajoin ennen suunniteltua avaruuslentoa, ja jokaisesta kosmonautista oli kuvallinen kertomus jo valmiina odottamassa. (Kohonen 2012 ja 2017.)

Laikan tarina ei lennon hetkellä ollut valmiina. Seuraavien avaruuslentäjien kohdalla oli jo varauduttu. Ensimmäiset elävänä avaruudesta elokuussa 1960 palanneet koirat, Strelka ja Belka, olivat juhlittuja sankareita heti laskeuduttuaan. Kun kosmonautti Juri Gagarin vielä huhtikuussa 1961 kiersi ensimmäisenä ihmisenä maapallon ja palasi onnistuneesti takaisin, oli journalistinen näkökulma mietitty tarkkaan jo ennen lentoa. Gagarinista oli valmiina odottamassa kattava kokoelma valokuvia ja kelvollinen sankaritarina valmiiksi kirjoitettuna. Gagarinista tiedettiin kaikki tarvittava heti ensiuutisoinnista lähtien. Tämä linja jatkui jokaisen uuden avaruussankarin palattua maahan: heti, kun tieto lennon turvallisesta laskeutumisesta varmistui, täyttyivät lehdet tarkoista kuvauksista tuoreen sankarin elämästä ja ennen kaikkea kymmenistä ja kymmenistä valokuvista, joissa kuvattiin hänen harjoitteluaan ja elämäänsä ennen lentoa. (Kohonen 2012 ja 2017.)

Laikan lento

Kuvassa 5 näkyy mustalla taustalla himmeä viiva, joka on niin ohut, että sitä voisi luulla naarmuksi paperissa. Kuvassa näkyy Laikan ylilento Lahden yötaivaalla 4.4.1958. Kymmenen päivää myöhemmin Sputnik 2 tuhoutui palaessaan, kun se syöksyi ilmakehään. Uutinen ei enää yltänyt etusivuille vaan vain pieniin mainintoihin (esim. *Uusi Suomi* 14.4.1958, 5).

Kuva on Lauri Anttilan ottama. Kuvausyönä Lahdessa oli hienot revontulet. Hän jatkoi koirakuun etsimistä yötaivaalta koko talven ja kevään, vaikka uutinen oli jo siirtynyt sisäsivujen pikku-uutiseksi. Hän

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kuva 5. Lauri Anttila valokuvasi Laikan ylilennon 4.4.1958. Kymmenen päivää kuvan ottamisen jälkeen Sputnik 2 tuhoutui syöksyessään ilmakehään. Kuva: Lauri Anttila.

kirjasi tarkasti ylös jokaisen havaintonsa. Nuo käsin tehdyt laskelmat ja piirrokset ovat hämmästyttävän tarkkoja, hädin tuskin näkyvästä kohteesta kirjattuja. Teini-ikäiselle ihmiselle politiikka ja ideologia eivät olleet oleellisia. Kiinnostavaa oli avaruus, sen valloittaminen, tiede ja se hämmästyttävä vauhti, jolla teknologia eteni 1950-luvun lopussa.

Anttila on myöhemmin kertonut, että nämä varhaiset havainnot ensimmäisistä Sputnikeista tekivät hänestä tilaan, aikaan ja havaintoon keskittyvän taiteilijan (ks. esim. Anttila 1989, 79–96). Avaruus on ollut osa hänen taidettaan tuosta syksystä asti. Tähtitieteellinen yhdistys Ursa kutsui hänet kunniajäsenekseen vuonna 2011.

Laika eli suomalaisessa julkisuudessa vain pienen hetken. Suurin osa vastoin tahtoaan avaruuteen lähetetyistä eläimistä ei saa lainkaan julkisuutta ja jää nimettömiksi. Laikan kuitenkin muistamme ja tunnistamme edelleen sen kauniin profiilin ja tyynen katseen. Laika sai oman pienen patsaansa Moskovaan huhtikuussa 2008, lähes päivälleen 50 vuotta sen jälkeen, kun sen alus syöksyi ilmakehään.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Neuvostoliiton ja Yhdysvaltojen välinen avaruuskilpa oli erikoinen yhdistelmä sotilaallista pullistelua ja rauhanomaista tieteellistä tutkimusta. Uutisoinnissa tasapainoiltiin innostuksen, teknologisen ihmetyksen ja kylmän sodan uhkakuvien välillä. Se, että samoilla teknologisilla laitteilla oli samanaikaisesti mahdollista tutkia avaruutta ja ilmakehää ympärillämme, kerätä tieteellistä tietoa ja kuljettaa elämän tuhoavia aseita minne vain maapallolla, teki uutisoinnista latautunutta. Laika toi kylmän sodan varustelukilpailun keskelle uuden näkökulman. Se, että Neuvostoliitosta lähetettiin matkaan juuri koira, sopii myös täysin siihen kotikutoiseen tunnelmaan, joka ohjelmasta meille nyt välittyy: otettiin, mitä saatavilla oli. Se oli myös, ehkä tarkoittamatta, 1950-luvun neuvostoideologiaan täysin istuva ratkaisu. Ensimmäinen avaruusmatkustaja ei ollut laboratoriossa kasvatettu hiiri tai apina, vaan tuiki tavallinen katukoira Moskovasta, yksi tuhansista, ei erikoinen mutta hyvin tehtäväänsä koulutettu.

Ajatus avaruuteen lähetetystä pienestä koirasta ei kuitenkaan tyhjene vain kylmän sodan politiikkaan tai ideologiaan. Sen selviämisestä oli yhteinen huoli, joka ylitti ideologiset ja poliittiset rajat. Mustavalkoinen valokuva ensimmäisestä avaruusmatkaajasta koskettaa yhä, yli 60 vuotta ensi-ilmestymisensä jälkeen.

LÄHTEET

AINEISTO

Kuvanveistäjä, professori emeritus Lauri Anttilan haastattelut, useita keskusteluja tammikuussa 2021.

SANOMALEHDET

Etelä-Suomen Sanomat 6.10.1957, 11, ”Jos he voivat tehdä tämän, voivat he lähettää kaukoohjuksiakin tänne”.

Etelä-Suomen Sanomat 1.11.1957, 12, ”Amerikkalainen uutuus Lahdessa”.

Etelä-Suomen Sanomat 4.11.1957, 1, ”Koira uuden suurikokoisen tekokuun uumenissa maapalloamme kiertämässä”.

Etelä-Suomen Sanomat 5.11.1957, 1, ”Damka-koiralla suuret mahdollisuudet selviytyä hengissä avaruusmatkaltaan”.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Etelä-Suomen Sanomat 6.11.1957, 1, 10, ”Toisen tekokuun lähettämisessä käytettiin uutta polttoainetta”.
Helsingin Sanomat 5.11.1957, 5 ”Kuutamoserenadi”.
Helsingin Sanomat 8.11.1957, 6. ”Epäjumala”.
Helsingin Sanomat 6.11.1957, 5. ”Valtimonlyöntejä avaruudesta”.
Helsingin Sanomat 6.11.1957, 5. ”Zhukov erotettu puoluejohdosta”.
Helsingin Sanomat 12.11.1957, 7. ”Laika kuoli saatuaan myrkkyä?”.
Kansan Uutiset 4.11.1957, 4. ”Ei Malishka- vaan Damka”.
Kansan Uutiset 7.11.1957, 1, ”Olen Laika”.
Länsi-Savo 7.11.1957, 1, ”Avaruuskoira maanpinnalle takaisin ehkä jo viikon kuluessa”.
Ogonjok 46/1957, 6–7, ”S popedoi! Pervyi putešestvennik v kosmos”.
Pravda 4.11.1957, 1, ”Vtoroi sovetski iskustvennyi sputnik soveršaet polet vokrut Zemli!”.
Pravda 13.11.1957, 3, ”Vtoroi sovetski iskustvennyi sputnik Zemli”.
Suomen Kuvalehti 30.11.1957, 44, ”Kirjeitä toimittajalle”.
Suomen Sosialidemokraatti 8.10.1957, 1, 3 ”Maapalloa kiertää useita tekokuita”.
Suomen Sosialidemokraatti 6.11.1957, 2, “Tällaisia ne ovat. Erikoiskoulutetut eskimokoirat hoitajattaren sylissä. Vasemmalla Damka”.
Uusi Suomi 5.11.1957, 1, “Kuukoira elävänä takaisin”.
Uusi Suomi 14.4.1958, 5, ”*Suursputnikia tarkkaillaan herkeämättä. Tekokuun viimeiset kierrokset menossa”.*

KIRJALLISUUS

Anttila, Lauri 1989: Maata Etsimässä. Teoksessa Valjakka, Timo (toim.) *Synnyt – Nykytaiteen lähteitä*. Museum of Contemporary Art, Helsinki, 79–96.
Baranova M. & Veltistov J. [1962] 1963: *Ressu, Borja ja Raketti. Kertomus kulkukoirista, joista tuli kuuluisuuksia*. Vieraskielisen kirjallisuuden kustannusliike, Moskova.
Barkhatova, Elena 2004: Soviet Policy on Photography. Teoksessa Neumaier, Diane (toim.) *Beyond Memory. Soviet Nonconformist Photography and Photo-Related Works of Art*. Rutgers University Press, New Brunswick, 47–66.
Bulkeley, Rip: 2000. The Sputniks and the IGY. Teoksessa Launius, Roger D. (toim.) *Reconsidering Sputnik. Forty Years since the Soviet Satellite*. Harwood Academic Publishers, Amsterdam, 125–160.
Burgess, Colin & Dubbs, Chris 2007: *Animals in Space. From Research Rockets to the Space Shuttle*. Praxis New York, New York.
D'Antonio, Michael 2007: *A Ball, a Dog and a Monkey. 1957 – The Space Race Begins*. Simon & Schuster, New York.
Gerovitch, Slava 2008: Creating Memories. Myth, Identity, and Culture in the Russian Space Age. Teoksessa Dick, Steven J. (toim.) *Remembering the Space Age*. NASA, Washington DC, 203–236.
Harford, James 1997: *Korolev. How One Man Masterminded the Soviet Drive to Beat America to the Moon*. John Wiley & Sons Inc, New York.
Hariman, Robert & Lucaites, John Louis 2007: *No Caption Needed. Iconic Photographs, Public Culture, and Liberal Democracy*. University Chicago Press, Chicago.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kenez, Peter 1985: *The Birth of the Propaganda State. Soviet Methods of Mass Mobilization 1917–1929*. Cambridge University Press, Cambridge.

King, David 1997: *The Commissar Vanishes. Falsification of Photographs and Art in Stalin's Russia*. Metropolitan Books, New York.

Kohonen, Iina 2012: *Gagarinin hymy. Avaruus ja sankaruus neuvostovalokuvissa* 1957–1969. Aalto Arts Books, Musta Taide, Helsinki.

Kohonen, Iina 2017: *Picturing the Space. Visual History of the Soviet Space Endeavour.* Intellect Books, Bristol.

Latva, Otto & Lähdesmäki, Heta 2021: Eläimet avaruudessa. – Kuviteltuja olentoja, ihailtuja sankareita ja hyväksikäytettyjä koe-eläimiä. Teoksessa Kurvinen, Heidi; Paju, Petri & Saarikoski, Petri (toim.) *Kuviteltu avaruus*. Kulttuurihistorian seura, Turku, 75 – 98.

Maddrell, Paul 2006: *Spying on Science. Western Intelligence in Divided Germany 1945–1961*. Oxford University Press, Oxford.

Magnúsdóttir, Rósa 2019: *Enemy Number One. The United States of America in Soviet Ideology and Propaganda, 1945-1959*. Oxford University Press, Oxford.

Malashenkov, D. C. 2002: Some unknown pages of the living organism's first orbital flight. 34th COSPAR Scientific Assembly, the Second World Space Congress. https://ui.adsabs.harvard.edu/abs/2002iaf..confE.288M/abstract. [Tarkistettu 19.5.2022.]

Nelson, Amy 2017: What the Dogs Did. Animal Agency in the Soviet Manned Space Flight Programme. *BJHS Themes* 2, 79–99.

Parr, Martin 2019: *Space Dogs: The Story of the Celebrated Canine Cosmonauts*. Laurence King Publishing, Lontoo.

Rawnsley Gary D. (toim.) 1999: *Cold War Propaganda in the 1950's*. Macmillan Press, Lontoo.

Siddiqi, Asif A. 2011: Cosmic Contradictions. Enthusiasm and Secrecy in the Soviet Space Program. Teoksessa Andrews James & Siddiqi, Asif A. (toim) *Into the Cosmos. Space Exploration and Soviet Culture*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 47–76.

Sokolov, A. & Lavrenjuk, V. 2001: Kosmitšeskie miry Andreja Sokolova. *Voin Rossii* 4/2001, 94–96.

Turkina, Olesya 2014: *Soviet Space Dogs*. FUEL, Lontoo.

Wilson, Tuzo J. 1961: *IGY the Year of the New Moons*. Michael Joseph, Lontoo.

Winter, F. H. 1990: *Rockets into Space*. Harvard University Press, Cambridge.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Punakoneen telaketjujen alta sen kaatajaksi

Neuvostojääkiekon kuva Suomessa

Hannu Salmi

https://orcid.org/0000-0001-8607-6126

Markku Jokisipilä

”Useat moskovalaiset ovat tänä vuonna ensi kertaa nähneet jääkiekkoilua”, uutisoi *Suomen Sosialidemokraatti* 20. maaliskuuta 1946. Toinen maailmansota oli päättynyt, ja Neuvostoliitto ja länsivallat olivat juuri yhdessä taistelleet Saksan kukistamiseksi. Taistelu oli tauonnut, ja itä ja länsi saattoivat kohdata urheilukentällä. *Sosialidemokraatti* totesi edelleen, että Neuvostoliitossa lajia kutsuttiin ”kanadalaiseksi jääkiekoksi”, sillä ”tavallinen jääkiekkoilu on sama kuin meillä jääpalloilu”. Juuri jääpalloloppuottelun jälkeen kiekko oli pudotettu ensi kertaa jäähän, näytösluonteisesti. Uutinen päättyi tulevaisuutta ennakoiden: ”Jääkiekolla tulee olemaan suuret mahdollisuudet tulevaisuudessa Neuvostoliitossa.” Seuraavat vuosikymmenet osoittivat toteamuksen visionäärisyyden.

Suomessa jääkiekkoa oli nähty jo 1800- ja 1900-lukujen taitteesta lähtien, mutta toden teolla pelaaminen alkoi 1920-luvun lopulla. Kansainvälisen jääkiekkoliiton jäseneksi Suomi liittyi vuonna 1928 (Lindegren 2012, viii–ix). Neuvostoliitto integroitui kiekkoilevan maailman piiriin pientä naapuriaan myöhemmin, mutta se nousi nopeasti pelin suurvallaksi. Alku oli vakuuttava, sillä ensimmäisessä maaottelussaan vuonna 1951 Neuvostoliitto voitti Saksan demokraattisen tasavallan

https://doi.org/10.21435/skst.1480

maalein 23–2. Maailmanmestaruuskilpailuihin se osallistui ensi kerran Tukholmassa vuonna 1954 ja otti heti mestaruuden Arkadi Tšernyšovin alaisuudessa. Neuvostoliiton ylivoima jääkiekossa vakiintui 1960-luvulla, kun Anatoli Tarasov ja Arkadi Tšernyšov johdattivat maajoukkueensa yhdeksään peräkkäiseen maailmanmestaruuteen vuosina 1963–1971. Heidän jälkeensä menestys jatkui, ja Neuvostoliitto voitti kahdeksan mestaruutta vuosina 1973–1983. Samalla vahvistui mielikuva koneen kaltaisesta varmuudesta: punakone toimi tehokkaasti ja ylivoima oli musertavaa. Eurooppalaisista joukkueista ei ollut sille enää vastusta. NHL-ammattilaisia vastaan 1970-luvulla pelatuissa otteluissa neuvostoliittolaiset osoittivat kehittäneensä pelinsä vähintäänkin samalle tasolle lajia vuosikymmenet mielin määrin hallinneiden ja itseään sen ainoina huippuosaajina pitäneiden kanadalaisten kanssa.

Tämän luvun tavoitteena on analysoida neuvostoliittolaisen jääkiekon kuvaa Suomessa: mitä *punakone* tarkoitti, millaisia ominaisuuksia siihen liitettiin ja millä tavalla Suomen ja Neuvostoliiton suhteet heijastuivat punakoneen mediakäsittelyyn. Jääkiekon kautta avautuu näkökulma kylmän sodan aikakauden arkipäivään. Millaisia ajatuksia ja tunteita punakone herätti? Tarkastelun pääpaino on 1960–1990-lukujen aineistossa, mutta ulotamme pohdinnat aikarajauksen yli saadaksemme näkyviin myös punakoneen muiston ja vaikutuksen Neuvostoliiton romahduksen jälkeen. Lähdeaineistona ovat Kansalliskirjaston digitoimat sanoma- ja aikakauslehdet sekä *Helsingin Sanomien* digitaalinen arkisto. On olennaista mainita, että digitoitu aineisto ei ole lähelläkään täydellistä. Digitaalisessa muodossa ovat kattavasti saatavissa *Helsingin Sanomien* lisäksi laajalevikkisimmistä päivälehdistä vain *Maaseudun Tulevaisuus* ja *Uusi Suomi* sekä joukko pienempiä lehtiä, kuten *Etelä-Suomen Sanomat* ja *Länsi-Savo*. Työväenlehdistön digitointi on parhaillaan käynnissä ja jo osin käytettävissä. Esimerkiksi *Suomen Sosialidemokraattia* voi lukea vuoteen 1966 asti. Aikakauslehtiaineistosta ovat kattavasti luettavissa muun muassa *Apu* ja *Suomen Kuvalehti*. Aineisto on kuitenkin riittävän kattava antamaan kokonaiskuvan siitä, miten punakonetta printtimediassa käsiteltiin, varsinkin kun lehdet kierrättivät usein uutistoimistojen välittämiä tekstejä. Punakoneen muistoon liittyvässä osuudessa

https://doi.org/10.21435/skst.1480

olemme tukeutuneet Kiekkokansa-projektissa[10] tehtyyn kyselyyn, jossa 1987 vastaajaa kertoi jääkiekkomuistoistaan, niin onnen hetkistään kuin katkerimmista kokemuksistaan jääkiekon parissa.

Suomessa Neuvostoliiton jääkiekkomaajoukkueen historiasta on kirjoittanut ennen kaikkea Markku Jokisipilä teoksessaan *Punakone ja vaahteranlehti* (2014), joka on kansainvälisestikin ainutlaatuinen kokonaisesitys kylmän sodan vaikutuksista ja merkityksistä kiekkokaukalossa, niin Neuvostoliitossa kuin myös Yhdysvalloissa ja Kanadassa. Punakoneen muistoa teos ei varsinaisesti käsittele, vaikkakin menneisyyden jääkiekko-ottelujen vaikutushistoria tulee työssä ilmi kautta linjan. Jääkiekkoon liittyvää tunnekulttuuria on käsitellyt myös teos *Kiekkokansa* (2015, toim. Benita Heiskanen ja Hannu Salmi), joka kuitenkin keskittyi suomalaisesta näkökulmasta kansallistunteen ja kiekkoilun väliseen sidokseen.

Murskaava ylivoima

Neuvostoliiton murskaava ylivoima tuli tutuksi kaikille jääkiekon seuraajille jo 1960- ja 1970-lukujen kuluessa. Tuskin mikään toinen kansainvälisesti laajasti harrastetun joukkuelajin historia tuntee samanlaista yhden maan dominointia: näiden kahden vuosikymmenen aikana pelatuista 22 arvokisasta (17 MM-kisat, viidet olympialaiset) neuvostoliittolaiset ottivat peräti 16 voittoa (neljä olympiakultaa, 12 maailmanmestaruutta) eivätkä jääneet kertaakaan mitalisijojen ulkopuolelle[11]. Vuonna 1972 punakone pelasi kahdeksan ottelun Summit Series -sarjan Kanadan parhaista NHL-pelaajista koottua miehistöä vastaan. Kanada voitti otteluista neljä, Neuvostoliitto kolme ja kerran päädyttiin tasapeliin. Äärimmäisen tasaväkiseksi muodostunut sarja ratkesi vain 34 sekuntia ennen kahdeksannen pelin loppuvihellystä Kanadan Paul Hendersonin tekemään voittomaaliin. Jääkiekkoa kansallisomaisuutenaan pitäneille

10 Lisätietoja Kiekkokansa-projektista, https://blogit.utu.fi/kiekkokansa/.

11 Vuoden 1962 MM-kisoja Colorado Springsissä Neuvostoliitto boikotoi, koska Saksan demokraattisen tasavallan joukkueelle ei myönnetty matkustuslupia Yhdysvaltoihin.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

kanadalaisille Neuvostoliiton nousu tasavertaiseksi kilpailijaksi oli kansallisen identiteetin ytimiin käyvä järkytys. Vuosina 1976, 1978 ja 1979 Neuvostoliiton armeijan keskusurheiluseura TsSKA:n, Krylya Sovetovin ja Moskovan Spartakin NHL-seuroja vastaan pelaamien Super Series -sarjojen 17 ottelusta neuvostoliittolaiset voittivat kymmenen ja pelasivat kahdesti tasan (Jokisipilä 2014, 239–247, 293–310).

Ideologia ja politiikka olivat neuvostokiekossa voimakkaasti mukana sen ensimmäisistä luistimenpiirroista alkaen. Neuvostoliitossa lähdettiin tietoisesti kehittämään omaa aivan uudenlaista pelitapaa, josta haluttiin tehdä tehokkaampi ja parempi kuin lajia siihen saakka hallinnut ja NHL-liigassa huippuunsa viety kanadalainen pelityyli. Valtionjohdon yleisliittolaisen liikunta- ja urheilukomitean välityksellä antamana perimmäisenä tavoitteena oli osoittaa neuvostokommunismin paremmuus kapitalistiseen yhteiskuntajärjestykseen verrattuna sen tuottamien joukkueiden ja urheilijoiden erinomaisuuden kautta. Jääkiekkomaajoukkue oli vallanpitäjien suurennuslasin alla, ja aina jäälle mentäessä pelissä oli urheilullisen lopputuloksen lisäksi myös kommunistisen supervallan maine ja kunnia. Tämä toi toimintaan sellaista systemaattisuutta, kurinalaisuutta, hierarkkisuutta ja kovuutta, mihin ei missään muualla jääkiekkoilevassa maailmassa ylletty. Kun valtioammattilaisuuden mahdollistamat lajissa ennennäkemättömät harjoitusmäärät yhdistyivät Tarasovin ja Tšernyšovin kaltaisten huippukykyjen kehittämiin vallankumouksellisiin pelitaktisiin ja valmennusmetodisiin innovaatioihin, tulosta alkoi tulla nopeasti ja laajalla rintamalla. (Jokisipilä 2014, 113–122.)

Neuvostoliittolaiset valmentajat perehtyivät läpikotaisin tärkeimpien kilpailijamaiden jääkiekkoiluun sekä opiskelivat väsymättä yleistä liikunta- ja valmennustiedettä. Tämän lisäksi he ammensivat vaikutteita varsin yllättävistäkin suunnista, kuten venäläisestä baletista, klassisesta musiikista sekä 1800-luvun kultakauden kirjallisuudesta ja maalaustaiteesta. Neuvostokiekon rakentajien itseymmärrystä leimasikin taiteelliselle luomistyölle ominainen aiheelle omistautuminen ja ehdottomuus. Kommunistisen ideologian puolelta neuvostokiekkoilu omaksui yhteistyön, uurastuksen ja uhrautuvaisuuden tärkeyttä painottaneen kollektiivisen filosofian, jonka mukaan joukkueen etu meni aina ja kaikessa sen muodostaneiden yksilöiden etujen edelle. Jään tasolla nämä lähtökoh-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

dat yhdistyivät lajin totutut ajattelutavat mullistaneeksi pelitavaksi, jota leimasivat viisikkojen saumaton yhteispeli, valtava luistelunopeus, virtuoosimainen yksilötaituruus, jatkuvat suunnanmuutokset sekä loputtomilta vaikuttaneet mutta useimmiten vapaaseen maalintekopaikkaan johtaneet syöttelyketjut. Mitään vastaavaa ei ollut maailman jääkiekkokaukaloissa aiemmin nähty. (Berglund 2021, 119–126.)

Huipputason joukkueiden ohella neuvostokiekko tuotti liukuhihnalta myös henkilökohtaisilta taidoiltaan maailman parhaimpiin kuuluvia yksilöitä, kuten hyökkääjä Valeri Harlamovin tai maalivahti Vladislav Tretjakin. Näiden molempien huipputuotteiden lähde oli sama: kilpailijoihin verrattuna suorastaan naurettavan suuret harjoitusmäärät. Vaikka jääkiekko parhaimpien joukkueiden ja pelaajien osalta alkoi Ruotsissa ja Suomessakin jo 1970-luvulla olla puoliammattilaista toimintaa, saattoivat Neuvostoliiton maajoukkuepelaajat yhden raskaan harjoituspäivän aikana harjoitella saman verran kuin pohjoismaiset kollegansa viikossa. Eurooppalaisessa jääkiekkoilussa tasoerot saavuttivatkin huippunsa juuri 1970-luvulla. (Jokisipilä 2014, 123–129.)

Neuvostoliittolaisten valtavaksi revennyt etumatka näkyi arvokisojen tulostaululla. Vuosikymmenen mittaan Neuvostoliitto ehti pelata Suomea vastaan 18 arvokisaottelua, jotka se kaikki voitti. Maaliero oli murskaava 148–37, eli keskimääräinen ottelu päättyi lukemiin 8–2. Vuosikymmenen synkimpiin suomalaisiin urheiluhetkiin kuuluu vuoden 1970 Tukholman MM-kisoissa punakoneelle lukemin 1–16 kärsitty tappio. ”Johanneshovissa ei pitkään kuulunut muita ääniä kuin kiekon napsahduksia neuvostomailoihin. Ruletti pyöri todella tehokkaasti. Suomen puolustus oli kuin huutolaispoika”, kuului Suomen suurimman sanomalehden arvio. ”Täysin ulkopuolella pelitapahtumien” olleiden suomalaisten osaksi jäi seurata sivusta CCCP-paitojen ”tenhoavaa ripaskaa” (*Helsingin Sanomat* 23.3.1970).

Neuvostoliitosta muodostui monille suomalaiskiekkoilijoille ylitsepääsemätön psykologinen peikko. Olympiakomitea tilasi kerran 1970-luvulla maajoukkueleirille psykologin menestyksen lukkojen avaamiseksi. Pelaajat makasivat ympyrässä lattialla ja psykologi kehotti jokaista miettimään, oliko joku neuvostopelaaja oikeasti häntä parempi. Vähän ajan kuluttua neljät MM-kisat pelannut hyökkääjä Timo Sutinen kivahti kaik-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

kien neuvostoliittolaisten olevan heitä paljon parempia. Koko harjoituksen tarkoitusta ihmetelleet pelaajat repesivät nauramaan ja vahvistivat Sutisen olevan täysin oikeassa. Suomelle ensimmäisen arvokisamitalin tuoneen vuoden 1988 Calgaryn olympiajoukkueen valmentaja Pentti Matikaisen mukaan vielä 1980-luvulla 95 prosenttia pelaajista piti punakoneen voittamista arvoturnauksessa sulana mahdottomuutena. Kun leijonat Calgaryn viimeisessä ottelussa sitten ensimmäisen ja ainoan kerran otti punakoneesta voiton arvokisoissa, pidettiin sitä syystäkin yhtenä suomalaisen urheiluhistorian hämmästyttävimmistä itsensä ylittämisistä. (Jokisipilä 2018, 176, 188–190.)

Konemaista kiekkoa

Vaikka ylivoima oli musertavaa ja pelaajien ammattitaito tuntui koneellisen tehokkaalta, ei Neuvostoliiton maajoukkuetta kuitenkaan vielä 1960- ja 1970-luvulla kutsuttu *punakoneeksi*. Sodan kokenut sukupolvi muisti punakoneet kokonaan toisessa merkityksessä: ne olivat vihollisen lentokoneita, jotka saivat aikaan hävitystä.

Jo ennen sotaa kerrottiin sanomalehdissä venäläisten ”lentovakoilusta” Virossa. Punakoneen vierailuun vastattiin kovin ottein, sillä ”[koneen palattua rajalle kohdistettiin siihen konekivääarituli, mutta lentokone oli niin korkealla, että ampuminen oli tehotonta” (*Kymenlaakson Suunta* 7.8.1934). Helmikuussa 1939 kerrottiin puolestaan, miten Espanjan sisällissodassa tasavaltalaisten joukoissa taistelleet ”punakoneet” laskeutuivat Etelä-Ranskaan (*Lakeus* 8.2.1939). Toisen maailmansodan puhjettua punakoneiden putoamisia listattiin lehtien palstoilla ahkerasti, oli sitten kyse Suomen ilmatilasta tai kansainvälisistä taistelutantereista. Kesällä 1942 kerrottiin saksalaisten menestyksestä itärintamalla toteamalla, että kesäkuun 2. ja 11. päivän välisenä aikana 456 punakonetta oli tuhottu (*Etelä-Savo* 16.6.1942). Samana vuonna *Nuijasoturi*-lehti julkaisi kansikuvanaan valokuvan, jossa seinäjokelaiset sotilaat seisovat ”alasampumansa punakoneen ympärillä”. Hymyilevät sotilaat ovat asettuneet ryhmäkuvaan niin, että punainen tähti on varmasti kameran nähtävissä (*Nuijasoturi* 4/1942).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kuva 6. Seinäjokelaisia alas ampumansa punakoneen ympärillä.” Lähde: *Nuija-soturi* 4/1942 (kansikuva).

Suomenkielinen ilmaisu *punakone* syntyi siis viittauksena vihollliseen: se oli kone, joka toimi sosialismin hyväksi. Kun Neuvostoliiton maajoukkue alkoi liikkua jäällä entistä ketterämmin ja pelaajat tuntuivat lukevan toistensa ajatuksia, oli ryhmää helppo tulkita koneistona, jossa kaikki toimi kuin rasvattu. Puhe koneesta oli kenties myös keino dehumanisoida vastustajaa: altavastaajan virheet näyttävät inhimillisiltä, kun vastassa on supervallan resursseilla rakennettu, koneen kaltaisesti ja sotilaallisella kurinalaisuudella toimiva määrätietoinen joukkue. Kanadansuomalaista taustaa oleva Joe Wirkkunen (1928–1986) toimi Suomen A-maajoukkueen valmentajana vuosina 1959–1960 ja 1961–1966 ja katsoi kaukalon laidalta neuvostoliittolaisen jääkiekon menestystä. Tampereen MM-kisojen aikaan maaliskuussa 1965 hän kommentoi lehdistölle: ”Nyt näkemieni ottelujen perusteella Suomi pelaa mielestäni Ruotsin ja Kanadan ohella mielikuvituksellista jääkiekkoilua

https://doi.org/10.21435/skst.1480

kun sen sijaan Neuvostoliiton työskentely on paljon enemmän konemaista.” (*Uusi Suomi* 9.3.1965.)

Joe Wirkkusen kommentti rakentaa vastakkainasettelua läntisen ”mielikuvituksellisen” ja itäisen ”konemaisen” jääkiekon välille. Tietynlainen tunteettomuus neuvostoliittolaiseen kiekkoiluun usein liitettiin, varsinkin aikakaudella, jolla urheilijoiden ei ollut tapana tuulettaa maalejaan, ja kun ylivoima oli vahvaa, maaleja tehtiin niin paljon, ettei yksi maali tuntunut erityisen vapauttavalta. Toisaalta kysymys on laajempi: urheilussa koneellisena on esitetty hyvin monien urheilulajien saavutuksia, mäkihypystä taitoluisteluun. Yksilölajeissa urheilusuorituksesta on pyritty tekemään mahdollisimman automaattinen, jotta maksimaalinen teho vapautuisi suoritushetkellä.

Neuvostoliitto pyrki toki myös itse välittämään mielikuvaa tehokkaasti toimivasta koneesta, joka toimi jatkuvasti tuoreimman tietämyksen ja tieteen saavutusten varassa. Tietotoimisto APN välitti vuonna 1968 artikkelin ”Kaukalot kolisevat N-liitossa 464 000 kiekkoilijan voimalla” (*Etelä-Suomen Sanomat* 3.1.1968), joka kuvasi paitsi jääkiekon vankkaa asemaa Neuvostoliitossa myös lajin vahvaa kehitystä: ”Tänään jääkiekko [– –] on perinpohjin tutkittua, ja siitä on tullut yksi nuorten suosituimpia pelejä. Jääkiekkoa harrastetaan Kaukoidässä, Siperiassa, Kazakstanissa, Gruusian vuoristoseuduilla.” Erityisesti artikkeli korostaa huipputeknologian hyödyntämistä urheilulajin kehittämisessä:

> Liittomme avuksi ovat tulleet Sojuzsportprojektin urheilun ystävät. He ovat alkaneet suunnitella käteviä keveärakenteisia tekojääratoja ja kaiken tämän pienellä työllä ja vähin kustannuksin. Ei siis ihme, että ratoja on alkanut ilmestyä kaikkialle, myös pienempiin kaupunkeihin. Luzhinikin suuren stadionin alle on sijoitettu putkisto, jonka avulla saadaan keväällä tai varhain syksyllä helposti jääkenttä, sillä mikään urheilupalatsi ei enää pysty vastaanottamaan kaikkia niitä ihmisiä, jotka haluavat seurata I sarjan otteluja. Hyvää työtä ovat tehneet myös Neuvostoliiton tiedeakatemian kybernetiikan instituutin kiekkoilun ystävät. Jääkiekkoliitto on saanut käytettäväkseen kaikki mahdolliset tietokonejärjestelmät ja laitteet. Niiden avulla laaditaan ottelukalenteri, laaditaan harjoitusten aikataulu. Ja

https://doi.org/10.21435/skst.1480

> tuomareina toimivat tietenkin robotit. Niiden jääkentällä tekemät ratkaisut ovat siinä määrin arvovaltaisia ja asiantuntevia, että mitään protesteja ei tuomareita vastaan tarvitse esittää.

Vaikka neuvostoliittolaiseen jääkiekkoon liitettiin koneellisuus, aina tämä ei ollut negatiivinen määre. Oli myös arvostettavaa, että peli oli kehittynyt niin huippuunsa, että sitä oli vaikea vastustaa. Suomalaisessa tähän mennessä digitoidussa sanomalehtiaineistossa *punakone* esiintyy jääkiekkouutisoinnissa ensimmäisen kerran vuonna 1982. Vuoden 1982 MM-kisoissa Neuvostoliitto sinetöi 18. maailmanmestaruutensa voittamalla Kanadan lukemin 6–4. *Länsi-Savo*-lehti kirjoitti 24. huhtikuuta: ”Neuvostoliiton peli sujui. Kanadalaisten oli pelattava sääntöjen vastaisesti pysäyttääkseen nikottelemattoman ’punakoneen’.” Epäilemättä *punakone* oli tässä vaiheessa jo tunnettu lempinimi koneesta, joka toimi saumattomasti. Kone ei ollut vain kone, se oli toimintavarma järjestelmä, joka ei nikottele vaan etenee luotettavasti.

Venäläinen toimittaja, kääntäjä ja kiekkovaikuttaja Vsevolod Kukuškin on kuitenkin todennut, että lempinimi ”The Red Machine” tuli laajemmin käyttöön vuoden 1983 Super Series -ottelujen jälkeen, kun tammikuussa sanomalehti Minneapolisissa otsikoi ”The Red Machine rolled down on us”. Tieto on julkaistu sekä Kansainvälisen jääkiekkoliiton kotisivulla että Kukuškinin vuonna 2015 julkaisemassa kaksikielisessä teoksessa *Hokkei novogo vremeni / Hockey Modern Time* (Kukuškin 2015; Lysenkov 2016). Tarkkaa tietoa siitä, mistä termi *punakone* sai alkunsa, ei kuitenkaan ole. Sitä tiedetään kanadalaisissa toimittajapiireissä ainakin joitakin kertoja käytetyn jo vuoden 1972 Summit Series -sarjan alla ja aikana. Itse asiassa jo vuonna 1955 torontolainen *Globe and Mail* -lehti kirjoitti, että jääkiekkokaukalossa ”venäläiset ovat kuin kone” (*Globe and Mail* 28.2.1955, sit. Berglund 2021, 97). Kansainvälisessä urheilujournalismissa neuvostomaajoukkueen konemaisuuden, ilmeettömyyden ja sotilaallisuuden korostaminen koki huippunsa vuoden 1980 Lake Placidin olympialaisten aikana amerikkalaisen median ansiosta, joka pyrki alleviivaamaan vastustajansa vallanhimoisia ideologis-poliittisia motiiveja sekä oman joukkueensa aatteellisesti puhtoista ja amatöörimäistä uudisraivaajamaisuutta. (Martin 1990, 4–5.) Todennäköisintä

https://doi.org/10.21435/skst.1480

onkin, että juuri Lake Placidiin akkreditoidut suomalaistoimittajat toivat termin matkatavaroissaan osaksi myös suomalaista urheilujournalismia. Myös Suomessa, kuten aiempi esimerkki *Länsi-Savo*-lehdestä kertoo, *punakone* oli käsitteenä tuttu jo ennen vuotta 1982.

Punakoneen ”konemaisuutena” esitettiin useimmiten sen toimintavarmuus. Joukkue kykeni olosuhteissa kuin olosuhteissa varmaan suoritukseen ja pystyi pitämään vauhdin yllä menettämättä otettaan taitokiekkoon. Julkisuudessa punakoneesta käytettiin usein verbiä ”jauhaa”: kone jaksoi jauhaa täydet 60 minuuttia (*Etelä-Suomen Sanomat* 21.4.1983; *Uusi Suomi* 8.2.1991). *Helsingin Sanomat* kirjoitti nuorten MM-kisojen kynnyksellä 23. joulukuuta 1989 kuvaavasti: ”Punakone jaksaa jauhaa tasaisesti.” Lehti haastatteli Mikko Leinosta, joka oli ollut vuonna 1974 Leningradin turnauksessa voittamassa Suomen nuorille arvokasta hopeamitalia. Hopea oli kuitenkin korkein mahdollinen mitali, sillä Neuvostoliitto oli lyömätön. Leinosen sanoin, ”punakone oli paha jo siihen aikaan”. Artikkeli jatkuu punakoneen pohdinnalla:

> ”Miksiköhän ne ovat niin kovia?”, kysyy Leinonen ihmetellen. ”Siksi, että ne osaavat luistella niin pahuksen hyvin. Sen näki hyvin noista käydyistä Izvestija-turnauksen otteluistakin. Sieltä nousee pikapikaa kova joukkue jälleen kerran.”
>
> Punakonemiehet osaavat luistella tänään ja osasivat sitä jo kauan sitten, jopa ensimmäisissä nuorten MM-kisoissakin.
>
> ”Kun mies saa luistella jopa viisi tuntia päivässä ja meikäläiset vain kaksi, niin hyvin tietää eron mitä kentällä nähdään”, sanoo Leinonen.
>
> Paljon luistellut pelaaja löytää ajan mittaan oikean asennon: selkä suorana, katse ylhäällä. Liian ”vähän” luistellut puolestaan menettää jotain: luisteluasento jää kumaraksi, katse seuraa liikaa jään pinnassa tapahtuvaa. (*Helsingin Sanomat* 23.12.1989.)

Ilmaisu *punakone* yhdistyi 1980-luvulla ennen kaikkea Neuvostoliiton tähtiviisikkoon, johon kuuluivat hyökkääjät Sergei Makarov, Igor Larionov ja Vladimir Krutov sekä puolustajat Aleksei Kasatonov ja Vjatšeslav Fetisov. Kuvaavaa on, että kun Neuvostoliitto vuonna 1986

https://doi.org/10.21435/skst.1480

voitti 20. maailmanmestaruutensa, koko ketju valittiin kisojen All Stars -joukkueeseen, vaikkakin loppuottelussa Ruotsia vastaan symbolisen kentällisen otteet eivät enää olleet yhtä railakkaita kuin aiemmin. Vain Fetisov onnistui maalinteossa. All Stars -ryhmään mahtui viisikon lisäksi yksi ulkopuolinen, Ruotsin maalivahti Peter Lindmark. Muutaman vuoden sisällä punakoneen maailmanvalloitus jatkui: samaan aikaan kun itäblokki alkoi murtua, neuvostopelaajille riitti kysyntää Pohjois-Amerikassa.

Legendaarisen Larionovin viisikon kaikki jäsenet siirtyivät NHL-pelaajiksi vuonna 1989. Heistä Fetisov ja Larionov olivat sittemmin Detroit Red Wingsin tunnetun ”venäläisen viisikon” (*The Russian Five*) jäseniä yhdessä Sergei Fedorovin, Vladimir Konstantinovin ja Vjatšeslav Kozlovin kanssa. Yhteensä entisiä Neuvostoliiton maajoukkuemiehiä nähtiin vuosien saatossa NHL:ssä peräti 65 kappaletta eli kolmen joukkueellisen verran. Heistä 43 oli edustanut maataan aikuisten arvokisoissa, 16 nuorten MM-kisoissa ja kuusi alle 18-vuotiaiden MM-kisoissa. Vuosina 1992–2004 Stanley Cupin finaaleissa pelasi aina vähintään yksi Neuvostoliittoa maajoukkuetasolla edustanut pelaaja, enimmillään jopa kuusi. Stanley Cupin voittoon entiset punakonepelaajat ylsivät vuosina 1994–2000, 2002 ja 2004. (Jokisipilä 2014, 311–314; NHL-liigan tilastotiedot Neuvostoliiton maajoukkuepelaajista.)

Punakone yskii

Punakoneen haavoittuvuus kävi ilmeiseksi samaan aikaan, kun itäblokki alkoi murtua. Vielä vuoden 1990 lopulla joukkue oli voimissaan. Izvestija-turnauksen keskeltä *Helsingin Sanomat* uutisoi 19. joulukuuta: ”Neuvostoliiton jääkiekkomaajoukkueessa luistelevat uudet miehet ja puhaltelevat tuoreet tuulet. Suomi joutui Moskovan Izvestija-turnauksessa tiistaina punakoneen pyörremyrskyyn ja selviytyi tuurilla ja taidolla vain 1–6-tappio niskassaan.” Suomalainen urheilujournalismi oli maltillinen poliittisten viitteiden ja Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden kommentoinnissa, mutta rivien välistä on luettavissa *Helsingin Sanomien* toimittajan ajatus: itäblokin levottomuus oli heijastunut myös jää-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kuva 7. Vuoden 1986 MM-kisojen All Stars -ryhmä. Lähde: *Helsingin Sanomat* 26.4.1986.

kiekkokaukaloon, jossa puhaltelivat ”tuoreet tuulet”. Punakone oli joka tapauksessa edelleen vauhdissa, jos viiden maalin tappioon ylsi vain ”tuurilla ja taidolla”. Uutinen jatkui: ”Joskus Neuvostoliiton tapoihin kuului hankkia esimerkiksi neljän tai viiden maalin johto ja ryhtyä sen jälkeen piirtämään kuvioita jäähän. Nykyinen joukkue puski täydet 60 minuuttia antaumuksella kohti Sakari Lindforsin maalia.” Vaikka punakone näyttäytyy tässä uutisessa voitokkaana, jotakin oli muuttunut aiempaan nähden. Jos aiemmin usean maalin johto sai luottamaan siihen, että voitto oli varma, ja punakone keskittyi ”piirtämään kuvioita jäähän”, nyt se ei enää voinut täysin luottaa menestykseensä vaan teki hartiavoimin töitä loppuun asti. Punakone oli etenemässä heikoille jäille samaan aikaan, kun poliittinen epävarmuus Neuvostoliitossa kasvoi.

Keväällä 1991 Neuvostoliiton ylivoima järkkyi. Kyse ei ollut vain poliittisen turbulenssin sivuvaikutuksista, sillä myös kiekkomaailma eli muutoksessa. Punakoneen johto ei enää voinut määrätä pelaajien

https://doi.org/10.21435/skst.1480

parhaimmistoa armeijan TsSKA:n riveihin ja pitää heitä 11 kuukautta vuodessa harjoitusleirillä. Kymmenittäin huippupelaajia oli lähtenyt paremman toimeentulon perässä maailmalle. Neuvostoliittokin joutui odottamaan NHL-apuja ja sai lopulta riveihinsä muun muassa Makarovin, Kasatonovin ja Fetisovin. Vuoden 1991 MM-kisojen alussa suomalainen lehdistö kehui punakoneen hyökkäysvoimaa, mutta totesi joukkueen puolustuksen ja erityisesti maalivahtipelin haavoittuvuuden (*Länsi-Savo* 19.4.1991). Kultaa vei lopulta Ruotsi, joka pelasi "taktisesti älykkäästi" ja "jäädytti taitavasti punakoneen vauhdin" (*Etelä-Suomen Sanomat* 5.5.1991).

Elokuussa 1991 vanhoillisista kommunisteista ja tiukan linjan turvallisuusviranomaisista koostunut ryhmä yritti kaapata vallan Gennadi Janajevin johdolla. Boris Jeltsin nousi vastustamaan kaappaajia, ja Mihail Gorbatšov säilytti asemansa presidenttinä, mutta jouluna 1991 Neuvostoliiton taru oli lopussa. Punakone teki viimeisen esiintymisensä 10. marraskuuta 1991 Frankfurtin Eissporthallessa. Deutschland Cupin päätösottelussa se tahkosi mitäänsanomattoman tasapelin 2–2 Ruotsia vastaan.

Neuvostoliiton paikan olympialaisissa ottanut Itsenäisten valtioiden yhteisö (IVY) voitti Albertvillen talvikisoissa 1992 jääkiekkokultaa "Yhdistyneenä joukkueena", joka käytännössä oli valmentajaa myöten vanha punakone ilman CCCP-paitoja. "Tihonov pysyy kultatuolissa", rakensi *Helsingin Sanomat* siltaa Neuvostoliiton aikoihin. Lehti korosti, kuinka 15 vuotta päävalmentajana toiminut legenda oli onnistunut sopeutumaan kotimaansa suuriin mullistuksiin ja rakentanut voittajajoukkueen aiempaan verrattuna huomattavasti tuntemattomammista pelaajista ja lyhyemmässä ajassa. Punakoneen perään lehti ei enää haikaillut, vaan totesi IVY:n joukkueen "pelanneen jopa paremmin kuin monet edeltäjänsä Neuvostoliiton edustusmiehistöt" (24.2.1992).

IVY:n jälkeen punakoneen perillinen oli Venäjän maajoukkue. Se nousi maailmanmestaruuteen vielä vuonna 1993, vaikka lehdistö osoitti epäilyjä. *Etelä-Suomen Sanomat* (28.4.1993) kirjoitti: "Venäjän joukkue pelaa todellista yksilöpeliä. Tutun punakoneen kollektiivikiekkoa ei ainakaan vielä ole näkynyt." Aivan kuin toimittajan näkemyksen mukaan neuvostovallan romahtaminen olisi merkinnyt yksilökeskeisemmän

https://doi.org/10.21435/skst.1480

jääkiekonkin nousua. Todellisuudessa kyse oli varmaankin siitä, ettei joukkueen harjoittelu enää ollut mahdollista samalla intensiteetillä ja siksi joukkuepeli kärsi. Punakone oli menettämässä ominaisuuden, joka nimenomaan teki siitä voitosta voittoon marssivan ”koneen”, eri osasten saumattoman yhteistyön.

Maan ja järjestelmän mukana punakoneelta katosivat ne ratkaisevat kilpailuedut, jotka olivat vuosikymmenien ajan tehneet siitä kilpailijoitaan paremman: maajoukkueen ehdoton prioriteettiasema, huippupelaajien ympärivuotinen yhteisharjoittelu ja mahdollisuus eristäytyä muusta maailmasta. Lopulta, epäilyksistä huolimatta, vuoden 1993 MM-kisoissa Venäjä venyi mestaruuteen. Viktor Tihonovia ei näissä mestaruusjuhlissa enää nähty, sillä nyt käskijänä toimi Boris Mihailov, yksi punakoneen historian suurimmista pelaajalegendoista. Tähän mestaruuteen voi katsoa punakoneen kansainvälisten menestysvuosien lopullisesti myös päättyneen, sillä seuraavan mestaruutensa Venäjä pystyi nappaamaan vasta vuonna 2008. Neuvostoliiton jälkeinen aika oli jääkiekossa Kanadan, Ruotsin ja Tšekin valtakautta, ja myös Suomi pääsi kultakantaan vuonna 1995, ehkä juuri kärjen tasoittumisen takia.

Suomalaiset sanomalehdet raportoivat jo vuonna 1991, miten yhdysvaltalainen media kirjoitti punakoneen muuttuneen ”vaaleanpunaiseksi”: joukkue oli auttamatta kadottanut hohtoaan (*Länsi-Savo* 7.9.1991), eikä ideologinenkaan puna ollut yhtä vahvaa kuin aiemmin. Punakoneen laskusuhdanteen aikana ajatus koneesta säilyi kuitenkin osana jääkiekkopuhetta. Mennyt loisto eli muistoissa, ja siihen nähden ”koneen” toiminta oli osoittautunut vajavaiseksi. Jos kone ei toimi saumattomasti, se yskii. Punakoneen yskimisestä kerrottiin jo 1980-luvulla silloin, kun Neuvostoliiton joukkue joutui tavallista tiukempaan peliin, mutta 1990-luvulla koneen yskiminen näyttää lisääntyneen. Keväällä 1994 MM-kisat käytiin Italiassa ja uutistoimisto Reuters kirjoitti paljon puhuvasti, miten punakone oli yskinyt jo alkulohkon ottelussa Itävaltaa vastaan. Iso-Britannia oli kaatunut 12–3 ja Italia 7–0, mutta Itävaltaa vastaan ”joukkueen oli vaikea saada kahta syöttöä peräkkäin omalle pelaajalleen” (*Etelä-Suomen Sanomat* 30.4.1994). Yskimisestä huolimatta Venäjä voitti 4–1, mutta se hävisi viimeisen alkulohkon ottelunsa Kanadalle 1–3. Puolivälierissä Venäjä joutui tunnustamaan Yhdysvallat pa-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

remmaksi maalein 1–3, eikä se selvinnyt mitalipeleihin. Punakoneen aika oli ohi, mikä Venäjällä viimeistään tajuttiin vuonna 2000, kun maassa järjestettiin ensimmäisen kerran MM-kisat. Isännät jäivät sijalle yksitoista eli kahdeksan sijaa huonommiksi kuin punakone koskaan.

”Punakone on lyöty!”

Suomesta tuli 1990-luvulla jääkiekon suurvalta. Punakoneen muisto eli kuitenkin vahvasti, kuten se elää vieläkin. Kiekkokansa-projektissa toteutettiin keväällä 2014 muistitietokysely, johon osallistui 1987 vastaajaa kaikkialta Suomesta ja myös Suomen rajojen ulkopuolelta. Vastaajista 51 % oli miehiä, 49 % naisia. Vanhin vastaaja oli syntynyt vuonna 1935, nuorin vuonna 2009. Kyselyssä kerättiin tietoja ja näkemyksiä jääkiekon katsomisen tavoista ja paikoista, jääkiekkosankareista sekä katkerimmista ja suloisimmista hetkistäkin (tarkemmin kyselystä, ks. Heiskanen & Salmi 2015, 9–10).

Kysely osoitti, miten vahvasti punakoneen muisto eli vastaajien keskuudessa. Muisto oli ristiriitainen siinä mielessä, että samaan aikaan kun Neuvostoliiton ylivoima oli jättänyt katkeran mielikuvan, moni vastaaja muisti sen nautinnon, jonka punakoneen pelin seuraaminen antoi jääkiekon harrastajalle. Eräs vastaaja totesi unohtumattomaksi muistoksi ”Neuvostoliiton punakoneen huiman peliälyn”. Toinen vastaaja kirjoitti:

> Lapsuudesta jäi vahvasti mieleen ”punakone”, sen ylivoimaisuus ja Krutov-Makarov ja muut ketjut muistan vahvasti. Tunteet jylläsivät jo sen ajan kiekkoa seuratessa, vaikkei Suomi sillä tasolla vielä pelannutkaan. (Kiekkokansa-kysely.)

Punakone oli voittamaton. Mieleenpainuvaa oli ”punakoneen pyöritys kauan sitten”, samoin se, että ”punakone voitti AINA, samoin Ruotsi ja Tsekkoslovakia -70-luvulla”. Eräs vastaaja totesi lapsuusmuistonaan: ”Lapsuudesta muistan, kun Tretjakin maalikäsi oli valppaana, ja tietysti punakoneen hyökkäykset.” (Kiekkokansa-kysely.) Vastauksissa myös

https://doi.org/10.21435/skst.1480

suhteutettiin Neuvostoliiton maajoukkue siihen jääkiekon kansalliseen rakennustyöhön, johon muutkin maat osallistuivat. Eräs vastaaja analysoi:

> Lajien asemat vaihtelevat historiassa ja jääkiekosta on muodostunut ainakin yksi kansallispeli muiden joukkoon samoin kuin esim. Ruotsissa tai Kanadassa. Ja kyllä Leijonat on hyvin kytketty suomalaiseen kuvastoon, historiaan ja sankaritarinoihin, että siitä on tietysti ammennettu ja tehty suomalaista omalla tavallaan, niin kuin muissakin maissa. Kanadassa se on 'our game', Ruotsilla on Tre Kronor ja Venäjällä Punakoneen rippeet. (Kiekkokansa-kysely.)

Punakone oli maajoukkueen lempinimi, samaan tapaan kuin *Tre Kronor* ja *Leijonat*. Kyselyaineistossa pohdittiin myös Suomen jääkiekon nousua 1990-luvulla: "Neuvostoliiton punakoneen kaaduttua jääkiekkokulttuuri jatkaa nousuaan Suomen menestymisen myötä." (Kiekkokansa-kysely.) Suomen jääkiekon nousu parrasvaloihin oli, laskutavasta riippuen, alkanut jo 1970-luvulla, mutta miesten MM-tasolla jääkiekossa saavutettiin tuloksia vasta siinä vaiheessa, kun punakoneen ote kirposi. Totta onkin, että huipulla oli tilaa, vaikka Neuvostoliiton romahtaessa pohdittiin useasti, syntyisikö sen rippeistä useita vahvoja joukkueita.

Suomi pelasi miesten MM-finaalissa ensimmäisen kerran vuonna 1992 Ruotsia ja kaksi vuotta myöhemmin Kanadaa vastaan. Samalla jääkiekon seuraaminen kasvoi Suomessa lähes eksponentiaalisesti. Arvioiden mukaan 8. toukokuuta 1994 pelattua Kanadan ja Suomen loppuottelua seurasi 1 070 000 katsojaa. Kun seuraavana vuonna Suomi ylsi loppuotteluun Ruotsia vastaan 7. toukokuuta 1995, kotikatsomoissa oli peräti 2 350 000 katsojaa, ennennäkemätön määrä (Salmi 2015, 36–38).

Jääkiekkohuuman nousua oli siivittämässä selostaja Antero Mertaranta, jonka sanonnat ja ilmaisut olivat Kiekkokansa-kyselyn vastaajilla voimakkaasti mielessä (Oinonen 2015, 57–58). Mertarannan selostuksissa *punakone* eli vahvasti vielä 1990-luvullakin, vaikka punakone olikin Neuvostoliiton romahduksen myötä muuttunut muistoksi maailmasta, jota ei enää ollut. Mertarannan selostukset viittasivat katsojien muistikuviin tappioiden kokemuksista ja punakoneen suuruuden päivistä 1970- ja

https://doi.org/10.21435/skst.1480

1980-luvuilla, mutta samanaikaisesti ne viittasivat poliittiseen jännitteeseen Suomen ja Neuvostoliiton välillä.

Ikimuistoisimpia selostuksia oli Kiekkokansa-kyselyn perusteella Suomen välieräottelu Venäjää vastaan vuoden 2011 MM-kisoissa Slovakiassa. Suomi voitti Venäjän selvästi maalein 3–0. Eräs vastaaja totesi unohtumattomaksi juuri tämän välieräpelin: ”Suomi tekee viimeisen erän viimeisillä sekunneilla maalin ja Mertaranta huutaa ’punakone on lyöty!’” Toinen vastaaja muistaa: ”Kaksi sekuntia aikaa, kaksi sekuntia aikaa ja punakone on lyöty, punakone on lyöty...” Kolmas vastaaja toteaa lakonisesti, ottelua tarkemmin mainitsematta: ”Punakone on lyöty!”. Neljäs vastaaja jatkaa: ”Mertaranta är legendarisk. ’PUNAKONE ON LYÖTY!!’” Ja viides vastaaja pohtii laajemmin:

> Hyvät muistot on kyllä Mertarannasta, eihän se lätkä olis ollu puolikskaan niin elämyksellistä ilman sellasia ’MIKKO KOIVU LYÖ SUOMEN FINAALIIN! MIKKO KOIVU LYÖ SUOMEN FINAALIIN! PUNAKONE ON KAATUNUT!’ -tyyppisiä huutoja. (Kiekkokansa-kysely.)

Ajatus ”punakoneen lyömisestä” oli jotakin sellaista, jota ei kylmän sodan viimeisinä vuosikymmeninä olisi ääneen voitu lausua, ainakaan jääkiekkoselostuksessa. Samalla kun Mertarannan selostus viittasi menneisyyteen, punakoneen suuruuden aikaan, se korosti historian ironiaa, sillä voittamaton joukkue oli vihdoin voitettu. Vastassa oli nyt Venäjä, mutta sen takana kummitteli Neuvostoliitto, jonka tehokkuuden symboli punakone oli ollut. Punakoneen lyöminen toistuu voimakkaasti muistitietoaineistossa, yhtenä jääkiekon harrastajien avainkokemuksena.

Kiekkokansa-kyselyn perusteella punakone elää edelleen. Se elää muistoissa, mutta myös itse jääkiekossa, niissä hetkissä, joita media välittää MM-kisojen ja olympiaturnauksien katsojille. Vielä enemmän kuin Suomessa, tämä on totta punakoneen kotikonnuilla Venäjällä, jossa jääkiekkonostalgia on saanut vahvaa valtiollista ja poliittista väriä. Kun Venäjä 15 vuoden tauon jälkeen voitti maailmanmestaruuden Kanadan MM-kisoissa vuonna 2008, joukkuetta valmensi CCCP-paidassa pelaajana

https://doi.org/10.21435/skst.1480

olympiakultaa ja kolme maailmanmestaruutta voittanut Vjatšeslav Bykov. Finaalissa jatkoajalla syntyneen voittomaalin syötti Neuvostoliitolle 19 vuotta aiemmin Tukholmassa maailmanmestaruutta voittamassa ollut 38-vuotias Sergei Fedorov, viimeinen Venäjän maajoukkueessa esiintynyt entinen punakoneen tähti. Mestaruusjuhliin osallistuivat myös Venäjän jääkiekkoliiton puheenjohtaja Vladislav Tretjak, 1900-luvun parhaaksi venäläiseksi jääkiekkoilijaksi valittu maalivahtilegenda, ja puolustajaikoni Vjatšeslav Fetisov, joka tuolloin toimi Venäjän urheiluministerinä. Molemmat ovat istuneet myös Venäjän duumassa presidentti Vladimir Putinin puolueena tunnetun Yhtenäisen Venäjän edustajina (Jokisipilä 2014, 311–316).

Noustuaan maan johtoon vuosituhannen vaihteessa Putin ryhtyi tarmokkaasti kohottamaan venäläistä urheilua siitä alennustilasta, johon se 1990-luvulla oli vajonnut. Hänen kaudellaan urheilulle on ohjattu merkittäviä uusia resursseja niin valtion budjetista kuin hallitusta lähellä olevista öljy- ja maakaasujätti Gazpromin kaltaisista suuryrityksistäkin. Putin on vankkumaton urheilunationalisti, jonka mukaan ”urheiluvoitot yhdistävät kansakuntaa enemmän kuin sata poliittista iskulausetta”. Urheiluvoitot ja olympialaisten kaltaisten urheilun suurtapahtumien isännöinti ovat toimineet Putinille merkittävinä välineinä myös Venäjän kansainvälisen imagon kohottamisessa. Jääkiekko on Putinin suosikkilaji, ja hän pelaa sitä itsekin. Hän on puheissaan usein muistellut punakoneen urotekoja sekä koko lajin sähköistänyttä kaksinkamppailua neuvostoliittolaisen ja pohjoisamerikkalaisen pelityylin välillä. Hän tapaa eturivin valmentajia ja pelaajia vuosittain, vierailee maajoukkueen harjoituksissa ja järjestää menestyneille joukkueille onnitteluvastaanottoja. Putinin johdolla punakoneen saavutusten ympärille onkin kehittynyt hivenen samankaltainen ikonisoivan nostalgian kyllästämä muistelukulttuuri kuin vuosina 1941–1945 Hitlerin Saksaa vastaan käydyn suuren isänmaallisen sodan. Kumpaakin yhdistää neuvostoperinteistä tunnettu vahva patrioottinen ylpeys. Kun Viktor Tihonov kesäkuussa 2010 täytti 80 vuotta, kutsui Putin hänet luokseen Kremliin ja kiitti tätä ”merkittävästä panoksesta Venäjän suuruuden hyväksi”. (Jokisipilä 2011, 8–11.)

Keväällä 2007 punakonelegendat Fetisov ja Tretjak saivat Putinilta tehtävän perustaa uusi euraasialainen jääkiekkoliiga Venäjän Super-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

liigan tilalle. Neljästä eri maasta tulleen 24 joukkueen *Kontinentalnaja Hokkeinaja Liga* eli KHL käynnistyi jo seuraavana syksynä. Putin ilmoitti nimenomaisesti punakoneen perinteisiin viitaten tavoitteena olevan nostaa venäläinen jääkiekkoilu takaisin maailman huipulle ja haastaa NHL. KHL on tietoisesti luonut itsestään kuvan neuvostokiekon perinteiden jatkajana muun muassa nimeämällä divisioonansa neljän punakoneikonin eli Vsevolod Bobrovin, Anatoli Tarasovin, Valeri Harlamovin ja Arkadi Tšernyšovin mukaan. Mestaruusmalja Gagarin Cup on saanut nimensä ensimmäisenä ihmisenä avaruudessa käyneeltä Juri Gagarinilta, joka harrasti jääkiekkoa ja oli monien neuvostokiekon 1950- ja 1960-lukujen tähtien hyvä ystävä.

Putinin vetoavusta on ollut venäläiskiekkoilulle suurta hyötyä, sillä KHL:n perustamisen jälkeen se on voittanut neljä maailmanmestaruutta, kaksi MM-hopeaa ja kolme MM-pronssia sekä jäänyt mitaleitta vain kolme kertaa. Olympialaisissa tie on ollut kivisempi. Erityisesti Sotšin kotikisoissa helmikuussa 2014 kultamitaliodotukset olivat korkealla ja niitä pönkitettiin historiallisilla viittauksilla punakoneeseen. Avajaisissa kuultiin Neuvostoliitossa jääkiekon tunnuslauluksi muodostunut *Trus ne igraet v hokkei* (”Pelkuri ei pelaa jääkiekkoa”), ja Fetisov oli yksi kahdeksasta olympialipun kantajasta. Olympiatulen sytytti Tretjak yhdessä taitoluistelija Irina Rodninan kanssa. Tästä huolimatta siltaa venäläisen nykykiekkoilun ja punakoneen perinteiden välillä ei saatu rakennetuksi loppuun saakka, kun Suomen leijonat pudottivat Venäjän puolivälierissä lukemin 3–1. (Jokisipilä 2014, 319.) Kun venäläiskiekkoilijat sitten vihdoin Etelä-Korean Pyeongchangissa vuonna 2018 palasivat olympialaisten korkeimmalle palkintokorokkeelle, he eivät saaneet tehdä sitä maansa lipun alla Venäjän dopingskandaalin vuoksi, vaan esiintyivät ”venäläisinä olympiaurheilijoina”. Tämä ei estänyt jääkiekkoilijoita laulamasta palkintoseremoniassa Venäjän kansallislaulua, jonka sävel on sama kuin kansainvälisessä jääkiekkoilussa aikoinaan tuttuakin tutummaksi tulleen Neuvostoliiton ”Suuren ja mahtavan”. Olympiamitalistien palkintoseremoniassa Kremlissä presidentti Putin kiitti heitä tästä erikseen. (Kremlin tiedote 28.2.2018.)

Jääkiekosta on tullut Venäjällä nostalgisoinnin kohde ja historiapolitiikan väline. Tämä kehityskulku ei ole irrallaan siitä, miten punakone

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Suomessa muistetaan. Kiekkokansa-kysely toteutettiin keväällä 2014, ja se sai epäilemättä käyttövoimaa siitä, miten jääkiekon asemaa Venäjällä oli korostettu, ja siitä tavasta, jolla Suomen maajoukkue esti Venäjän mitalihaaveiden toteutumisen Sotšissa. Tämä kytkentä osoittaa sen, miten punakoneen muisto ei ole vain menneisyyden mieleenpalauttamista vaan osa nykyhetken symbolista kamppailua maiden ja kulttuurien välillä. Punakoneen edelleen voimakkaasta nostalgia-arvosta ja poliittisesta potentiaalista saatiin osoitus Moskovassa vuoden 2021 joulun alla pelatussa Euro Hockey Tourin ottelussa Suomea vastaan, johon Venäjän maajoukkue ilmaantui Neuvostoliiton CCCP-paitoihin pukeutuneena (*Ilta-Sanomat* 19.12.2021). Temppu ei kuitenkaan tuottanut tulosta, sillä Suomen joukkue voitti lukemin 3–2.

Lopuksi

Jääkiekko oli 1960-, 1970- ja 1980-luvuilla kylmän sodan keskiössä. Kun kamppailua läntisen ja itäisen pelityylin välillä käytiin, Suomi seurasi tilannetta sekä kaukalon laidalta että sen sisäpuolelta. Jääkiekko oli lähtökohtaisesti länsimaisen kulttuurin tuote. Kanadalaisten huippuunsa kehittämässä pohjoisamerikkalaisessa jääkiekkoilussa vannottiin suoraviivaisuuden ja rajun fyysisyyden nimiin. Kun kanadalaiset saivat kiekon, he lähtivät täyttä vauhtia kuljettamaan suorinta tietä kohti maalia, jos tilaa oli, tai ampuivat kiekon pitkänä päätyyn ja ampaisivat perään tarkoituksenaan voittaa se kulmaväännössä takaisin itselleen. Fyysinen pelote oli merkittävä osa pohjoisamerikkalaista tyyliä. (Jokisipilä 2014, 309–310.)

Neuvostoliiton mukaantulo jääkiekkoon mullisti lajin vain parissa vuosikymmenessä ja haastoi Kanadan maailmanherruuden. Tarasov, Tšernyšov ja muut neuvostokiekon rakentajat pitivät kanadalaista pelityyliä väkivaltaisena ja katsoivat sen hukkaavan suuren osan pelin potentiaalista ja moniulotteisuudesta. Neuvostotyyli perustui huippukuntoisten ja valtavia määriä harjoitelleiden pelaajien luisteluvoimaan, tekniseen taituruuteen, hiottuun yhteispeliin ja tätä kokonaisuutta ohjanneiden valmentajien taktiseen ja metodiseen innovatiivisuuteen.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Pyörremyrskyn tavoin ympäri kaukaloa pyyhältäneet viisikot käyttivät kaiken vapaan jäätilan hyväkseen. Kiekko vaihtoi haltijaansa jatkuvasti, kun sitä tuhansien harjoitustuntien tuomalla varmuudella jaettiin eteen, taakse ja sivuille. Neuvostokiekko oli vallankumouksellista, niin aatteen kuin jääkentänkin tasolla.

Taitonsa ja menestyksensä ohella punakone tuli tunnetuksi myös siitä, että toisin kuin kilpakumppaninsa, se ei onnistumisenkaan hetkillä antautunut tunteiden valtaan. Kun se teki maalin, mitä otteluissa tapahtui usein yli kymmenenkin kertaa, tuuletuksia ja halauksia ei yleensä nähty. Pieni hanskan kopautus maalintekijän olkapäähän riitti, eikä välillä tapahtunut sitäkään. Harva maali riitti kohottamaan pelaajien kasvoille edes kunnon hymyä. Juhlimiseen ei ollut aihetta, koska kaiken harjoittelun ja toistomäärien jälkeen maaleja tulikin syntyä. Suomessa, kuten muissakin läntisissä maissa, tuuletusten ja hymyjen puuttuminen kirvoitti monia kuvauksia neuvostopelaajien ilmeettömyydestä, konemaisuudesta ja ilottomuudesta. Siitä tuli olennainen osa punakoneen myyttiä ja mystiikkaa.

Suomalaisessa julkisuudessa lempinimi ”punakone” tuli tutuksi 1980-luvun alusta alkaen, ja vaikka punakoneen tuottanut järjestelmä hajosi 1990-luvun alussa, termi on urheilukielessä edelleen usein käytetty ja sen sisältämät historialliset analogiat laajasti tunnettuja. Suomessa punakone oli keskeinen Neuvostoliittoon liittyvien mielikuvien kohde ja lähde. Kuten luku on osoittanut, punakone oli Suomessakin pelätty taitureiden kokoelma, jonka voittamista pidettiin liki mahdottomana ja josta julkisuudessa kirjoitettiin huolellisesti rasvattuna koneistona. Punakone oli vertauskuva suurelle ja mahtavalle Neuvostoliitolle, joka oli ylivoimainen pieneen Suomeen verrattuna. Samalla punakone herätti ihailua. Kone oli tehokas ja taidokas, ja sen työskentelyä oli nautinto katsella, vaikka jääkiekkojournalistit olivat otteluraportteja kirjoittaessaan kipeän tietoisia siitä, että Suomen maajoukkueella oli matkaa samanlaiseen peliin. Ottelun tuloksena oli usein murskatappio, ja siksi mielikuvat olivat ristiriitaiset. Kiekkokansa-kyselyn aineisto osoittaa, miten vahvasti punakoneen muisto elää yhä edelleen. Tämä muisto on ollut tapa käsitellä sitä muutosta, joka tapahtui siirryttäessä Neuvostoliiton

https://doi.org/10.21435/skst.1480

suuruuden ja voiman vuosikymmenistä uuteen, kylmän sodan jälkeiseen aikakauteen.

Jääkiekko on ollut, ja on edelleen, heijastuspinta Suomen suhteelle itänaapuriinsa. ”Suuri ja mahtava Neuvostoliitto” oli ylivoimainen myös kaukalossa. Kiekkokansa-kyselyssä muistelijat mainitsivat erityisesti Suomen ja Venäjän välisen ottelun vuoden 2011 MM-kisoissa. Taitekohtana voi pitää myös Sotšin olympialaisten puolivälieräottelua vuonna 2014. Media kiinnitti huomiota siihen, miten venäläinen jääkiekko oli politiikan palveluksessa. Ari Pusa kirjoitti *Helsingin Sanomien* kolumnissaan: ”Venäjän presidentti Vladimir Putin nojasi katsomossa harmistuneen näköisenä käsiinsä, kun Suomi otti maukkaan voiton Venäjästä. Jos hänen päänsä ympärillä olisi ollut puhekupla, se olisi täyttynyt salamoista ja ukkosen kuvista. Harmituksen ymmärtää, sillä jääkiekkokulta olisi ollut Venäjällä iso juttu.” (*Helsingin Sanomat* 20.2.2014.) Voiton saattoi tulkita myös nousuna Putin-kiekkoa vastaan. *Ilta-Sanomien* (19.2.2014) videotuomarit totesivat: ”Kovia kokenut Suomi kykeni tiukassa paikassa kerääntymään leirinuotion ympärille ja manaamaan esiin todellisen ylistyksen joukkuepelille ja joukkueen voimalle.”

Jos punakone oli vielä 1980-luvulla erinomaisen joukkuepelin symboli, 2010-luvulla asetelma oli kääntynyt päinvastaiseksi. Suomalaisessa urheiluperinteessä oli vuosikymmenien ajan korostettu menestystä yksilölajeissa, kuten painissa tai pitkänmatkanjuoksussa, mutta joukkuelajeissa Suomen ei katsottu menestyvän. Tulkinta muuttui 1990- ja 2000-luvuilla. Nimenomaan Suomi näyttäytyi nyt joukkueena, jonka vahvuus on yhteispeli ja jota venäläisen kiekkokoulun kasvattamat individualistiset virtuoosit eivät välttämättä voineet voittaa. Jos tehokas neuvostokiekko esiintyi suomalaisessa julkisuudessa 1960-, 1970- ja 1980-luvuilla itänaapurin yhteiskunnallisen järjestelmän symbolina, 1990-luvulta lähtien punakone asettui suomalaisen kansallisen nostatuksen välikappaleeksi. Punakone viittasi menneisyyden tappioihin, mutta nyt näiden katkerien kokemusten tuloksena oli syntynyt joukkuehenki, jonka edessä kaatui vastustaja kuin vastustaja.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

LÄHTEET

AINEISTO

Kiekkokansa-kysely, kevät 2014. Turun yliopisto.

SANOMALEHDET JA VERKKOLÄHTEET

Etelä-Savo 16.6.1942, ”Saksalaiset jo syvällä neuvostoasemissa Sevastopolin luona”.
Etelä-Suomen Sanomat 30.4.1994, ”Venäjä sai Itävallasta vastuksen”.
Etelä-Suomen Sanomat 28.4.1993, Esko Nokelainen, ”Laimeat pelit, värikäs yleisö”.
Etelä-Suomen Sanomat 5.5.1991, ”MM-kulta Ruotsiin”.
Etelä-Suomen Sanomat 21.4.1983, ”NL kuritti isäntiä”.
Etelä-Suomen Sanomat 3.1.1968, ”Kaukalot kolisevat N-liitossa 464.000 kiekkoilijan voimalla”.
Helsingin Sanomat 20.2.2014, Ari Pusa, ”Kommentti: Yksi huono erä voi muuttaa kaiken”. https://www.hs.fi/urheilu/art-2000002711198.html. [Tarkistettu 31.5.2022]
Helsingin Sanomat 24.2.1992, Kaarlo Sundell, ”Tihonov pysyy kultatuolissa”.
Helsingin Sanomat 19.12.1990, Heikki Miettinen, ”Punamyrsky riepotti Suomea”.
Helsingin Sanomat 23.12.1989, Risto Forss, ”Mikko Leinosen johdolla ensimmäisiin mitalijuhliin”.
Helsingin Sanomat 26.4.1986, Juhani Syvänen & Kaarlo Sundell, ”Neuvostoliitto on yhden kentällisen joukkue”.
Helsingin Sanomat 23.3.1970, Juhani Syvänen & Raimo Toivonen, ”Jäällä vilisi vain punapaitoja”.
Ilta-Sanomat 19.12.2021, Sasha Huttunen, ”Venäjän CCCP-paidat herättivät ihmetystä suomalaisissa tv-katsojissa – tässä selitys”. https://www.is.fi/jaakiekko/art-2000008486769.html. [Tarkistettu 31.5.2022]
Ilta-Sanomat 19.2.2014, Videotuomarit, ”Melkein kyynel tulee silmään, kun miettii Erkkaa”. https://www.is.fi/videotuomarit/art-2000000718834.html. [Tarkistettu 31.5.2022]
Kremlin tiedote 28.2.2018. http://en.kremlin.ru/events/president/news/56953. [Tarkistettu 10.2.2021.]
Kymenlaakson Suunta 7.8.1934, ”Venäläinen lentovakoilu”.
Lakeus 8.2.1939, ”Kolme punakonetta laskeutunut Ranskaan”.
Länsi-Savo 7.9.1991, ”Vaaleanpunaiset jyräsivät Suomen”.
Länsi-Savo 19.4.1991, Antti-Pekka Sonninen, ”Kukaan ei ole suosikki yli muiden”.
Länsi-Savo 24.4.1982, ”Neuvostoliiton 18. MM varmistui”.
NHL-liigan tilastotiedot Neuvostoliiton maajoukkuepelaajista. https://www.quanthockey.com/nhl/nationality/russian-nhl-players-career-stats.html. [Tarkistettu 10.2.2021.]
Nuijasoturi 4/1942, ”Eteläpohjalaisia on sotinut rannikollakin. Seinäjokelaisia alasampumansa punakoneen ympärillä” (kansikuvan kuvateksti).
Suomen Sosialidemokraatti 20.3.1946, ”Jääkiekkoilun ensiesitys Dynamo-stadionilla”.
Uusi Suomi 8.2.1991, Mikko Viljanen, ”Leijonien virheet vesittivät yllätyksen”.
Uusi Suomi 9.3.1965, ”Joe Wirkkunen kertoo”.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

KIRJALLISUUS

Berglund, Bruce 2021: *The Fastest Game in the World. Hockey and the Globalization of Sport*s. University of California Press, Oakland.

Heiskanen, Benita & Salmi, Hannu 2015: Kiekko jäähän. Teoksessa Heiskanen, Benita & Salmi, Hannu (toim.) *Kiekkokansa*. Kustannusosakeyhtiö Teos, Helsinki.

Jokisipilä, Markku 2011: World Champions Bred by National Champions. The Role of State-Owned Corporate Giants in Russian Sports. *Russian Analytical Digest* 95 (2011), 8–11.

Jokisipilä, Markku 2014: *Punakone ja vaahteranlehti*. Otava, Helsinki.

Jokisipilä, Markku 2018: Heittopussista punakoneen kaatajaksi, amatöörikerhosta ammattilaisorganisaatioksi. *Koko kansan leijonat. Suomi-kiekon historia*. Docendo, Helsinki.

Kukuškin, Vsevolod 2015: *Hokkei novogo vremeni. Turniry za "Kubok Kandy" / Hockey Modern Time. Canada Cup Tournaments*. Sport, Moskova.

Lindegren, Pentti 2012: Jääkiekon tulo Suomeen. *Jääkiekon maailma 2013*. Toimittanut ja vuonna 2012 ilmestyneestä englanninkielisestä laitoksesta suomentanut Tapani Lahtinen. Readme.fi., Hämeenlinna.

Lysenkov, Pavel 2016: Russian Hall of Fame: The house where the Big Red Machine lives. 4. toukokuuta 2016, https://www.iihfworlds2016.com/en/news/russian-hall-of-fame/. [Tarkistettu 4.11.2021.]

Martin, Lawrence 1990: *The Red Machine. Soviet Quest to Dominate Canada's Game*. Doubleday, Toronto.

Oinonen, Paavo 2015: Sinivalkoiset äänet. Teoksessa Heiskanen, Benita & Salmi, Hannu (toim.) *Kiekkokansa*. Kustannusosakeyhtiö Teos, Helsinki.

Salmi, Hannu 2015: Kiekkokansa ryhmäkuvassa. Teoksessa Heiskanen, Benita & Salmi, Hannu (toim.) *Kiekkokansa*. Kustannusosakeyhtiö Teos, Helsinki.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Neuvostoliiton uudet kasvot

Mihail Gorbatšovin vuoden 1989 Suomen-vierailu muistoissa

Pia Koivunen

https://orcid.org/0000-0001-6142-1595

Neuvostoliiton viimeinen johtaja Mihail Sergejevitš Gorbatšov (1931–) vieraili Suomessa lokakuussa 1989. Tuolloin elettiin perestroikan ja glasnostin – uudelleenrakentamisen ja avoimuuden – aikaa. Gorbatšov yritti pelastaa talousvaikeuksissa rämpivän sosialistisen järjestelmän, mutta oli uudistustensa kanssa aivan liian myöhässä, sillä itäinen Eurooppa eli jo myllerrysten keskellä. Parisen viikkoa Suomen-vierailun jälkeen Berliinin muuri murtui: sosialistisen järjestelmän loppu oli alkanut. (Kallenautio 2005, 473–479, 486.)

Pääsihteeri Gorbatšovin valtiovierailu alkoi keskiviikkona 25.10.1989 protokollan mukaisilla virallisilla seremonioilla Helsingissä. Samana päivänä pääsihteeri ja hänen vaimonsa Raisa Maksimovna Gorbatšova (1932–1999) piipahtivat myös Leninin muistohuoneella Hakaniemessä ja osallistuivat Suomi–Neuvostoliitto-seuran järjestämään juhlaan Finlandia-talossa. Torstain agendaan kuuluivat viralliset neuvottelut, sopimusten allekirjoitukset ja Suomen teollisuuden näyttely Kalastajatorpalla. Perjantaina 27.10. vieraat matkasivat Ouluun tutustumaan uuteen langattomaan teknologiaan. (Yksityiskohtainen ohjelma, Tasavallan presidentin adjutantti, 24.10.1989, Kansallisarkisto.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kyseessä oli vuonna 1985 valtaan nousseen Gorbatšovin ensimmäinen Suomeen suuntautunut virallinen valtiovierailu, joka näkyi mittavana kotimaisena ja kansainvälisenä mediahuomiona. Suomen poliittinen johto oli odottanut vierailua pitkään, sillä Neuvostoliittoa uudistaneen ja avoimemman keskustelukulttuurin sallineen Gorbatšovin toivottiin tuovan helpotusta myös Suomen ja Neuvostoliiton välisiin suhteisiin. (Blomberg 2011, 130–132; Ritvanen 2021, 43–53.)

Valtiovierailu oli poikkeuksellisen merkityksellinen myös tavallisille suomalaisille. Sekä Helsingissä että vierailun viimeisenä päivänä Oulussa tuhannet kansalaiset saapuivat katujen varsille vastaanottamaan itänaapurin johtajaa lipuin, tervehdyksin ja hurraa-huudoin. Aikalaisarvioiden mukaan Kauppatorin virallisiin aloitusseremonioihin Gorbatšoveja oli saapunut tervehtimään 5000 kaupunkilaista (*Turun Sanomat* 26.10.1989, 7). Myöhemmin Hakaniemen torilla vieraita oli kohtaamassa 3500 helsinkiläistä (*Helsingin Sanomat* 26.10.1989). Oulussa harvinaisia vieraita oli lehtitietojen mukaan katsomassa noin 6000–7000 henkeä (*Uusi Suomi* 28.10.1989). Miten tuo kaduille ja aukioille kerääntynyt kansa koki vierailun, Gorbatšovin ja perestroikan ajan Neuvostoliiton?

Tarkastelen luvussani pääsihteeri Gorbatšovin Suomen-vierailun muistelua. Selvitän, miten Gorbatšovin vierailusta kerrotaan, millaisia yksityiskohtia siitä nostetaan esiin ja millainen Neuvostoliitto-kuva näistä muisteluista välittyy. Lisäksi pohdin, miten vierailu ja Gorbatšov poliittisena johtajana asettuvat suomalaisten Neuvostoliitto-käsitysten jatkumoon. Peilaan muisteluja myös aikalaismedian kirjoitteluun valtiovierailusta.

Tutkimuksen aineisto koostuu haastatteluista, kirjallisista muisteluista, muistelmista sekä suomalaisista sanoma- ja aikakauslehtiartikkeleista. Lehtiaineisto on koottu Oulun kaupunginarkiston ja Kansallisarkiston vierailua koskevista, kattavista lehtileikekokoelmista. Haastatteluja aineistossa on 25, kirjallisia muisteluja 17. Sekä haastatteluja että muisteluja on kerätty omien verkostojen, sosiaalisen median ja *Kalevassa* 24.2.2019 julkaistun artikkelin avulla. Niissä tapauksissa, joissa muistelijan nimeä ei mainita, viittaan muisteluaineistoon koodeilla, joista käy ilmi aineiston genre (H – haastattelu, M – kirjallinen muis-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

telu), muistelijan sukupuoli, syntymävuosi, jos se on ollut saatavilla, ja muistelun ajankohta. Lisäksi hyödynnän neljää Eduskunnan kirjaston veteraanikansanedustajien haastattelua, joissa vierailua on muisteltu.

Keskityn erityisesti vierailun Oulun-osuudella mukana olleisiin ja oululaisiin muistelijoihin, joille ulkomaisen valtionpäämiehen vierailu oli hyvin epätavallinen ja harvinainen kokemus, mutta haastateltujen joukossa on myös vierailua Helsingissä seuranneita. Muistelijoiden joukkoon on valikoitunut vierailun järjestelyihin osallistuneita, poliitikkoja, toimittajia sekä niitä tavallisen kansan edustajia, jotka ovat vierailun muistaneet ja ovat halunneet sitä muistella. Aineisto ei edusta tasapuolisesti kaikkia suomalaisia eikä edes kaikkia vierailuun jollain tavalla osallistuneita. Siksi tämän aineiston perusteella ei voida vetää määrällisiä johtopäätöksiä. Se antaa kuitenkin käsityksen siitä, millaisia ajatuksia, tunteita ja muistoja Gorbatšovin Suomen-vierailu on eri aikoina jättänyt suomalaiseen kulttuuriseen muistiin ja millaisia Neuvostoliitto-käsityksiä nämä muistot heijastelevat.

Olen lähestynyt muisteluaineistoa laadullisen tutkimuksen menetelmin. Sisällönanalyysin avulla olen valinnut muistelukerronnasta useimmin esiintyvät teemat, joita olen tarkalla lähiluvulla analysoinut yksityiskohtaisemmin. Katseeni on kohdistunut ennen kaikkea siihen, miten vierailua on muisteltu ja merkityksellistetty. (Ks. Portelli 2006; Teräs & Koivunen 2017.)

Gorbatšov suomalaisessa kulttuurisessa muistissa

Mihail Gorbatšov on suomalaisessa kulttuurisessa muistissa monin tavoin poikkeuksellinen itänaapurin johtaja. Siitä lähtien kun Suomen alue liitettiin osaksi Venäjän keisarikuntaa, Venäjän – ja myöhemmin Neuvostoliiton – päämiehet ovat olleet tärkeässä roolissa maamme poliittisessa historiassa. Keisariajalla hallitsijoista erityisen pidettyjä ovat olleet jalona isähahmona nähty Aleksanteri I sekä Aleksanteri II, niin kutsuttu ”vapauttajakeisari”, joka muistetaan erityisesti Suomen suuriruhtinaskunnan itsehallinnon vahvistajana, valtiollisten symbolien, kuten armeijan, mahdollistajana ja valtiopäivien koollekutsujana. Sen

https://doi.org/10.21435/skst.1480

sijaan kaksi viimeistä tsaaria, Aleksanteri III ja Nikolai II, ovat jääneet historiaan hallitsijoina, jotka pyrkivät tuomaan Suomea lähemmäs emämaa-Venäjää. Suomalaisille he näyttäytyivät sortotoimiksi ja venäläistämiseksi koetun politiikan myötä kielteisemmässä valossa kuin aiemmat keisarit.

Venäjän vallankumouksen ja Suomen itsenäistymisen myötä itänaapurin johtajista tuli vieraan vallan hallitsijoita, ja suhde entiseen emämaahan muuttui. Radikaaleja yhteiskunnallisia muutoksia ajaneet bolševikkijohtajat, kuten Lenin, Trotski ja Stalin, näyttäytyivät juuri itsenäistyneessä maassa ennen kaikkea pelon, uhan ja riskien näkökulmista. Suhtautuminen Neuvostoliitoksi muuttuneeseen itänaapuriin oli Suomessa läpi 1920–1930-lukujen hyvin kielteistä, lukuun ottamatta vasemmistolaista työväenluokkaa ja maan alla toimineita kommunisteja. Toisen maailmansodan jälkeen maiden suhde määrittyi pitkälti YYA-sopimuksen hengessä. Julkisen ystävyysliturgian taustalla oli kuitenkin jatkuva pohdinta siitä, mikä Suomen kohtalo tulevaisuudessa olisi. Tämä heijastui myös suhtautumisessa neuvostojohtajiin.

Stalinin jälkeen valtaan noussut Nikita Hruštšov pyrki uudistamaan Neuvostoliittoa ja hyödynsi uudenlaisia keinoja oman ja maansa imagon kohottamiseksi. Hän oli esimerkiksi ensimmäinen Neuvostoliiton johtajista, joka teki vierailun Yhdysvaltoihin ja pyrki rauhanomaista rinnakkaineloa korostaneella ulkopolitiikallaan rakentamaan neuvostomaalle ystävällisempiä kasvoja Stalinin diktatuurin jälkeisinä vuosina. (Taubman 2005.) Suomen-vierailullaan kesällä 1957 Hruštšov poseerasi paikallisten lasten kanssa kuin leppoisa isoisä konsanaan ja kävi tutustumassa Tampereella Kalevan lastentaloon. (*Suomen Kuvalehti* 22.6.1957, 10–17.) Hruštšovin suosioon Suomessa vaikuttivat kuitenkin yksittäistä vierailua enemmän maiden välejä kiristäneet yöpakkaskriisi (1958) ja noottikriisi (1961), joiden myötä ajatus lempeästä lapsiystävällisestä sedästä sai väistyä. (Ks. noottikriisistä Rentola 1997.) Suomettumisen ajan neuvostojohtajat Leonid Brežnev, Juri Andropov ja Konstantin Tšernenko olivat puolestaan vanhoillista ideologista linjaa edustaneita puolueen kasvatteja, jotka nousivat pääsihteereiksi verrattain iäkkäinä. He kaikki myös menehtyivät virkakautensa aikana. (Tarkka 2012, 438–439.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Tätä taustaa vasten Gorbatšovin julkisuuskuva oli jotain aivan poikkeuksellista. Viisikymppinen pääsihteeri oli edeltäjiään selvästi nuorempi, energisempi ja avoimempi. Hänestä tuli 1980-luvun lopulla maailmanpolitiikan supertähti, joka sai erityisesti ulkomailla paljon myönteistä huomiota. Gorbatšov valittiin vuonna 1987 *Time*-lehden vuoden henkilöksi ja vuonna 1990 hänelle myönnettiin Nobelin rauhanpalkinto sosialistisen järjestelmän rauhanomaisesta purkautumisesta itäisessä Keski-Euroopassa. (Vanhanen-Aniszewski & Siilin 2013, 221–243.) Lempinimillä Miša, Gorby, Gorbi ja Suomessa Gorba tunnettu neuvostojohtaja sai kansaa liikkeelle eri puolilla maailmaa aivan toisella tavalla kuin hänen ikääntyneet, elekieleltään varauksellisemmat edeltäjänsä. (Taubman 2017, 476–480, 485, 495.) Ero edeltäjiin nähden oli valtava ja usko tulevaan luja, kuten *Ilkka* (25.10.1989) vierailun uutisoinnissaan kiteytti: ”Matka Stalinista Gorbatshoviin on huikean pitkä. Suomen ja Neuvostoliiton sodanjälkeiset suhteet ovat kestäneet kaikki nämä muutokset, kulkien vakaasti parempaan päin. Mikään ei aseta epäilyksenalaiseksi tulevaisuuttakaan.” Neuvostoliitossa ja myöhemmin Venäjällä suhtautuminen Gorbatšoviin on ollut huomattavasti kriittisempää (ks. Perkiömäki tässä kirjassa).

Ennen Suomen-vierailuaan neuvostojohtaja ehti hurmata perestroikan kannattajia Länsi- ja Itä-Saksassa, Kiinassa ja Isossa-Britanniassa. Suomikaan ei tehnyt poikkeusta, vaan Gorbatšov sai ylitsevuotavan myönteisen vastaanoton syksyn 1989 valtiovierailullaan. Suomalainen lehdistö pursui otsikoita Gorba-huumasta, Gorba-kuumeesta, Gorbashowsta ja Gorban hullaannuttamasta kansasta. (Ks. esim. *Kaleva* 28.10.1989, 8.) Hurmiollista vastaanottoa tohdittiin hiukan ironisoidakin. ”Hän on tullut Ouluun. Koko kansan Gorba. Maailman suosituin poliitikko”, tiivisti *Pohjolan Työn* (31.10.1989, 1) vierailua seuraamaan lähetetty toimittajakollektiivi odotetun vieraan vastaanoton. Sarjakuvataiteilija Timo Mäkelä puolestaan ivasi *Ilta-Sanomien* pilakuvassaan vieraan suosiota ja suomalaisten innostusta rokkitähtivertauksella. Mustavalkopiirroksessa kansan pariin saapuva Gorbatšov oli kuvatekstin mukaan jopa suositumpi kuin the Beatles. (*Ilta-Sanomat* 27.10.1989.)

Vuoden 1989 vierailua on aika ajoin muisteltu suomalaisessa mediassa (*Suomen Kuvalehti* 27.9.2019; *Iltalehti* 26.5.2018, 2–3). Tätä tutkimus-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

ta varten kerätyn muisteluaineiston perusteella tapahtuma on jäänyt suomalaisten, etenkin oululaisten ja helsinkiläisten mieliin. Muuallakin Suomessa tapahtuma on noteerattu, mutta se ei ole jättänyt vahvoja muistijälkiä. Oulussa tapaus on jäänyt erityisen hyvin paikalliseen kulttuuriseen muistiin, ja esimerkiksi vierailun 30-vuotisjuhlavuonna Pohjois-Pohjanmaan museolla järjestettiin tapahtumasta pienoisnäyttely 10.9.–10.11.2019. (Museo- ja tiedekeskus Luuppi.) Lisäksi oululainen pienpanimo Maistila juhlisti 30-vuotiaan Oulun olutseuran historiaa vuonna 2019 tekemällä erän IPA-olutta, joka sai nimekseen Läiskä. Etiketissä komeilee osittain kaljupäinen mies, punertava merkki otsassaan. Gorbatšovin hahmon tunteville viittaus on ilmiselvä.

Vierailusta ei silti ole tullut suomalaisen historiakuvan keskeistä tapahtumaa, joka automaattisesti mainittaisiin kansallisen kertomuksen osana. Vierailu asettuu osaksi kylmän sodan päättymistä, sosialistisen järjestelmän purkautumista ja Suomen Neuvostoliitto-suhteen muutosta, mutta yksittäisenä tapahtumana se jää usein reunahuomioksi historiallisen muutoksen kertomuksessa. Gorbatšovin vierailu ei esimerkiksi nouse lainkaan esiin Pilvi Torstin laajassa suomalaisten historiatietoisuutta käsittelevässä tutkimuksessa (Torsti 2012). Toistuvin viittaus syksyn 1989 vierailuun suomalaisessa mediassa lienee kännykkäpuhelu, jonka pääsihteeri teki matkansa aikana. Palaan tähän puheluun tarkemmin muisteluaineiston analyysissa, sillä se on ollut myös kansan keskuudessa yksi vierailun mieleenpainuvimmista yksityiskohdista.

Vierailun poliittinen merkittävyys

Mihail Gorbatšovin Suomen-vierailua käsittelevän haastattelu- ja muisteluaineiston pohjalta nousee esiin neljä tyypillistä vierailun muistelutapaa: Suomen puolueettomuuden uudelleenmäärittely, uudistuva Neuvostoliitto kaupan ja teknologian yhteistyökumppanina, Gorbatšov suosittuna julkisuuden henkilönä sekä valtiovierailun kytkeytyminen esineisiin ja paikkoihin.

Tavat muistella ja kertoa valtiovierailusta nojaavat pitkälti muistelijoiden asemaan tapahtumassa. Laajimman joukon muodostavat taval-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

liset ihmiset, jotka seurasivat tapahtumaa yleisön roolissa katujen varsilla ja puolijulkisissa tilaisuuksissa, kuten yliopistovierailulla. Toiseen ryhmään kuuluvat toimittajat, jotka raportoivat vierailusta ja joilla sen vuoksi oli vapaampi pääsy erilaisiin tilaisuuksiin ja laajemmat mahdollisuudet seurata vierailua eri paikoissa. Kolmannen ryhmän muodostavat poliitikot, diplomaatit ja liike-elämän edustajat, jotka osallistuivat vierailun ohjelmiin isäntien roolissa.

Poliitikkojen ja diplomaattien haastatteluissa ja muistelmissa korostuu Gorbatšovin vierailun poliittinen ja historiallinen merkitys. He tarkastelevat vierailua Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden pitkässä jatkumossa ja painottavat poliittisten agendojen neuvotteluprosessia. Heille poliittiset tilaisuudet ja neuvottelut ovat ammatin ydintä, eikä tämäkään sinänsä harvinainen valtiovierailu nouse poliitikkojen narratiiveissa esiin mitenkään epätavallisena kokemuksena, toisin kuin tavallisten ihmisten muisteluissa.

Valtiovierailun agendalla oli lukuisia aiheita, kuten kauppasopimusten allekirjoituksia ja neuvotteluja esimerkiksi arktisten alueiden yhteistyöstä. Muisteluista nousee kuitenkin yksi teema ylitse muiden: Suomen puolueettomuuden tunnustaminen. Suomen puolueettoman aseman korostaminen oli läpi kylmän sodan ajan maan poliittisen johdon väline Neuvostoliiton kanssa luovimisessa. YYA-sopimus liitti Suomen vahvasti itäisen supervallan vaikutuspiiriin, eikä todellisesta puolueettomuudesta voinut realistisesti puhua. Sitkeä puolueettomana esiintyminen kääntyi kuitenkin lopulta Suomen eduksi ja antoi liikkumatilaa suhteessa itänaapuriin. (Tarkka 2012, 465; Kallenautio 2005, 486–487.)

Puolueettomuuden tunnustamista valmisteltiin toukokuusta 1989 lähtien. Sen eri vaiheita ovat käsitelleet niin suomalaiset kuin neuvostoliittolaisetkin diplomaatit ja poliitikot muistelmissaan. Koiviston muistelmien mukaan kommunikeaneuvottelut eivät tuottaneet vaikeuksia (Koivisto 1995, 305; ks. myös Rusi 2000.) Sen sijaan neuvostoliittolaisten diplomaattien välittämän kuvan perusteella mielipiteet jakautuivat Neuvostoliiton poliittisen johdon sisällä (ks. esim. Karasev 1998). Historiantutkija Juha-Matti Ritvasen mukaan nimenomaan Neuvostoliitto – ja todennäköisesti juuri Gorbatšovin lähipiiri – lähestyi Suomea ehdotuksellaan maan puolueettomuuden korostamisesta. Suomen poliittinen

https://doi.org/10.21435/skst.1480

johto piti muuttuvassa maailmantilanteessa tärkeimpänä suhteiden pysyvyyttä ja halusi mieluummin välttää keskustelut Suomen ulkopoliittisesta asemasta. Neuvostoliitolle sen sijaan juuri Suomen puolueettomalla asemalla oli merkitystä sosialistisen järjestelmän murentuessa. (Ritvanen 2021, 46–51.)

Historiallinen hetki koettiin 26.10.1989 Finlandia-talossa järjestetyssä tilaisuudessa, jossa Gorbatšov juhlapuheessaan totesi Suomen olevan ”puolueeton pohjoismaa”. Puheella ja erityisesti puolueettomuuden luonnehdinnalla oli paljon symbolista arvoa, mutta poliittisesti sen merkitys jäi vähäiseksi ja sen motiiveja myös epäiltiin. Esimerkiksi pääministerinä tuolloin toiminut kokoomuksen Harri Holkeri näki puolueettomuuden tunnustamisen pakon sanelemana pragmaattisuutena: ”Kun ei enää muuta voinut, se oli pakko tunnustaa.” Gorbatšovilta tällainen pragmaattisuus hänen mukaansa onnistui, toisin kuin brežneviläisiltä, joita Holkeri piti liian ideologisina voidakseen hyväksyä moista poliittista tekoa. (Holkeri 23.11.1999.)

Oulun läänin maaherrana työskennellyt keskustan Eino Siuruainen korosti vierailun merkittävimpänä saavutuksena Suomen puolueettoman aseman tunnustamista. Hän nosti haastattelussaan esiin myös toisen seikan, josta vierailun valmistelujen yhteydessä puhuttiin: Neuvostoliiton roolin talvisodan syttymisessä. (Siuruainen 8.5.2019.) Talvisodan syttymisen lähtökohtien käsittelystä kuitenkin luovuttiin lopulta Neuvostoliiton sisäpoliittisten erimielisyyksien vuoksi. (Ritvanen 2021, 57–58.)

Neuvostoliitto uudistuvana markkinana

Gorbatšovien piipahdus Oulussa oli valtiovierailun yllätyksellinen käänne. Alun perin tasavallan presidentin kanslia oli varautunut toisenlaisiin suunnitelmiin, joissa kunniavieras olisi viety virallisten ohjelmien jälkeen Tampereelle ja siellä muun muassa neuvostojohtajien perinteiseen kohteeseen Lenin-museoon. Matka Ouluun varmistui vain muutamia viikkoja ennen tapahtumaa. Kaupungin johto ja ylimmät virkahenkilöt saivat tietää vierailusta muutamia päiviä ennen tiedon julkaisemista

https://doi.org/10.21435/skst.1480

(Korhonen 10.5.2019). Lehdistössä tieto neuvostojohtajan liikkeistä Helsingin ulkopuolella julkaistiin viitisen päivää ennen tapahtuman alkua. (*Uusi Suomi* 20.10.1989, 1.) Tavallisille oululaisille neuvostojohtajan vierailu tuli siis hyvin lyhyellä varoitusajalla, toisin kuin helsinkiläisille, jotka olivat voineet varautua vierailuun kuukausien ajan.

Oulun-vierailua järjestämässä olleille tapaus näyttäytyi paikallisesti merkittävänä kunnianosoituksena erityisesti Oulun yliopistolle sekä alueella tehtävälle tutkimukselle ja teknologiselle kehitykselle. Kaupunginjohtaja Ilmo Paananen totesi tuoreeltaan lehdessä, että Oulun valikoituminen Helsingin ohella vierailupaikaksi oli suuri kunnia: ”Olemme me tietysti aika ylpeitä ja tyytyväisiä.” (*Demari* 20.10.1989.)

Oulun yliopistolla itänaapurin johtajaa oli vastassa rehtori Kalevi Korhosen lisäksi yliopiston henkilökuntaa ja opiskelijoita. Teknologiakylän pikavisiitillä toimitusjohtaja Pertti Huuskonen esitteli yleisesti kylän toimintaa ja sen yritysten tuotteita vierailua varten rakennetussa näyttelyssä. Gorbatšov kuunteli kiinnostuneena ja kyseli aktiivisesti kylän toiminnasta. Viime hetkillä, presidentti Koiviston adjutantin jo hoputtaessa seuruetta paluumatkalle, Gorbatšov istahti vielä hetkeksi Teknologiakylän väen kanssa neuvottelemaan yhteistyömahdollisuuksista. Konkreettisia projekteja tai sopimuksia vierailu ei lopulta poikinut, mutta se teki Teknologiakylää tunnetuksi Suomessa ja maailmalla. Muistoksi Gorbatšov sai Polar Electron sykemittarin. (Huuskonen 27.2.2019; Selmgren 8.5.2019.)

Toimitusjohtaja Pertti Huuskosen mukaan vierailu Teknologiakylään oli vähällä jäädä Gorbatšoveilta väliin, sillä aikataulu laahasi perässä ja paluulennolle varatun vapaan ilmatilan aikaikkuna lähestyi. Kaupunginjohtaja Paananen kuitenkin painotti Koiviston adjutantille, että Teknologiakylään mentäisiin, sillä se oli Gorbatšovin toive ja Oulun-vierailun varsinainen syy. Vinkin kiinnostavasta vierailukohteesta oli Gorbatšoville välittänyt hänen neuvonantajansa professori Juri Martšuk, joka oli käynyt Teknologiakylässä edellisenä vuonna. Taustalla oli myös Teknologiakylän hallituksen puheenjohtaja Seppo Mäen onnistunut lobbaus. Koivisto ilmeisesti loukkaantui, kun isäntien ehdottama ohjelma ei kelvannutkaan Gorbatšoville, ja siksi virallinen valtiovierailu päättyi jo Helsingissä. (Huuskonen 27.2.2019; Kulju 2002, 144.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Teknologiakylälle ja toimitusjohtaja Pertti Huuskoselle vierailu oli merkittävä käännekohta oman uran ja yrityksen kannalta. Valtiovierailun kansainvälinen mediahuomio valui myös Teknologiakylän ja Oulun eduksi ja antoi lähtölaukauksen pohjoisen Suomen teknologiselle maailmanmaineelle. (Huuskonen 27.2.2019.) Vierailu oli merkittävä myös Oulun kaupungille, joka niin ikään sai Gorbatšovin avustuksella kotimaista ja ulkomaista medianäkyvyyttä ja joka nosti profiiliaan erityisesti langattoman teknologian kehittäjänä. (Kulju 2002, 144–145.)

Suurlähettiläs Heikki Talvitien mukaan Gorbatšov oli kiinnostunut kehittämään maata länsimaisen talouden mukaisesti, ja Suomi toimi hänelle jonkinlaisena mallimaana, josta katsottiin esimerkkiä teknologisen kehityksen ja länsimaisen talouden ymmärtämiseksi. Neuvostoliitossa etsittiin perestroikan aikana uusia ratkaisuja muunkin kuin sotateollisen tuotannon kehittämiseen, ja langaton teknologia oli yksi kiinnostuksen kohteista. Vuonna 1989 neuvostoliittolaiset tuntuivat olevan paremmin perillä Oulun nousevasta teknologisesta osaamisesta kuin suomalaiset yleisesti. (Talvitie 28.5.2019.)

”Valtava spektaakkeli Oulussa”

Tavallisille oululaisille itänaapurin johtajan vierailu oli hyvin myönteinen ja mieleenpainuva kokemus. Supervallan johtajan saapuminen omaan pohjoiseen kotikaupunkiin tuntui ainutlaatuiselta ja ihmeelliseltä tapahtumalta, jota tuhannet oululaiset halusivat olla mukana kokemassa. Ihmiset varautuivat tapahtumaan pienin Suomen ja Neuvostoliiton lipuin sekä Privet Gorba -rintamerkein ja -tarroin. (HM 30.1.2019.) Tapahtuma sai aikanaan valtavan huomion ja nekin, jotka eivät halunneet tai voineet lokakuisena perjantaina lähteä kaupungille katsomaan arvovierasta, muistavat vierailun ja siihen liittyneen mediahuomion.

Innostuksen voi edelleen vuosikymmeniä myöhemmin aistia vierailua muistelleiden kertomuksista. Gorbatšov tuntuu ylittäneen suosiossaan sukupolvi-, sukupuoli- ja puoluerajat. Muistelijoiden joukossa neuvostojohtajan vierailu säväytti trukkikuskista professoriin ja historianopiskelijoista peruskouluikäisiin lapsiin. (Koivunen 2019.) Muisteluissa

https://doi.org/10.21435/skst.1480

korostuu erityisesti Gorbatšovin henkilöön ja harvinaiseen historialliseen hetkeen liittyvä kerronta: tuon hetken kenties tunnetuimman ulkomaisen poliittisen johtajan näkeminen omin silmin, tämän toiveen toteutuminen tai se, jos odotettu vieras jäikin näkemättä.

Vierailulle Oulussa oli varattu aikaa vain kaksi tuntia. Oulunsalon lentokentältä seurue matkasi ensin kaupunginjohtaja Ilmo Paanasen vastaanotolle kaupungintalolle. Ennen maljapuheita ja koululaisten kantele-esitystä Gorbatšov jalkautui spontaanisti kättelemään ja jututtamaan tuhansia kaupungintalon edustalle saapuneita kaupunkilaisia. Lehtikuviin päätyi otos, jossa Gorbatšovilla on sylissään 3-vuotias oululaispoika. (*Kaleva* 28.10.1989.) Lasten kanssa olivat poseeranneet aiemmatkin neuvostojohtajat Stalin mukaan lukien. Gorbatšovin huomaavainen olemus ja välitön tapa kommunikoida niin lasten kuin aikuistenkin kanssa olivat kuitenkin omiaan vahvistamaan hänen imagoaan uudenlaisena, kansaa kuuntelevana johtajana.

Gorbatšovilla oli ulkomaanvierailuillaan tapana hakeutua tavallisen kansan pariin jutustelemaan ja kättelemään paikallaolijoita. Suomalainen media osasi odottaa näitä ”spontaaneja” tempauksia, mutta etukäteistietoa kansantapaamisista ulkopuolisilla ei ollut. On mahdollista, että myös muistelijoilla oli ennakkoon käsitys siitä, että Gorbatšov olisi mahdollista päästä näkemään lähietäisyydeltä, ja siksi odotusarvo näkyy niin vahvasti myös muisteluaineistossa.

Media korosti vierailun alla laajoja turvajärjestelyjä (ks. esim. *Helsingin Sanomat* 20.10.1989, 5). Toimittaja Reijo Nikkilä kuitenkin muistelee, että Helsingissä Hakaniemen torilla järjestelyt pettivät pääsihteerin jalkautuessa kansan pariin. Ihmiset tungeksivat Gorbatšovin luo ja aiheuttivat jonkin sortin kaaoksen. Nikkilän mukaan tämän kokemuksen jälkeen poliisit ja turvamiehet olivat paremmin varautuneet ylläpitämään järjestystä Oulun keskustassa. (Nikkilä 21.3.2019.)

Gorbatšovin kanssa näkö- tai kättelyetäisyydelle päässeiden muisteluissa sekoittuvat odotuksen, ihailun ja hämmennyksen tunteet. Kunniavierasta odotettiin kuin urheilun tai populaarimusiikin supertähteä. Häntä ihailtiin ja hänet kuvattiin karismaattiseksi, lempeäksi ja ymmärtäväiseksi lyhyen kohtaamisen, hetkellisten eleiden ja sanojen perusteella. Kättelyn tai juttutuokion sattuessa omalle kohdalle muistelijat

https://doi.org/10.21435/skst.1480

hämmentyivät ja unohtivat ennakkoon mietityt vuorosanansa nopeasti ohikiitävässä hetkessä, joka harvinaisen vieraan ansiosta tallentui heidän muistiinsa.

Vierailun aikaan 26-vuotiaan naisen kuvaus kohtaamisestaan neuvostojohtajan kanssa tiivistää osuvasti laajemmankin muistelijajoukon tuntemukset:

> Gorbatshov astui kohdalleni, katsoi silmiini ja ojensi kätensä. Tartuin käteen ja tapailin opettelemaani venäjänkielistä tervehdystä, mutta en muistanutkaan sitä! Olin niin häkeltynyt, että kykenin vain sanomaan englanniksi: ”Hi!” Tosi noloa. Karisma ja ystävällisyys suorastaan pursuivat ruskeasilmäisestä Gorbatshovista. Muistan hämmästyneeni siitä, kuinka persikkaisilta ja hehkuvilta hänen kasvonsa näyttivät. Kädenpuristus oli lämmin ja sopivan luja. Katse oli ehkä hieman huvittunutkin, sillä hän varmaan näki, kuinka häkeltynyt olin. En todellakaan ollut kuvitellut, että minä pääsisin kättelemään Gorbatshovia! (MN1963 17.4.2019.)

Toinen spontaanilta näyttänyt jalkautuminen kansan pariin tapahtui seurueen ollessa matkalla kaupungintalolta Oulun yliopistolle ja Teknologiakylään. Joko spontaanisti tai sovitusti Gorbatšov päätti pysähtyä keskelle vilkasta Merikoskenkatua Tuiran kaupunginosassa. Kadun varteen oli kokoontunut väkeä, etenkin lähikoulujen ja päiväkotien lapsia ja henkilökuntaa, jotka hämmästykseen pääsivät todistamaan neuvostojohtajan lyhyttä piipahdusta kansalaisten joukossa. Sattumalta paikalle osunut, toimittajana työskennellyt mies kuvailee vierailua merkittäväksi kokemukseksi, joka inhimillisti hänen käsityksiään poliittisista johtajista.

> Muistan tilanteen toisaalta hieman epätodellisena, mutta samalla jotenkin arkisena ja itsestäänselvänä. Oli nuoren miehen mielelle jollakin tavalla järisyttävä kokemus huomata että loppujen lopuksi maailman asioista päättävät ihmiset ovat bussipysäkillä seisoessaan aika tavallisia ihmisiä. Siis että ihmiset tätä maailmaa pyörit-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

> tää! Muistan tilanteen iloisena. Bussipysäkillä pyörineet oululaiset olivat aidosti innoissaan, hieman oululaistyppisen pidättyväisesti, mutta innostuneesti silti. (MM1965 17.5.2019.)

Yliopistolla Gorbatšovin kohdannut tuolloin 25-vuotias nainen puolestaan muistelee kohtaamista eräänlaisena fanikulttuurin ilmentymänä.

> Odotus palkittiin, ja Gorba joukkoineen, ja presidentti Koivisto saapuivat biologian puolelta luonnontieteitten puolelle. Onneksi joukko huomasi meidät sisäpihalle lukitut innostuneet opiskelijat (ja kyllä me heiluttiin kuin heinämiehet, hypittiin, taputettiin ja kiljuttiin). Gorba pysähtyi ja vilkutti meille. Olo oli kylmästä huolimatta mahtava! Itselläni oli olo kuin rockkonsertin fanilla, vilkutin ja päästelin varmaan pikku kiljahduksia! (MN1964 2019)

Kaupungintalon henkilökunta, kaupungin ja yliopiston johto, henkilökunnan ja opiskelijoiden edustajat sekä Teknologiakylän johtohenkilöt saattoivat jo etukäteen valmistautua kohtaamaan maailmankuulun poliitikon silmästä silmään. Kaupungintalolla työskennellyt nainen muistelee, kuinka he odotellessaan ottivat kuvia itsestään jännittävissä tunnelmissa, mutta piilottivat sääntöjen mukaisesti kamerat hyvissä ajoin ennen vieraiden saapumista. Lyhyen kohtaamisen jälkeen jännitys purkautui sosiaalitiloissa. ”Kokoonnuimme naisten kahvihuoneeseen ja olihan meitä siinä muutama onnellinen, jotka olimme saaneet sanoa ’käsipäivää’ omaan kaupunkiimme valtiovierailun tehneille kahdelle presidentille, kahdelle suurmiehelle.” (MN1939 13.3.2019.)

Ystävälliseksi, sydämelliseksi ja välittäväksi kuvailtu pääsihteeri teki valtavan vaikutuksen kohtaamiinsa ihmisiin. Oulun yliopiston geofysiikan emeritusprofessori Sven-Erik Hjeltinkin muistelussa yliopistovierailulta päällimmäisenä nousee esiin Gorbatšovin lämminhenkinen olemus ja kiinnostus keskustelukumppania kohtaan, ei niinkään lyhyen keskustelun sisältö.

> Presidentti Gorbatshovin vieraillessa Oulun Yliopistolla, viideltä tutkimusryhmältä oli pyydetty posterimuotoiset esittelyt tutkimus-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

> hankkeistaan. Geofysiikan laitos johti tuolloin Suomen Akatemian ja Neuvostoliiton Tiedeakatemian yhteishanketta, jossa mitattiin ja mallinnettiin Suomen kallioperän syviä rakenteita sähkömagneettisin menetelmin. Valtavan toimittaja- ja saattajajoukon seuraamana presidentti pysähtyi posterimme edessä. Muistan vain läpitunkevan, mutta ystävällisen ja uteliaan katseen, jota seurasi kysymys hankkeestamme. Selostin ohjeiden mukaisesti yhdellä lauseella työtämme. Tuon lauseen sisältöä en kyllä muista. (Hjelt 4.3.2019.)

Onnistuneiden kohtaamisten lisäksi aineistossa on kertomuksia myös epäonnisista sattumuksista. Joku oli saanut väärät ohjeet siitä, mistä seurueen oli tarkoitus kulkea. Joku oli jäänyt väkijoukon taakse eikä onnistunut ponnisteluista huolimatta näkemään edes vilausta. Myös nämä pettymyksen kokemukset ovat jääneet lähtemättömästi mieliin ja myös niistä on haluttu kertoa osana valtiovierailun koettua historiaa.

> Ilmeisesti toisessa autossa oli Tellervo ja Mauno Koivisto, mutta eihän sitä tiennyt, että kummassa autossa oli Gorbatšov. Näin meidän haave vilkuttelevista arvon vieraista jäi haaveeksi. Musta pölypilvi vaan jäi, kun saattue meni tuhatta ja sataa Oulua kohti! Tämä muistikuva on jotenkin niin painunut mielen syövereihin, että muistan sen kuin eilisen päivän ja sen pettymyksen tunteen, kun vilkutuksia ei nähtykään. (MN 25.2.2019)

Myös vierailun päähenkilö Gorbatšov kirjasi Suomen-vierailusta muutaman rivin muistelmiinsa. Hän kirjoittaa vierailusta ja etenkin sen vastaanotosta miltei yhtä hämmästyneeseen sävyyn kuin suomalaiset hänen tapaamisestaan.

> Ajaessamme kaduilla, keskustellessamme tuntemattomien ihmisten kanssa en voinut peittää hämmästystäni – ovatko nämä suomalaisia – niin tunteellisesti, myrskyisästi meitä tervehdittiin. Tässä suhteessa muistuu erityisesti mieleeni matka yliopistokaupunki Ouluun Keski-Suomessa. Kohtasimme kymmenien tuhansien ihmisten avoimuuden, välittömyyden, hyväsydämisyyden kau-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

> pungintalon edustalla, kaupungintalossa, yliopistolla. (Gorbatšov 1995.)

Samansuuntaisia mielikuvia on kirjannut muistelmiinsa Tellervo Koivisto, joka puolisonsa presidentti Mauno Koiviston kanssa osallistui myös vierailun Oulun osuuteen. ”Oulussa vallitsi kuitenkin varsinainen hurmahenki aivan kuin parhaassakin maaottelussa. Ihmisiä oli tuhatmäärin. Kaikki halusivat päästä kättely- ja näköetäisyydelle, ja poliisit olivat tiukoilla. Gorbatšovit lähtivät tervehdyskierrokselle kaupungintalon edestä, ja moni tuli kättelystä onnelliseksi.” (Koivisto 1999, 76.) Muistelussa on aistittavissa lievää piikittelyä oululaisten hurmoshenkisyyttä kohtaan, mikä saattoi johtua siitä, että isäntien alkuperäinen suunnitelma maakuntamatkasta Tampereelle vaihtui Helsingin näkökulmasta perifeerisempään Ouluun. On arvioitu, että tästä syystä valtiovierailun viralliset päätösseremoniat vedettiin läpi jo Helsingissä ja näin ollen Oulun-visiitti oli tavallaan astetta epämuodollisempi osuus.

Lämmin vastaanotto tuli Suomen poliittiselle johdollekin yllätyksenä. Suurlähettiläs Talvitie kertoi haastattelussaan varoitelleensa pääsihteeriä etukäteen siitä, että suomalaisten suhtautuminen saattaisi olla kriittistä. Sydämellisen vastaanoton keskellä Gorbatšov ihmetteli, että ”vähänpä suurlähettiläs kansaansa tuntee”. (Talvitie 28.5.2019; ks. myös Berghem 2013.)

Valtavan ihailun rinnalla kriittistäkin suhtautumista neuvostojohtajaan mahtuu aineistoon mukaan. Historiaa Oulun yliopistossa tuolloin opiskellut, nykyinen Oulun yliopiston historian professori Kari Alenius kertoi haastattelussa, että oli opiskelukavereidensa kanssa varautunut vierailuun Viron sini-musta-valkoisen lipun kanssa. Viro ja muut Baltian maat olivat vierailun aikaan vielä osa Neuvostoliittoa, vaikka merkkejä irtautumisesta ja itsenäistymisestä olikin jo syksyllä 1989 ilmassa. Ajan ilmapiiristä kertoo paljon se, että lipun kanssa seisoneita opiskelijoita ei hätistelty paikalta, mutta kunniavieras ohjattiin kulkemaan niin, ettei imperiumin hajoamiseen viitannut lippu osunut kohdalle. (Alenius 31.1.2019.) Baltian maiden itsenäisyys oli Suomen poliittiselle johdolle ja lehdistölle vaikea asia, jota välteltiin siihen saakka, kunnes maat itsenäistyivät vuonna 1991. (Tarkka 2012, 443–446.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Maltillisen kriittistä ja pohdiskelevaa ääntä aineistossa edustaa myös toinen historianopiskelija, Helsingissä tutkintoaan suorittanut mies, joka koki lievää ristiriitaa tapahtumaan osallistumisesta. Yhtäältä hän ymmärsi sekä vierailun että Gorbatšovin historiallisen merkityksen, toisaalta valtionpäämiehen ”bongaaminen” tuntui hölmöltä. ”Mulla oli sellaista polhissan opiskelijan ironista suhtautumista, että toisaalta kiinnosti mutta toisaalta piti pitää coolia etäisyyttä. Tulipahan nähtyä.” (MM1966 4.2.2019.)

Gorbatšov viipyi Oulussa vain parisen tuntia ja parhaimmillaankin ihmiset ehtivät vaihtaa hänen kanssaan vain muutaman lauseen. Vierailu oli kuitenkin monin tavoin symbolisesti merkittävä ja paljon kestoaan pidempi. Nuori toimittaja tiivistää osuvasti, mitä kaikkea itänaapurin poliittisen supertähden vierailu Suomelle ja perifeerisenä pidetyssä pohjoisen pikkukaupungissa merkitsi.

> Jotakin erikoista siinä sen päivän ilmapiirissä oli. Gorba oli vielä silloin suosionsa huipulla, meille intrerrailien ja Pershing-ohjusten varjojen kautta nuoruudessamme maailmaa hahmottaneiden sukupolvelle kaikki se, mitä Gorba edusti, oli jotakin äärimmäisen upeaa, hienoa ja toiveikasta. 80-luvun alkupuolisko oli ilmapiiriltään niin tolkuttoman pessimististä matelua. Kun sen vastapainoksi tuli äkkiä glasnost ja perestroika muuttui mielenmaisema aivan toiseksi. Tätä muutosta on mahdoton nykyperspektiivistä täysin käsittää. Ja äkkiä kaikkea tätä symbolisoinut ihminen, tuo maailman toisenlaiseksi muuttanut ihmemies, tallusteli Merikoskenkadun bussipysäkillä, siinä samalla nuhruisella ja tuulisella asvaltilla, millä olin miljoona kertaa odottanut bussia Haukiputtaalle. (MM1965 17.5.2019.)

Esineisiin kiinnittyneet muistot

Muisteluaineiston kiinnostavana erityispiirteenä on Gorbatšovin vierailun kiinnittyminen materiaalisiin objekteihin ja kokemusten kertominen esineiden kautta. Haastatteluissa ja muisteluissa nousee esiin

https://doi.org/10.21435/skst.1480

joukko esineitä, jotka joko liittyvät suoraan vierailun tapahtumiin tai ovat saaneet vierailun myötä uuden merkityksen. Valtiovierailuihin liittyy usein symbolisia esineitä, kuten lahjoja isännille. Tämän vierailun yhteydessä esiin eivät ole nousseet kuitenkaan lahjat, vaan aivan toisenlaiset esineet.

Valtakunnallisesti muistelluin esine on Nokian Mobira Cityman 900 -matkapuhelin, jolla Mihail Gorbatšov soitti elämänsä ensimmäisen langattoman puhelun Helsingistä Moskovan Kremliin. Kuuluisa puhelu ajoittui torstaille 26.10.1989, jolloin neuvostojohtaja tapasi suomalaisia yritysjohtajia ja teollisuusväkeä hotelli Kalastajatorpalla. Puhelun jälkeen tätä kännykkämallia alettiin kutsua Gorba-puhelimeksi tai Gorbaksi. Nokian idänkaupasta tuolloin vastannut Stefan Widomski muisteli myöhemmin, että puhelu toi Nokialle valtavasti ilmaista mainosta ja nosti yhtiön laajempaan tietoisuuteen ulkomailla. Gorbatšovin ulkomaanvierailuja seurattiin tiiviisti eri maiden medioissa, eikä puhelukaan jäänyt niissä huomiotta. (Seppälä 2006, 8–9.)

Suuri yleisö pääsi näkemään tämän kuuluisan puhelun televisiouutisten välityksellä. Myöhemmin vuoden 1989 vierailusta on tavattu nostaa esiin juuri tämä seikka. Monen muistiin on jäänyt visuaalinen tai median välityksellä tuotettu jälki Gorban kuuluisasta kännykkäpuhelusta. Ylen tv-uutisissa näytetty puhelu tapahtui Helsingissä, mutta puhelu liitetään muisteluissa usein myös vierailun Oulun-osuuteen. (Nikkilä 21.3.2019; MM1978 2.3.2019.)

Nykynäkökulmasta suurikokoinen matkapuhelin, ”halonkokoinen Mobira” (MN1979 22.6.2017), toistuu useasti lyhyissä muistelupätkissä. Tähän lienee osaltaan vaikuttanut se, että kännykkäpuhelua on yhä uudelleen nostettu esiin mediassa. Muistelemiselle on myös tyypillistä sekoittaa elementtejä eri lähteistä, sekä itse koettuja että muualta kuultuja ja nähtyjä tietoja. Puhelu muistetaan mainita vierailua yleisesti käsittelevien juttujen yhteydessä, mutta siitä on tullut myös oma itsenäinen, meemimäinen elementti, joka voidaan ottaa mediassa esiin myös ilman valtiovierailun kontekstia. Lisäksi kuuluisuuteen noussut puhelin on nostettu esiin yhtenä erikoisimmista Suomen historiaan liittyvistä esineistä. (*Yle* 6.12.2020.)

Matkapuhelin nousee muisteluissa esiin myös siksi, että niistä on

https://doi.org/10.21435/skst.1480

tullut niin oleellinen ja arkipäiväinen osa elämäämme. Jos langaton teknologia ei olisi kehittynyt tämän päivän mittasuhteisiin, emme välttämättä muistelisi Gorban kännykkäpuhelua vaan mahdollisesti jotain aivan toista vierailun detaljia.

Toinen keskeinen Gorbatšovin vierailusta muistuttava esine liittyy Oulussa paikallisesti virinneeseen skandaaliin, josta uutisoitiin myös valtakunnallisesti. Kyseessä oli kansantaiteilija Matias Keskisen (1922–1997) Kekkos-patsas, joka poistettiin kävelykatu Rotuaarilta päivää ennen valtiovierailun alkua. Vuonna 1984 valmistunut, presidentti Kekkosen päätä esittänyt patsas oli osa kävelykadulla järjestettyä amatööritaiteilijoiden veistosnäyttelyä. Betonista valmistettu teos oli kolme metriä korkea ja painoi kaksikymmentä tonnia. (*Helsingin Sanomat* 24.10.1989; *Suomen Kuvalehti* 6.10.1989.)

Lyhyellä varoitusajalla korkean tason vierailua valmistellut Oulun kaupunginjohto päätyi harkinnan jälkeen keskeyttämään veistosnäyttelyn ennenaikaisesti. Ongelmaksi muodostui juuri Kekkos-patsas, jonka kaupungin johto epäili herättävän haitallista mediahuomiota. Gorbatšovin tiedettiin houkuttelevan kaupunkiin myös kansainvälistä mediaa, eikä kaupungin johto halunnut joutua selittelemään kansainväliselle lehdistölle entisen presidentin päätä esittävän patsaan taustoja. Kaupunginjohtaja Ilmo Paananen kommentoi *Helsingin Sanomille*: ”Voi vain arvailla, miten Kekkos-patsaat olisi tulkittu maailman lehdistössä. Suomessa tästä on jo syntynyt huomattava mediatapahtuma.” (*Helsingin Sanomat* 24.10.1989.) Myös Oulun kaupungin kuvataidelautakunta suositteli näyttelyn poistamista. Lausunnossaan se totesi lakonisesti, että kävelykadulla esillä olleet teokset eivät edustaneet kokeilevan taiteen huippua ja että vain purkamalla näyttelyn kaupunki voisi antaa itsestään ja ”sen alueella harjoitettavasta luovasta taiteesta vääristämättömän kuvan”. (Oulun kaupungin kuvataidelautakunta, kokouspöytäkirja 23.10.1989, Oulun taidemuseo.)

Kaupunki oli suunnitellut koristelevansa kävelykadun liikkeiden julkisivuja Gorbatšovin kuvin ja tervetulotoivotuksin. Kävelykadun yrittäjät kuitenkin tuohtuivat patsasnäyttelyn poistamisesta ja luopuivat koristelusuunnitelmista. ”Vierailun aikana kävelykadulla sattuu nyt olemaan stalinistisen kauden muumio, yksi jättiläiskokoinen Kekko-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

sen pää, mutta miksi näyttely pitää vierailun vuoksi keskeyttää", ihmetteli näyttelyn järjestänyt Liikekeskus ry:n toiminnanjohtaja Hemmo Kuuranhalla *Helsingin Sanomille* (24.10.1989).

Kaupunki ryhtyi siirtämään Kekkosen päätä keskiviikkona 25.10.1989 aamuyöstä kertomatta taiteilijalle täsmällistä aikataulua. Kun taiteilija Keskinen ehti paikalle, hänen osakseen jäi todistaa teoksensa epäonninen kohtalo: patsaan takaraivo irtosi puolen kilometrin matkan jälkeen Uudellakadulla. Rikkoutuneen patsaan osia päätyi Oritkarin satama-alueelle. Kun Keskinen ei saanut vaurioituneesta teoksesta vahingonkorvauksia, hän haastoi vakuutusyhtiön oikeuteen, mutta hävisi jutun. (*Kuviteltu elämä*; *Kaleva* 23.9.2015.)

Kovan kohtalon kokenut Kekkos-patsas nousi tahattomasti osaksi Gorbatšovin vierailun oululaista tarinaa. Tapaus kertoo vierailuun paikallisesti liitetyistä toiveista saada kaupungille kansainvälistä mediahuomiota ja tunnustusta myös valtakunnallisesti. Se kertoo myös hyväksytyksi tulemisen kaipuusta ja halusta rakentaa tietynlaista Suomi-kuvaa. Paradoksaalista kansainvälisen median hyödyntämisessä on se, että suomalaiset yrittivät suunnata kohti länttä itänaapurin johtajan luomassa valokeilassa.

Kekkos-patsas on monella tavalla hyvin samantyylinen muistelun kohde kuin kännykkäpuhelukin. Patsas ja sen siirto mainitaan usein vierailusta puhuttaessa, mutta sen suurempia tarinoita siitä ei kerrota. Aineiston joukossa on kuitenkin yksi tapaus, jossa patsas sai tavallista suuremman roolin. Oululainen nainen kertoo sattuneensa paikalle juuri siirtoprosessin aikaan. "Ajelin kaupungilta Limingantulliin päin ja siinä edessäni ajoi kuorma-auto, jonka lavalla oli taiteilija Keskisen tekemä suuri patsas presidentti Kekkosen päästä. Se siirrettiin keskeltä Oulun kaupunkia pois, kun Neuvostoliiton presidentti Gorbatshov oli tulossa vierailulle Ouluun." (MN 26.3.2019.) Muistelijan mieleen on piirtynyt tarkasti sekä se paikka, jossa hän patsaan siirtoa oli todistamassa, että omakohtainen kokemus sillä hetkellä vielä tulevasta vierailusta.

Nokian kännykän ja hajonneen Kekkos-patsaan ohella valtiovierailu on kiinnittynyt myös henkilökohtaisempiin ja fragmentaarisempiin esineisiin tai materiaaleihin. Yhdessä muistelukertomuksessa harvinaisen vieraan näkemättä jäämisen harmia oli lievittänyt uusi lemmikkikilpi-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

konna, jolle muistelija oli antanut nimeksi Gorba. (MN1978 22.6.2017.) Eräs poliisin työtehtävissä vierailun aikaan työskennellyt puolestaan muisteli, että hänen kollegansa oli huomannut arvovieraan nojailleen Oulun yliopistolla eläintieteen laitoksen lasioveen, johon oli jäänyt kädenjälki. Rikospaikkatutkijan ammattitaitoaan hyödyntäen poliisi oli käynyt myöhemmin ottamassa jäljen talteen samalla menetelmällä kuin sormenjälkiä tutkitaan. (MM 19.4.2019.)

Lopuksi

Mihail Gorbatšovin Suomen-vierailun kurkistusikkunasta avautuu hyvin poikkeuksellinen kuva Neuvostoliitosta. Poliittisten ja taloudellisten vaikeuksien keskellä painiskellut supervalta näyttäytyi 1980-luvun lopun uudistuspolitiikan kontekstissa kuuntelevana, myöntyväisenä ja konsensushakuisena. Tämä kuva oli hyvin kaukana aggressiivisesta ja pelottavasta suurvallasta, joka alati uhkasi pienen naapurinsa itsenäisyyttä ja olemassaoloa. Suurlähettiläs Heikki Talvitien luonnehdinnan mukaan suomalaisilta katosi vierailun aikana hetkeksi perinteinen venäjänvastaisuus: suurvallan johtajaa ei pelätty eikä vihattu, vaan hänet otettiin lämpimästi vastaan. (Talvitie 28.5.2019; ks. myös Berghem 2013.) Gorbatšovin esiintymisen myötä Neuvostoliitosta rakentui kuva uudistumaan pyrkivästä suurvallasta ja aiempaa turvallisemmasta itänaapurista, jonka kanssa yhteiselo voisi edelleen olla mahdollista ja hyödyllistä samalla, kun Suomi ja suomalaiset saisivat enemmän liikkumatilaa suhteessa kapitalistiseen länteen.

Vierailua edeltävänä vuonna 1988 tehdyn mielipidemittauksen mukaan perestroika oli muuttanut suomalaisten käsityksiä Neuvostoliitosta myönteisempään suuntaan. (Berghem 2013, 68–69.) Uudenlaisen politiikan ohella osansa oli kuitenkin Gorbatšovilla itselläänkin. Hän oli ja on edelleen suosittu poliittinen hahmo lähes kaikkialla kotimaansa ulkopuolella. Gorbatšov on jäänyt elämään suomalaiseen Neuvostoliittoa koskevaan historiakäsitykseen paitsi perestroikan ja kylmän sodan päättymisen keskeisenä arkkitehtinä, myös Gorba-lempinimellä tunnettuna poliittisena superjulkkiksena. Sikäli suomalaisten osoittama suosio ja

https://doi.org/10.21435/skst.1480

sen myötä syntyneet myönteiset muistikuvat syksyn 1989 valtiovierailusta istuvat hyvin laajempaan kansainväliseen kontekstiin. Tunnetun henkilön näkeminen, parhaassa tapauksessa jopa käden puristus, oli unohtumaton hetki, mutta ilmassa oli myös ripaus toivetta paremmasta tulevaisuudesta. Rohkeasti maataan uudistaneena ja uudentyyppisenä johtajana Gorbatšov nostatti ja kanavoi uskoa siihen, että Suomen ja Neuvostoliiton suhteet kehittyisivät suotuisaan suuntaan ja Suomi vapautuisi vihdoin suuren naapurinsa talutushihnasta. Toiveissa siinsi myös taloudellisten suhteiden ulottaminen tulevaisuuden teknologian, langattomien yhteyksien, puolelle.

Vaikka Gorbatšov oli kiistatta valtiovierailun keskiössä, suomalaisten muistot vierailusta heijastavat lopulta kuitenkin enemmän mielikuvia Suomesta Neuvostoliiton naapurina kuin käsityksiä Neuvostoliitosta itsestään. Perestroikan ja glasnostin itänaapuriin tuonut johtaja nähtiin toivonkipinänä paremmasta maailmasta, mutta ei niinkään neuvostoliittolaisille vaan suomalaisille itselleen. Kuvaavaa on, että tuoreessa Gorbatšov-elämäkerrassa William Taubman ei mainitse Suomen-vierailua lainkaan, eikä Suomi muutenkaan näyttäydy kovin keskeisenä sosialistisen järjestelmän murroksen näyttämönä. (Taubman 2017.)

Suomalaisilla oli historian painolastina kasautunut tarve pitää suhteet itään kunnossa, mutta Neuvostoliitolle Suomi oli 1980-luvun lopulla maa, jonka kanssa oli vähiten ongelmia. Gorbatšov symboloi uudistuspolitiikallaan ja lämminhenkisellä esiintymisellään Neuvostoliiton lempeämpiä kasvoja, jotka saattaisivat helpottaa ison ja arvaamattoman suurvallan kyljessä eläneen pienen maan eloa. Poliitikoille ja toimittajille avainsana oli Suomen puolueettomuuden tunnustaminen. Tavalliselle kansalle tapaaminen taas symboloi ilmapiirin vapautumista, jota Gorbatšov rennolla ja ihmisläheisellä käytöksellään viestitti.

Mahdollinen on myös sellainen tulkinta, joka korostaa maiden välistä ystävyyttä uudella, ei-performatiivisella tavalla. YYA-sopimuksen hengessä Suomen ja Neuvostoliiton suhteita ylläpidettiin vakiintuneiden rituaalien ja performanssien avulla, joihin kuului tarkoin harkittuja itänaapuria imartelevia puheita, lahjojen vaihtoa ja vierailuja historiapoliittisesti sopivissa paikoissa, kuten Tampereen Lenin-museossa. (Ks. esim. Tarkka 2012, 467.) Gorbatšov omalla toiminnallaan irtautui tästä

https://doi.org/10.21435/skst.1480

pitkästä poliittisen performanssin traditiosta, mikä alleviivasi hänen erilaisuuttaan ja vilpittömyyttään edeltäjiinsä nähden.

Vuosikymmenten pakollisten ystävyysesitysten jälkeen suomalaisista taas saattoi tuntua helpottavalta ja luontevalta näyttää aitoja ystävyyden tunteita silloin, kun naapurin poliittisessa johdossa oli henkilö, joka todella koettiin ystäväksi. Gorbatšovin vierailun muistelussa nousee joka tapauksessa hyvin esiin tyypillinen piirre kansallisessa tavassamme katsoa Neuvostoliittoa ja myöhemmin Venäjää: naapuria tarkastellaan useimmiten erityisten suomalaisten silmälasien läpi, eräänlaisena peilinä tai heijastuspintana.

LÄHTEET

AINEISTO

Haastattelut
HN1980, 4.8.2017
HN1980, 22.8.2017
HN1965, 25.8.2017
HN1974, 23.3.2018
HN1980, 7.11.2018
HM1934, 1.1.2019
HM1956 18.1.2019
HM1940, 21.1.2019
HN1977, 29.1.2019
HM, 30.1.2019
Kari Alenius (s. 1966), Oulun yliopiston historian professori, 31.1.2019
HN1954, 31.1.2019
HM1947, 5.2.2019
Pertti Huuskonen (s. 1956), Technopolis oyj:n toimitusjohtaja, 27.2.2019
HN1974, 14.3.2019
Reijo Nikkilä (s. 1939), toimittaja ja dokumentaristi, 21.3.2019
Eino Siuruainen (s. 1943), Oulun läänin maaherra 1991–2009, 8.5.2019
Kari Selmgren, Gorbatšovin Teknologiakylä-vierailun varaisäntä, 8.5.2019
Anneli Korhonen, Oulun kaupungin suhdetoimintapäällikkö, 10.5.2019
Heikki Talvitie (s. 1939), Suomen suurlähettiläs Moskovassa 1988–1992, 28.5.2019
HN1978a, 26.7.2019
HN1978b, 26.7.2019
HN1942, 25.6.2019
HN1980, 14.8.2019
HM1980, 14.8.2019

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kirjalliset muistelut
MN1978, 22.6.2017
MN1979, 22.6.2017
MM1966, 4.2.2019
MN1980, 9.2.2019
MN1963, 17.4.2019
MM1983, 24.2.2019
MN1964, 25.2.2019
MN, 25.2.2019
MM1960, 25.2.2019
MN1978, 26.2.2019
MM1978, 2.3.2019
MN1933, 3.3.2019
Sven-Erik Hjelt (s. 1939), geofysiikan emeritusprofessori, 4.3.2019
MN, 26.3.2019
MN1958, 10.4.2019
MN1977, 28.4.2019
MM1965, 17.5.2019

Eduskunnan kirjaston haastattelut
Kirsti Ala-Harja (s. 1936, kokoomus), 2.12.2003, haastattelija: Tapani Kunttu.
Harri Holkeri (1937–2011, kokoomus), 23.11.1999, haastattelija: Jorma Kallenautio.
Seppo Pelttari (s. 1941, keskusta), 21.1.2016, haastattelija: Seppo Tamminen.
Jouko Skinnari (1946–2016, sdp), 27.11.2015, 4.12.2015, 7.12.2015, 11.12.2015, 17.12.2015, 21.1.2016, haastattelija: Antti Parpola.

ARKISTOLÄHTEET

Kansallisarkisto

Tasavallan presidentin kanslian III arkisto, Ua 75, NKP:n keskuskomitean pääsihteerin ja rouva M. S. Gorbatshovin valtiovierailu 25.–27.10.1989. Yksityiskohtainen ohjelma, Tasavallan presidentin adjutantti, 24.10.1989.

Oulun taidemuseo

Oulun kaupungin kuvataidelautakunta, kokouspöytäkirja 23.10.1989, Kannanotto Rotuaarin syksyn 1989 näyttelyihin.

SANOMALEHDET JA VERKKOLÄHTEET

Demari 20.10.1989, Juha-Pekka Tikka, ”Gorba tulee ja Oulu on valmis”.
Helsingin Sanomat 26.10.1989, ”Virallista juhlaa ja väkijoukkoja”.
Helsingin Sanomat 24.10.1989, ”Oulu piilottaa Rotuaarin veistokset”.
Helsingin Sanomat 20.10.1989, 5, ”Poliisi suunnittelee erikseen jokaisen vierailun turvatoimet”.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Ilkka 25.10.1989, ”Gorbatshov on Suomessa kaikkien aikojen suosituin neuvostoliittolainen”.
Iltalehti 26.5.2018, 2–3, ”Nokian ex-pomon salattu menneisyys”.
Ilta-Sanomat 27.10.1989.
Kaleva 24.2.2019, Pia Kaitasuo, ”Muistatko kun Gorba kävi kylässä ja koululaiset tervehtivät vierasta kaupungintalon portailla”.
Kaleva 23.9.2015, 28, Eero Marttinen, ”Kekkos-Keskisen muisto elää”.
Kaleva 28.10.1989, 8–9, ”Sdravstuite! Spasiba! Kansan mies meni kansan keskuuteen. Gorbatshov hullaannutti oululaisyleisön”.
Kuviteltu elämä, Veli Granön dokumenttielokuva Matias Keskisestä ja Kekkos-patsaasta, 1991. https://veligrano.com/films/matias-keskinen/. [Tarkistettu 27.5.2022.]
Museo- ja tiedekeskus Luuppi, ”Gorba tulee – oletko valmis?” https://www.ouka.fi/oulu/luuppi/gorba-tulee. [Tarkistettu 8.3.2021.]
Pohjolan Työ 31.10.1989, ”Gorba kävi kylässä. Näikkö nää?”.
Suomen Kuvalehti 27.9.2019, Tuomo Lappalainen, ”Gorba was here”.
Suomen Kuvalehti 6.10.1989, 68–71, Jukka Ukkola, ”Kekkonen saapui Ouluun”.
Suomen Kuvalehti 22.6.1957, 10–17, ”B & H:n kylämatka”.
Turun Sanomat 26.10.1989, 7, ”Linnan edustalla hurrasi 5000 ihmistä”.
Uusi Suomi 20.10.1989, 1, ”Gorbatshov käy myös Oulussa”.
Uusi Suomi 28.10.1989, ”Sinitakit tuskailivat kun Oulu hullaantui”.
Yle 6.12.2020, Teemu Laaksonen, ”’Onko tämä todellista?’ sanoi Mihail Gorbatšov Mobira Cityman -kännykkä kädessään”. https://yle.fi/aihe/artikkeli/2020/12/06/onko-tama-todellista-sanoi-mihail-gorbatsov-suomalainen-kannykka-kadessaan. [Tarkistettu 27.5.2022.]

KIRJALLISUUS

Berghem, Viivi 2013: *Puolueettomuustunnus. Mihail Gorbatšovin valtiovierailu Suomeen 1989*. Pro gradu -tutkielma, Helsingin yliopisto.
Blomberg, Jaakko 2011: *Vakauden kaipuu. Kylmän sodan loppu ja Suomi*. WSOY, Helsinki.
Gorbatšov, Mihail 1995: *Žizn i reform*. Novosti, Moskova.
Kallenautio, Jorma 2005: *Suomi kylmän rauhan maailmassa. Suomen ulkopolitiikka Porkkalan palautuksesta 1955 Euroopan unionin jäsenyyteen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
Karasev, Felix 1998: *Naapurinpojan muistelmat*. Otava, Helsinki.
Koivisto, Mauno 1995: *Historian tekijät. Kaksi kautta II*. Helsinki, Kirjayhtymä.
Koivisto, Tellervo 1999: *Päiväkirjan uudet sivut*. Otava, Helsinki.
Koivunen, Pia 2019: Gorbatšovin Suomen-vierailu lasten silmin. *Idäntutkimus*, 26: 4, 18–36. https://doi.org/10.33345/idantutkimus.88846
Kulju, Mika 2002: *Oulun ihmeen tekijät*. Ajatus, Helsinki.
Latvala, Pauliina 2013: *Kerrottu politiikka. Muistitietotutkimus arjen poliittisesta kulttuurista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
Portelli, Alessandro 2006: Mikä tekee muistitietotutkimuksesta erityisen? Teoksessa. Fingerroos, Outi; Haanpää, Riina; Heimo, Anne ja Peltonen Ulla-Maija (toim.) *Muistitietotutkimus. Metodologisia kysymyksiä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 49–66.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Rentola, Kimmo 1997: *Niin kylmää että polttaa. Kommunistit, Kekkonen ja Kreml 1947–1958*. Otava, Helsinki.

Ritvanen, Juha-Matti 2021: *Mureneva kulmakivi*: *Suomi, Neuvostoliiton hajoaminen ja YYA-sopimuksen loppuvaiheet 1989–1992*. Turun yliopisto, Annales Universitatis Turkuensis, Ser. B, Humaniora. https://www.utupub.fi/handle/10024/152450.

Rusi, Alpo 2000: *Mariankadun puolelta*. Otava, Helsinki.

Seppälä, Raimo 2006: *Stefan Widomski ja puhelut Moskovaan*. Otava, Helsinki.

Tarkka, Jukka 2012: *Karhun kainalossa. Suomen kylmä sota 1947–1990*. Otava, Helsinki.

Taubman, William 2005: *Khrushchev. The Man and His Era*. Free Press, Lontoo.

Taubman, William 2017: *Gorbachev. His Life and Times*. W.W. Norton & Company, New York.

Teräs, Kari & Koivunen, Pia 2017: Historiallinen muistitietohaastattelu. Teoksessa Hyvärinen, Matti; Nikander, Pirjo & Ruusuvuori, Johanna (toim.) *Tutkimushaastattelun käsikirja*. Vastapaino, Tampere, 193–213.

Torsti, Pilvi 2012: *Suomalaiset ja historia*. Gaudeamus, Helsinki.

Vanhala-Aniszewski, Marjatta & Siilin, Lea 2013: The Representation of Mikhail Gorbachev in the Twenty-First Century Russian Media. *Europe-Asia Studies* 65: 2, 221–243.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

II
Propagandaa ja satiiria

https://doi.org/10.21435/skst.1480

https://doi.org/10.21435/skst.1480

”Olkoon aurinko aina!”
Neuvostolapsuuden valokuvarepresentaatiot Lenin-museon erikoisnäyttelyssä

Silja Pitkänen
https://orcid.org/0000-0002-2913-0568

Neuvostoliiton visuaalinen kulttuuriperintö on niin esteettisesti kuin aineellisestikin valtava. Vaikka valtioliiton hajoamisesta on jo yli 30 vuotta, sen ilmentymät ovat yhä läsnä muistoissa, arkielämässä ja katukuvassa. Kulttuuriperinnön toisinaan ongelmallinen rooli ilmenee esimerkiksi erilaisina patsaskiistoina. Neuvostoliiton ja sen etupiirin kohdalla patsaskiistoja on ollut liittovaltion hajoamisesta lähtien. Lukuisat Lenin-patsaat sekä sirppi ja vasara -kohokuvat ovat muodostuneet taakaksi, Stalin-patsaista puhumattakaan. Neuvostoaikaisia patsaita onkin tuhottu tai niiden on annettu rapistua. Lisäksi niitä on siirretty erilaisiin patsaspuistoihin.

Patsaiden ja monumentaalisen arkkitehtuurin lisäksi Neuvostoliiton propagandakoneisto tuotti valokuvia, joissa esitellään niin onnellista neuvostoarkea kuin raskaan teollisuuden kukoistustakin. Valokuvat ovat patsaita vähemmän näkyvää kulttuuriperintöä, ja niitä on toistaiseksi tutkittu varsin vähän suhteessa siihen, miten paljon niitä tuotettiin ja levitettiin ja miten suuri taloudellinen panostus laadukkaat propagandavalokuvat Neuvostoliitolle olivat. Propagandavalokuvia voi edelleen nähdä museonäyttelyiden lisäksi erilaisissa kirjajulkaisuissa sekä turisteille

https://doi.org/10.21435/skst.1480

suunnatuissa postikorteissa, julisteissa ja t-paidoissa – neuvostonostalgian eli ostalgian[12] kaupallinen arvo onkin varsin suuri. Valokuvapostikortteja on myös yksityisissä albumeissa. Suomessa neuvostoliittolaisia propagandavalokuvia oli viimeksi esillä Tampereen Lenin-museossa keväällä 2020.

Analysoin tässä luvussa Tampereen Lenin-museon kevään 2020 Sosialistinen lapsuus -erikoisnäyttelyssä esillä olleita valokuvia representaatioteorian näkökulmasta. Kuvat ovat neuvostoliittolaisten Tass- ja APN -toimistojen välittämiä valokuvia pääosin 1960–1980-luvuilta. Tarkastelen näyttelyn kuvia suhteessa Neuvostoliitossa 1930-luvulla *SSSR na Stroike* -propagandalehdessä (englanninkielisissä maissa *USSR in Construction*) julkaistuihin kuviin neuvostolapsuudesta ja lapsiperhearjesta. Luvun punaisena lankana kulkee visuaalisen propagandan esteettinen ja temaattinen jatkuvuus varhaisesta Neuvostoliitosta sen viimeisiin vuosikymmeniin. Tutkimuskohteena on lisäksi propagandanarratiivien muuttuminen osaksi kollektiivista muistia, jolloin ne heijastuvat myös vuosikymmeniä Neuvostoliiton romahtamisen jälkeen Suomessa järjestettyyn näyttelyyn.

Näyttelyiden analysoimisesta

Museonäyttelyitä on analysoitu esimerkiksi historiantutkimuksen, etnologian ja taidehistorian parissa. Antropologi ja kuraattori Henrietta Lidchi (1997) on tarkastellut British Museumin etnografisella osastolla 1990-luvulla esillä ollutta Uuden-Guinean ylänkökansoja käsittelevää näyttelyä toiseuden representoimisen näkökulmasta.[13] Lidchi toteaa, että näyttelyt ovat representaatiojärjestelmiä, jotka tuottavat merkityksiä näytteille asettamisen kautta. Näiden representaatiojärjestelmien tar-

12 Termi viittaa ensisijaisesti DDR:n muisteluun, mutta sitä voidaan käyttää laajemmassa merkityksessä myös muista entisistä sosialistimaista.

13 Representaatioiden ja toiseuden tutkimisesta tarkemmin esim. Hall (toim.) 1997 ja Kaartinen 2001. Johanna Turunen ja Mari Viita-aho tarkentavat, että kaukaisia maita käsitteleville näyttelyille on tyypillistä eksotisointi, joka voidaan nähdä toiseuttamisen muotona. Eksotisoinnista puuttuu kuitenkin toiseuttamiselle keskeinen vuorovaikutus, ja näin ollen se on tavallista juuri kaukaisten maiden ja kulttuurien esittämiselle (Turunen & Viita-aho 2020, 467).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

kastelussa vastaanotto ei useinkaan ole keskiössä, vaan näyttelyä – ja museotoimintaa laajemminkin – tarkastellaan pääosin museoinstituutioon sidoksissa olevan vallankäytön näkökulmasta. Näyttelyiden representaatioiden tutkiminen on myös näytteille asettamisen poliittisuuden analysoimista. Lidchi kertoo, että analyysissaan Uuden-Guinean ylänkökansojen esittämisestä hän tekee näyttelyn poliittiset merkitykset näkyviksi paneutumalla yksityiskohtaisesti siihen, miten tietyt näyttelyesineet on esitelty ja tulkittu. Tässä hän tukeutuu ennen muuta Roland Barthesin semiologisiin käsitteisiin *denotaatio* ja *konnotaatio*, joista denotaatio viittaa merkityksen ensimmäiseen, deskriptiiviseen tasoon ja konnotaatio merkityksen toiseen, laajempaan mielleyhtymälliseen tasoon (Lidchi 1997, 153–154, 164–165, 185). Hyödynnän näitä käsitteitä myös Lenin-museon näyttelyn analysoimisessa.

Historiantutkija Francine Hirsch (2003) on puolestaan tutkinut neuvostokansojen esittämistä Venäläisen museon (*Russkii Muzei*) etnografisella osastolla Neuvostoliiton alkuaikoina 1920–1930-luvuilla ennen muuta Neuvostoliiton yhtenäistämispyrkimysten näkökulmasta. Suomessa museonäyttelyitä ovat tarkastelleet esimerkiksi historioitsija Leila Koivunen (esim. 2010 ja 2011) Suomen Afrikan-suhteiden ja kolonialismin kontekstissa sekä taidehistorioitsija Marika Honkaniemi (2017 ja 2018) kulttuuridiplomatian ja sotapropagandan näkökulmista toisen maailmansodan vuosina.[14]

Tieteellisen tutkimuksen ohella näyttelyistä kirjoitetaan esimerkiksi arvosteluita tiede- ja museoalan lehtiin sekä sanoma- ja aikakauslehtiin. Näyttelyiden kriittinen tarkastelu on kuitenkin selvästi pienimuotoisempaa kuin vaikkapa kauno- ja tietokirjallisuuden tai elokuvien. Tämä on sikäli valitettavaa, että näyttelyillä on suuri vaikutus historiakuvaamme sekä – varsinkin erikoisnäyttelyiden kohdalla – vallitseviin mielikuviin asioista ja ilmiöistä, joita erikoisnäyttelyt käsittelevät. Näyttelyt ovat myös osa kollektiivista muistia eli sitä, mitä ja miten muistamme ja muistelemme ja toisaalta sitä, mitä näyttelyissä ei esitetä ja mitä emme muistele.

14 Näyttelyiden analysoimisesta katso myös esim. D'Alleva 2010, 45–46; Průchová Hrůzová 2018 ja Vowinckel 2019.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Neuvostoliitto-aiheiset näyttelyt valottavat erilaisia ilmiöitä itänaapurimme menneisyydestä, ja niillä on suuri vaikutus siihen, miten muistamme Neuvostoliiton ja neuvostoajan. Saksalainen sosiaalipsykologi Harald Welzer onkin korostanut visuaalisuuden merkitystä historialliselle muistille ja todennut, että ymmärryksemme historiasta perustuu voimakkaasti kuviin (Hamann 2011, 24).

Neuvostoliiton kulttuuriperinnön konnotatiivisista merkityksistä kiistellään yhä esimerkiksi erilaisten patsashankkeiden yhteydessä.[15] Keskustelun ytimessä ovat kysymykset siitä, mitä neuvostoaika merkitsi, ketkä ovat syyllisiä silloin tapahtuneisiin vääryyksiin, mitkä patsaat tulisi kaataa tai säilyttää ja keille tulisi pystyttää uusia patsaita. Samanlaista keskustelua on mahdollista käydä myös valokuvista. Neuvostopropaganda pyrki esittämään sosialististen maiden teollisuuden ja talouden kukoistavana, elintason korkeana ja arjen onnellisena, eikä silloisista epäkohdista ole keskusteltu laajemmin kuin vasta Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen. Neuvostoliiton 70 vuoteen ja laajaan valtapiiriin mahtui kuitenkin myös tavallista elämää ja hyvää arkea, muuallakin kuin propagandassa, ja lisäksi sosialismin visuaalinen kulttuuri on jäänyt vahvasti ihmisten muistoihin. Osittaisesta valheellisuudesta huolimatta se herättää myös ostalgiaa.

Sosialistinen lapsuus -näyttely ja *USSR in Construction* -propagandalehti

Sosialistinen lapsuus -näyttely oli esillä Tampereen Lenin-museossa 19.6.2019–31.3.2020. Näyttely käsitti 30 valokuvaa, jotka oli jaoteltu kolmeen ryhmään: 1) valtio ja lapset, 2) lasten arki ja 3) kansainvälinen pioneerileiri Artek. Noudatan näitä kategorisointeja myös valokuvia analysoidessani, ja etenen tarkastelussani näyttelyn järjestyksen mukaisesti. Näyttelyssä esillä olleet valokuvat ovat Lenin-museon kokoelmista, ja niiden alkuperäisinä lähteinä ovat pääosin neuvostoliittolainen uutistoi-

15 Sama pätee myös viimeaikaisiin Black Lives Matter -liikkeen inspiroimiin orjuuden ja kolonialismin historiaan kytkeytyvien henkilöiden patsaisiin kohdistuneisiin protesteihin ja patsaiden poistamiseen.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

misto Tass ja kuvatoimisto APN. Kuvat ovat 1960–1980-luvuilta, kylmän sodan aikakaudelta.

Kuten APN-kuviin perehtynyt kuvatoimittaja Torsten Nyström toteaa, kuvatoimisto tuotti maailmanlaajuiseen levitykseen sensuurin hyväksymiä, valoisia kuvia Neuvostoliitosta (2007, 9). Lenin-museon erikoistutkija Mia Heinimaan mukaan Neuvostoliiton uutistoimistot tuottivat näyttelyitä, joita Suomi–Neuvostoliitto-ystävyysseura välitti Suomeen. Näiden kulttuuridiplomatianäyttelyiden[16] kuvia ei pyydetty palauttamaan, joten niitä on jäänyt Lenin-museon kokoelmiin.[17] Kaikista näyttelyn kuvista ei ole kovin yksityiskohtaisia tietoja.

Sosialistinen lapsuus -näyttelyn Tass- ja APN -toimistoilta tulleissa valokuvissa on runsaasti yhtäläisyyksiä Neuvostoliiton tärkeimmässä kansainvälisessä propagandalehdessä *USSR in Construction* 1930-luvulla julkaistuihin kuviin. Analysoin Sosialistinen lapsuus -näyttelyn valokuvia Neuvostoliiton viimeisiltä vuosikymmeniltä suhteessa 1930-luvun journalistisiin valokuviin. Aineistojen vertailu on mielekästä, koska molemmissa kuvien alkuperäinen valikoija ja levittäjä oli propagandistisesti painottunut neuvostoliittolainen taho, ja koska ne oli suunnattu ennen muuta kansainväliselle yleisölle. Vertailun kautta tarkastelen niitä propagandistisia tarinoita, joita kuvilla kerrottiin sosialistisesta lapsuudesta koko Neuvostoliiton olemassaolon ajan ja vielä sen jälkeenkin.[18]

Uutistoimistokuvien lisäksi Sosialistinen lapsuus -näyttelyssä oli esillä myös yksityishenkilön kotiarkistosta saatuja valokuvia.[19] Yllättävää kyllä, monet epäviralliset kuvat eivät juurikaan poikenneet tyylillisesti uutistoimistojen kuvista. Mahdollisesti neuvostopropagandan tuottama visuaalinen kuvasto neuvostoelämästä oli niin hallitseva, että myös kansalaiset katsoivat ja kuvasivat neuvostoelämää samojen normien mukaisesti. Lisäksi kuvien samankaltaisuuteen vaikutti varmasti myös se,

16 Kylmän sodan aikaisesta kulttuuridiplomatiasta katso tarkemmin esim. Mikkonen & Koivunen (toim.) 2018; Mikkonen, Parkkinen & Scott-Smith (toim.) 2019.

17 Lämmin kiitos yhteistyöstä Mia Heinimaalle. Näyttelystä tarkemmin Heinimaa & Piattoeva 2019.

18 Valokuvanäyttelyiden narratiiveista katso esim. Honkaniemi 2017, 107–113.

19 Yksityisarkistojen kuvien tutkimisesta laajemmin katso esim. Autti 2011; Mathys 2013; Mäkiranta 2008; Tinkler 2015 ja Ulkuniemi 2005.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

että arkiset elinympäristöt olivat Neuvostoliitossa monin paikoin varsin yhdenmukaisia.[20]

Kylmän sodan aikaisen neuvostoestetiikan juuret ovat sosialistisessa realismissa, jota *USSR in Construction* edusti, varsinkin valokuvien osalta. Lehden ulkoasussa oli myös varhaisessa Neuvostoliitossa suositun avantgardistisen, kokeellisen konstruktivismin piirteitä esimerkiksi taiton osalta, mutta 1930-luvun loppua kohti sosialistinen realismi vaikutti lehden visuaaliseen tyyliin yhä voimakkaammin. Lopulta nekin valokuvaajat, jotka ilmaisussaan suosivat esimerkiksi kokeellisempia kulmia, mukautuivat tavalla tai toisella kuvaamaan vallitsevien visuaalisten normien mukaisesti (Margolin 1997, 169, 172; Lavrentiev 2008, 209; Lavrentiev [toim.] 2008, 218–219; Girardin 2000, 4–11; Pitkänen 2020, 13–14).

USSR in Construction oli Neuvostoliitolle erityisen merkittävä lehti, ja siihen panostettiin taloudellisesti. Lehti ilmestyi lähes kuukausittain kookkaana 40–100-sivuisena albumina, ja sitä julkaistiin 1930-luvun aikana viidellä kielellä. Lehti oli propagandistinen näyteikkuna niin kotimaassa kuin ulkomaillakin. *USSR in Constructionin* julkaiseminen oli tauolla toisen maailmansodan aikana, mutta jatkui vuonna 1950 nimellä *Soviet Union*. Se tosin ilmestyi 1930-luvun albumeihin verrattuna hieman pienemmässä koossa (*Neuvostoliitto*-lehdestä ks. Lampelan luku tässä kirjassa). Lehden tarina päättyi lopullisesti vasta Neuvostoliiton hajoamiseen. (Margolin 1997, 169; Vowinckel 2016, 144–145; Cohen 2010, 38; Clark 2011, 160–161; Pitkänen 2020, 16.) Seuraavaksi analysoin lähemmin Lenin-museon näyttelyn kuvia ja tarkastelen niitä suhteessa *USSR in Construction* -lehden 1930-luvun propagandavalokuviin. Joidenkin kuvien kohdalla mainitsen vain konnotatiivisen samankaltaisuuden, mutta toisia analysoin tarkemmin myös denotatiiviselta kannalta esimerkkeinä visuaalisen estetiikan ja tematiikan jatkuvuudesta.

20 Tästä piirteestä revittiin Neuvostoliitossa huumoria muun muassa suositussa uudenvuoden elokuvassa *Kohtalon ivaa* (*Ironija sudby, ili S ljogkim parom!*, 1975). Katso tarkemmin esim. Yurchak 2005, 36–37.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Valtio ja lapset

Neuvostoliiton propaganda painotti korkeaa syntyvyyttä – suuri väestömäärä teki maasta voimakkaan ja kilpailukykyisen. Lenin-museon näyttelyssä oli esillä kuva, jossa on joukko vastasyntyneitä lapsia pienissä sairaalasängyissä (kuva 8). Sänkyjä on kuvassa 20, ja ne on aseteltu kolmeen riviin. Lapset on puettu valkoisiin asuihin, ja heillä kaikilla on samanlaiset kuvioidut lakanat. Kuvassa eturivissä oleva pienokainen itkee, ja nainen, todennäköisesti sairaanhoitaja, on kumartunut rauhoittelemaan lasta. Näyttelyn kuvatekstissä luki: ”Koskaan aikaisemmin lapset ja lapsuus eivät olleet valtion politiikan kohde. Neuvosto-valta alkoi vahvasti ’kasvattaa uutta ihmistä’.” Denotatiivisesta näkökulmasta katsottuna kuvassa on vastasyntyneitä lapsia, kun taas konnotatiiviset merkitykset liittyvät nuoreen ja kasvavaan neuvostovaltioon, josta korkean syntyvyyden ansiosta tulisi vahvempi. Se voisi jopa voittaa läntiset kilpailijansa.

Kuvat 8 ja 9. Vastasyntyneitä lapsia synnytyssairaalassa Lenin-museon Sosialistinen lapsuus -näyttelyssä sekä *USSR in Construction* -lehden numerossa 6/1935.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

https://doi.org/10.21435/skst.1480

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Uuden neuvostoihmisen teema oli tärkeä Neuvostoliiton varhaisina vuosikymmeninä. Uuden ihmisen tuli olla kaikin puolin ylivertainen, ja lisäksi valmis asettamaan yhteisen edun yksilöllisten tarpeidensa edelle (Hoffmann 2003, 10; Hoffmann 2011, 224, 228–237). Näyttelyn valokuva on varsin samankaltainen kuin *USSR in Construction* -lehden numerossa 6/1935 (*Children of the Soviet Union*) julkaistut kuvat, joissa on kuvattu useita vastasyntyneitä pienissä, yhteisissä sairaalasängyissä – kuin kollektiivisuuden osoituksena. 1930-luvulla neuvostojohto oli huolissaan väestönkasvun hidastumisesta, ja väkilukua pyrittiin kasvattamaan muun muassa panostamalla synnytyssairaaloiden laatuun. Propagandassa esiteltiin uusien synnytyssairaaloiden korkeaa teknistä ja hygieenistä tasoa, onnellisia äitejä ja suuria syntyvyyslukemia (Hoffmann 2011, 1, 101–117; Warhofsky Lapidius 2003, 228, 230; Pitkänen 2020, 154). Lenin-museon näyttelyssä esillä olleessa valokuvassa on kuitenkin vielä "sarjatuotannollisempi" tunnelma kuin 1930-luvun kuvissa, sillä pieniä sairaalasänkyjä on kuvassa suurempi määrä.

Asuminen ja arki olivat keskeisiä teemoja Neuvostoliiton propagandassa vuosikymmenten halki, ja niitä käsiteltiin usein myös lasten näkökulmasta. Sosialistinen lapsuus -näyttelyssä oli useita neuvostoarkea esitteleviä valokuvia. Eräässä kuvassa esiintyy olohuoneeseen kokoontunut perhe (kuva 10). Isä ja kolme tytärtä kuuntelevat yhdessä äänilevyjä, ja perheen äiti on asettanut teetarjottimen taustalla näkyvälle ruokapöydälle. Lattialla on Abban LP-levyjä. Lisäksi sohvalla istuvalla tyttärellä on sylissään kasettinauhuri, johon hän on juuri laittamassa kasettia. Isä ojentaa lattialla istuvalle tytölle levyä soittimeen laitettavaksi. Näyttelyteksti totesi: "Vanhempien taloudellisesta tilanteesta huolimatta yhteiskunnan piti pystyä tarjoamaan kaikki tarpeellinen jokaiselle lapselle."

Kuvan kanssa varsin samanlaisia, ennen muuta neuvostoperheiden ja neuvostoliittolaisen jokapäiväisen elämän teknistä edistystä esitteleviä valokuvia julkaistiin myös *USSR in Construction* -lehdessä. Gramofonit ja muut aikakauden sähkölaitteet olivat kuvissa usein etualalla. Esimerkiksi lehden numerossa 3/1938 oli mukana valokuva levysoitinta kuuntelevasta kirgisialaisesta perheestä. Kuva-aukeaman tarkoituksena oli esitellä Neuvostoliiton vuoden 1936 perustuslakia, niin kutsuttua Stalinin perustuslakia, ja erityisesti sitä, miten perustuslaki takaisi äitien

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kuvat 10 ja 11. Sosialistinen lapsuus -näyttelyssä esillä ollut valokuva neuvostoliittolaisesta perheestä sekä *USSR in Construction* -lehden numerossa 3/1938 julkaistu kuva perheestä Kirgiisien sosialistisessa neuvostotasavallassa.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

ja lasten hyvinvoinnin kaikkialla Neuvostoliitossa.[21] Kuva antoi ymmärtää, että hyvinvointiin sisältyi myös tekninen edistys, joka levisi suuren maan kaikkiin kolkkiin. Perinteitä ei silti unohdettu, ja kirgiisiperheen äiti ja lapsi istuvatkin perinteiseen tapaan lattialla, kun taas isä istuu pöydän äärellä ja lukee kirjaa. Propagandavalokuva lisäksi viestitti, että teknisen edistyksen ohella myös lukutaito sekä kirjat ja lehdet ovat levinneet kaikkialle Neuvostoliittoon.

Lenin-museon näyttelyn kuva levysoitinta kuuntelevasta perheestä esittää neuvostoliittolaisen arjen sellaisena kuin se 1970-luvun lopulla haluttiin näyttää. Perheen mukavan kodin olohuoneen lattialla ovat Abban albumit *Arrival* (1976) ja *The Album* (1977). Neuvostoliiton valtion omistama, kulttuuriministeriön alainen levy-yhtiö Melodija julkaisi Abban levyjä, mutta painosmäärät olivat vaatimattomia. Propagandassa tätä ei kuitenkaan tuotu esiin, vaan kuvissa yhteiskunta pystyi tarjoamaan kaikille neuvostoperheille mukavaa tekemistä vapaa-ajalle, jopa länsimaisen Abban hyväntuulisen musiikin kuuntelun muodossa. Modernin tekniikan ja levyjen lisäksi tyypillisenä esitetyn neuvostoperheen koti on sisustettu nykyaikaisilla huonekaluilla, kuitenkin perinteitä unohtamatta – niitä edustaa esimerkiksi seinälle ripustettu matto, joka esiintyi usein myös *USSR in Construction* -lehden neuvostokoteja esittelevissä kuvissa. Siinä missä lehden 1930-luvun kuva korostaa teknisen edistymisen ja viihtyisien kotien ohella Stalinin roolia kaiken hyvinvoinnin takaajana tai jopa lahjoittajana[22], esittelee 1970-luvun kuva Neuvostoliiton roolin miellyttävän arjen varmistajana abstraktimmin. Kuva myös antaa ymmärtää, että Abban levyt ja mukavuuksia täynnä olevat kodit olivat tavallisia asioita Neuvostoliitossa. Tämä ei aina vastannut todellisuutta, mutta neuvostovaltio kertoi itsestään päinvastaista tarinaa.

Kommunistiset lapsi- ja nuorisojärjestöt olivat myös valtiolle erityisen tärkeitä ja luonnollisesti mukana niin Sosialistinen lapsuus -näyttelyssä kuin *USSR in Construction* -lehdessä. Lenin-museon näyttelyn eräässä

21 Käsittelen neuvostotasavaltojen lasten representaatioita *USSR in Construction* -lehdessä laajemmin erillisessä artikkelissani (Pitkänen 2017).

22 Jeffrey Brooks analysoi Stalinin kauden kiitollisuuden kulttuuria teoksessaan *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War* (2001). Stalinin kauden tunnetun fraasin mukaan myös onnellisesta lapsuudesta tuli kiittää Stalinia: ”Kiitos onnellisesta lapsuudesta, toveri Stalin!” (Brooks 2001, 84).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

kuvassa suuri joukko pioneereja on kokoontunut isoon halliin. Huomio kiinnittyy kuvassa pioneerien määrän lisäksi heidän yhdenmukaiseen pukeutumiseensa sekä suoriin riveihinsä. Näyttelytekstissä kerrottiin: ”Pioneeri – uusi ihminen, jonka uusi aikakausi synnytti ennätyksellisen nopeasti. [– –] Pioneeri oli tulevaisuuden kansalainen, jonka piti nähdä kommunismin unelman toteutuminen.” Pioneerien suurta ja yhdenmukaista joukkoa esiteltiin usein myös *USSR in Construction* -lehden kuvissa. Lehden numero 8/1937 oli omistettu kokonaan pioneereille, ja numerossa oli useita panoraamakuvia, joissa tuotiin esiin neuvostolasten ja -nuorten laajaa ja yhtenäistä joukkoa. Lehdessä esiteltiin myös Artek-leiriä, joka muodosti Sosialistinen lapsuus -näyttelyn valokuvien kolmannen kategorian. Palaan pioneeriteemaan tämän kategorian yhteydessä.

Lasten arki

Lasten vapaa-aika ja yhteiset leikit olivat keskeisessä roolissa Lenin-museon näyttelyn lasten arki -osion valokuvissa. Myös kansanperinteet, ennen muuta venäläiset, olivat kuvissa esillä. Päiväkodissa otetussa kuvassa esiintyy kolme lasta (kuva 12). Ensimmäinen on perinneasuun pukeutunut, noin 4-vuotias poika, joka istuu tuolilla ja soittaa balalaikkaa. Hänen vierellään seisoo kaksi perinneasuihin pukeutunutta samanikäistä tyttöä. Näyttelyteksti totesi: ”Kansanperinne kuului päiväkotien varhaiskasvatusohjelmaan.”

Kansanperinteet olivat hyvin edustettuina myös *USSR in Construction* -lehden monissa lapsiaiheisissa valokuvissa. Esimerkiksi Venäjän Kaukoidälle (*The Far Eastern Region*) omistetussa kaksoisnumerossa 1935/3–4 oli kuvattuna kaksi korealaista pioneeria, joista toinen soittaa balalaikkaa ja toinen on pukeutut merimiesasuun. Merimiesasu oli klassinen yläluokan lasten asu jo 1800-luvulla (Vänskä 2012, 200–201), johon myös esimerkiksi viimeisen tsaariperheen lapset usein pukeutuivat. Asun suosio levisi myös niin sanotun tavallisen kansan pariin, ja korealaisen pioneerin kohdalla asu viittaa etniseen venäläisyyteen, samoin kuin balalaikkakin. Kuva esittää kaikki neuvostoliittolaiset yhdenmukaisina,

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kuvat 12 ja 13. Sosialistinen lapsuus -näyttelyssä esillä ollut valokuva sekä *USSR in Construction* -lehden numerossa 1935/3–4 julkaistu kuva korealaisista pioneereista.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

mutta taustalla vaikuttaa selvästi venäläisyyden korostaminen muiden etnisyyksien ja kulttuurien edelle.

Lenin-museon näyttelyn kuvissa esiteltiin myös muita lasten vapaa-ajan harrastuksia. Eräässä lähikuvassa tyttö ja poika pelaavat shakkia. Selin kameraan olevasta pojasta on näkyvillä vain oikea hartia ja hiukan poskea ja takaraivoa, ja huomio kohdistuukin kameraa kohti katsovaan tyttöön, joka hymyilee hiukan ilkikurisesti – ehkä hän on juuri tehnyt nerokkaan siirron. Tyttö on pukeutunut hyvin ”tyttömäisesti”: hänellä on yllään pitsinen paita ja punainen lappuhaalari, ja hänen hiuksensa on letitetty. Pään molemmilla puolilla olevat letit on sidottu suurilla punaisilla ruseteilla.[23]

Neuvostoliitossa naisten osaamista tuotiin esiin myös totunnaisesti miehisiksi koetuilla aloilla, kuten teollisuudessa, matematiikassa ja tekniikassa, joihin shakkikin oleellisesti liittyy ja viittaa. Esimerkkejä naisista miehisemmillä aloilla ovat 1930-luvulla tunnetuksi tullut, Stahanov-palkinnon voittanut traktorinkuljettaja Paša Angelina ja 1960-luvulla avaruudessa ensimmäisenä naisena käynyt kosmonautti Valentina Tereškova.[24] Paša Angelina esiintyi myös *USSR in Construction* -lehdessä ja esimerkiksi esitteli tytärtään lehden numerossa 1937/6. Tereškova puolestaan meni naimisiin toisen kosmonautin kanssa, ja heidän ”avaruusperheensä” oli varsin usein esillä propagandassa.[25]

Kuvastossa tuotiin esiin Neuvostoliiton tieteen ja taiteen korkeaa tasoa sekä lapsille ja nuorille annettua laadukasta opetusta. Luonnontieteet ja tekniikka olivat 1960–1980-luvuilla tärkeitä teemoja, ennen muuta kylmän sodan ja siihen liittyvän sotilaallisen kilpailun vuoksi, ja aikakauden valokuvat esittelivät, kuinka jo lapset – mukaanlukien tytöt – olivat niissä eteviä. Lapsista varttuisi tulevia neuvostotiedemiehiä ja -naisia, jotka kasvattaisivat entisestään Neuvostoliiton propagoitua ylivertaisuutta ja etumatkaa länteen nähden. Lasten arki koostui propagandavalokuvissa ennen muuta koulutuksesta ja matemaattis-luonnontieteellisistä harrastuksista. Perinteet, erityisesti venäläi-

23 Hiusruseteista tarkemmin Millei ym. 2019. Katso myös Millei ym. 2017.
24 Valentina Tereškovasta tarkemmin Savkina 2014.
25 Ks. esim. Kohonen 2012, 241–253.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

set perinteet, olivat näissäkin kuvissa vahvasti läsnä varsinkin nuorempien lasten ja etnisten vähemmistöjen kuvaamisessa.

Artek

Neuvostopropagandan mukaan lapsille oli vapaa-ajalla tarjolla myös mukavia matkoja ja virkistävää ulkoilmaa. Pioneerileirit olivat keskeinen osa miljoonien neuvostolasten elämää. Varsinkin eliittiin kuuluneiden perheiden lapset saivat etuoikeuden vierailla Artek-pioneerileirillä aurinkoisella Krimillä, jossa vietettiin aikaa urheillen ja retkeillen yhdessä muiden lasten kanssa. Sosialistinen lapsuus -näyttelyn valokuvien kolmas kategoria esitteli Artek-leiriä.

Artek perustettiin jo vuonna 1925. Se oli kansainvälinen leiri, ja siitä pääsivät 1960–1980-luvuilla nauttimaan myös suomalaiset. Näyttelyn Artek-osion aloitti valokuva, jossa tekstin mukaan on suomalainen pioneeri Artekissa vuonna 1960. Valokuvassa kolme henkilöä istuu penkillä: keskellä on mustaihoinen mies, ja hänen (kuvan katsojan näkökulmasta) vasemmalla puolellaan on pioneerityttö ja oikealla poika, jonka kanssa mies keskustelee. Molemmilla nuorilla on pioneerihuivit ja valkoiset kauluspaidat. Kuva promotoi kulttuurivaihtoa, johon 1960-luvun suomalaislapsillakin oli mahdollisuus osallistua pioneeritoiminnan kautta.

Toisessa vuonna 1960 otetussa näyttelyn yksityiskokoelman kuvassa on kolme tyttöä, jotka sekä näyttelytekstin että kuvaan kirjoitetun tekstin mukaan olivat Neuvostoliitosta, Saksan demokraattisesta tasavallasta ja Indonesiasta. Lisäksi näyttelyssä oli kuva, jossa oli ryhmä pioneereja, luultavasti osallistumassa johonkin leirin aktiviteettiin. Kuvateksti totesi, että Artek tarjosi suomalaisnuorille hienon mahdollisuuden tutustua eri maiden nuoriin. Muut samalta vuodelta olevat yksityiskokoelman kuvat esittivät lisäksi pioneeripoikia jonkin pelin tai leikin pyörteissä sekä pioneereja tutustumassa Krimin nähtävyyksiin, seuraamassa kansantanssiesitystä, uimassa meressä ja maalaamassa rauhanjulistuksia katuun.

Myös *USSR in Construction* -lehden numerossa 1937/8 esiteltiin pioneereja ja Artek-leiriä. Huomio kohdistettiin jo 1930-luvulla erityisesti

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kuvat 14 ja 15. Sosialistinen lapsuus -näyttelyssä esillä ollut valokuva sekä Artek-pioneerileiri *USSR in Construction* -lehden numerossa 1937/8.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

FAREWELL, ARTEK! SAYING GOOD BYE TO A GROUP OF YOUNG PIONEERS WHO HAVE JUST FINISHED A SIX WEEKS' STAY. THEIR PLACE IS TAKEN BY A NEW GROUP WHO HAVE ALL THE JOYS OF ARTEK STILL BEFORE THEM.

THE TRADITIONAL CAMP FIRE. THE EVENT IS HELD IN THE HUGE STADIUM IN THE LOWER CAMP AND IS ACCOMPANIED BY MUSIC, SONGS, DANCES AND PLAYS PERFORMED BY THE CHILDREN THEMSELVES.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

A YOUNG PIONEER PRESENTING A MODEL OF HIS OWN CONSTRUCTION TO V. M. MOLOTOV, HEAD OF THE SOVIET GOVERNMENT, WHEN THE LATTER VISITED ARTEK

A GROUP OF YOUNG PIONEERS ABOUT TO LEAVE THE CAMP [illegible] LIVING LETTERS THE MAGIC WORD THAT, AS THEIR SONG SAYS, WILL NEVER FADE FROM THEIR MEMORIES: [illegible] SHALL WE FORGET [illegible] ARTEK, ARTEK

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Artekin moniin harrastusmahdollisuuksiin. Lisäksi lehdessä esiteltiin Espanjan sisällissotaa paenneita, Artekissa kesää viettäneitä espanjalaislapsia. Lehdessä tuotiin esiin myös Stalin lasten hauskojen kesäleirien tärkeänä taustavoimana. Neuvostoliiton myöhempinä vuosikymmeninä neuvostojohtajia ei esitelty propagandakuvastossa enää samalla intensiteetillä, mutta Neuvostoliiton väkirikkautta, lasten koulutukseen ja laadukkaisiin vapaa-ajan mahdollisuuksiin panostamista sekä Neuvostoliiton harjoittamaa kulttuurivaihtoa ja keskeistä kansainvälistä roolia tuotiin esiin voimakkaasti.

Sosialistinen lapsuus -näyttelyn Artek-osio huipentui kuvaan, jossa joukko portaisiin asettuneita pioneereja vilkuttaa kameralle (kuva 14). Arkistokuvaan on liitetty teksti ”Olkoon aurinko aina”, ja se toistettiin myös näyttelytekstissä. Pioneerit on kuvattu sankarillisen vaikutelman luomiseksi alaviistosta (ks. esim. Holborn 2007, 15). *USSR in Construction* -lehden Artekia esittelevä numero huipentui asetelmaltaan varsin samanlaiseen kuvaan, jossa lapset vilkuttavat leirin – ja lehden pioneerinumeron – lopuksi. *USSR in Construction* -lehden pioneerinumerossa Stalinin läsnäolo oli varsin voimakasta, ja lapset esitettiin hänelle kiitollisina leirin iloista ja riemuista.

Sosialistinen lapsuus -näyttelyssä esillä olleissa 1960–1980-lukujen kuvissa painotus oli Neuvostoliiton kansainvälisessä asemassa ja kansainvälisissä suhteissa: niissä korostettiin maan kattavia verkostoja ja laajalle ulottuvaa vaikutusvaltaa sekä propagoitiin maan rauhantahtoisuutta. Kummassakin kuvassa konnotatiivinen taso viittaa myös Neuvostoliiton väkirikkauteen sekä siihen, että neuvostokansalaiset ovat yhdenmukainen joukko lapsesta saakka ja että he ovat isänmaan asialla ja tekevät kaikkensa kotimaansa entistä paremman tulevaisuuden eteen. Tulevaisuutta esiteltiin erityisesti lasten ja nuorten kautta, ja myös ”aurinko aina” viittasi loistavaan tulevaisuuteen – niin Neuvostoliitolle kuin myös maan lapsille ja nuorille.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Propaganda muistoissamme?

Kuten vertailtavat valokuva-aineistot osoittavat, varhaisessa Neuvostoliitossa muotoutuneet teemat toistuivat visuaalisessa propagandassa vuosikymmenestä toiseen. Esteettisesti kuvat olivat 1930-luvulla ja 1960–1980-luvuilla samankaltaisia, ja tämä visuaalinen perintö heijastui vielä 2020-luvun museonäyttelyynkin. Eri aikojen kuvissa esiintyi pieniä variaatioita esimerkiksi teknisten laitteiden päivittyessä uudempiin.

Lasten kautta korostettiin syntyvyyttä niin 1930-luvulla kuin 1960–1980-luvuillakin, ja valokuvissa esiteltiin vastasyntyneiden lasten suurta määrää ja siten Neuvostoliiton väestönkasvua ja kansainvälisen vaikutusvallan lisääntymistä. Neuvostokoulujakin kuvattiin niin *USSR in Construction* -lehdessä kuin myöhemmissä Tass- ja APN-kuvatoimistojen valokuvissa samankaltaisesti, mutta myöhempinä vuosikymmeninä koulujen yhteydessä tuotiin esiin luonnontieteiden opetusta enemmän kuin vielä 1930-luvulla. Kylmän sodan aikana propagoitiin myös Neuvostoliiton menestystä avaruuden valloituksessa – näin Neuvostoliiton kasvu ulottui jo maapallon ulkopuolelle.

Perhe-elämän esitystapa oli lisäksi varsin yhdenmukainen Neuvostoliiton alkuvaiheen ja viimeisten vuosikymmenten valokuvapropagandassa. Tekniset saavutukset ja niiden mahdollistama mukavuuksien täyteinen vapaa-aika kuvattiin osana arkea niin kirgisialaisessa jurtassa 1930-luvulla kuin Abbaa kuuntelevan perheen olohuoneessa 1970-luvulla. Propaganda kuitenkin liioitteli niin levysoitinten yleisyyttä 1930-luvun Neuvostoliitossa kuin Abban levyjen saatavuuttakin – molempien kohdalla kyse oli ennemminkin himotuista harvinaisuuksista kuin arkisista kulutustavaroista. Myös monikulttuurisuutta ja vähemmistökansojen hyvää asemaa tuotiin valokuvapropagandassa esiin lasten kautta koko Neuvostoliiton olemassaolon ajan.

Valokuvapropagandassa esiteltiin myös lasten vapaa-ajan harrastusten korkeaa tasoa ja monipuolisuutta, erityisesti pioneerien ja tunnetun pioneerileiri Artekin kautta. Varhaisempien ja myöhäisempien Neuvostoliiton vuosikymmenten aikana valokuvissa propagoitiin pioneerien kansainvälisiä verkostoja sekä keskeistä asemaa maailmanpolitiikassa;

https://doi.org/10.21435/skst.1480

1930-luvulla osa Espanjan sisällissotaa paenneista lapsista vietti aikaa Artekissa, ja 1970-luvulla Artekin pioneerit laativat sotaa vastustavia maalauksia. Lenin-museon näyttelyssä Artekin rooli korostui sekä virallisissa propagandavalokuvissa että yksityisarkistojen valokuvissa.

Sosialistinen realismi vaikutti voimakkaasti siihen, miten neuvostoarki esitettiin 1960–1980-luvuilla otetuissa valokuvissa. Sosialistisessa realismissa taiteen tuli olla muodoltaan realistista ja sisällöltään sosialistista, ja taidesuuntaukselle oli leimallista valoisuus ja optimistisuus. Myös myöhemmissä propagandakuvissa valoisuus, optimistisuus ja tulevaisuudenusko olivat voimakkaasti läsnä.

Neuvostoliiton visuaalisen propagandan narratiivi muuttui toiston kautta vähitellen varsin normalisoiduksi. Tällöin propagandan luomista mielikuvista tuli keskeisempiä kuin todellisuudesta niiden taustalla. Näin ollen valokuviin vaikutti voimakkaammin kyseinen visuaalinen perinne kuin esimerkiksi kuvien historiallisen kontekstin merkittävät tapahtumat.

Propagandavalokuva idealisoi aina kohteensa ja esittää sen ihanteellisessa valossa (ks. esim. Sachsse 1997, 84). Näin tehtiin myös 1930-luvulla julkaistussa ja kansainvälisesti levitetyssä neuvostoliittolaisessa propagandalehdessä *USSR in Constructionissa* ja neuvostoliittolaisissa uutis- ja kuvatoimistojen myöhemmissä valokuvissa. Propagandakuvien visuaalinen tyyli heijastui myös siihen, kuinka neuvostolapsuus oli esillä Lenin-museon näyttelyssä keväällä 2020.

Valokuvien osalta Sosialistinen lapsuus -näyttely päättyi kuvaan, jonka teksti kuului: ”Artekin tervehdys – olkoon aurinko aina!”. Kuvatoimittaja Torsten Nyström pohtii toisen maailmansodan jälkeisiä APN-kuvia esittelevässä *Propaganda*-teoksessaan, että Leninin profiili oli auringon vertauskuva[26], ja aurinko oli myös ruotsalaisen APN-kuvien arkiston useimmin toistuva aihe (2007, 11). Neuvostoaurinko ei ollut ikuinen, vaan hiipui vähitellen ja sammui kokonaan vuonna 1991. Aurinko on kuitenkin säilynyt kirkkaana Neuvostoliiton visuaalisen propagandan perinnössä.

26 Myös Stalinia tunnetusti kutsuttiin Isä aurinkoiseksi.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Suomalainen yleisö pääsi tutustumaan aurinkoisiin neuvostokuviin museokontekstissa Sosialistinen lapsuus -näyttelyssä. Näyttelyn kuvat neuvostolapsuudesta olivatkin erityisen valoisia, sillä niissä yhdistyivät Neuvostoliiton propagoitu sosialistinen ”aurinkoisuus” sekä iloiset lapset tulevaisuudenuskon symboleina (ks. esim. Frigård 2008, 267). Lasten avulla ei enää propagoida neuvostososialismia, mutta lapsiaihe jatkaa voittokulkuaan muissa yhteyksissä, kuten esimerkiksi mainonnassa, jota on kutsuttu myös kapitalistiseksi realismiksi (ks. esim. Fisher 2009).

Virallisten propagandavalokuvien osalta Neuvostoliitto esitettiin ja sitä muisteltiin Lenin-museon näyttelyssä sellaisena, kuin maa halusi itsensä kotimaiselle ja ulkomaisellekin yleisölle esittää. Visuaalisen neuvostopropagandan valoisa narratiivi oli niin voimakas, että se vaikuttaa väistämättä kaikkiin myöhempiin esityksiin neuvostohistoriasta, olipa kyse sitten esimerkiksi näyttelyistä, kirjoista tai dokumenteista. Neuvostoestetiikka on myös vihattua, ja tavallinen vaihtoehto aurinkoiselle tarinalle on Neuvostoliiton esittäminen kärsimysnarratiivina nälänhätien, vankileirien ja terrorin kautta. Neuvostoliitto muistetaan ja sitä muistellaan eri tavoin eri yhteyksissä, mutta muistamista hallitsee usein valoisa visuaalinen ilme.

LÄHTEET

AINEISTO

USSR in Construction 1930–1939. University of Illinois at Urbana-Champaign, The Rare Book and Manuscript Library.

Sosialistinen lapsuus -näyttely Lenin-museossa 19.6.2019–31.3.2020.

KIRJALLISUUS

D’Alleva, Anne 2010: *How to Write Art History*. Laurence King, Lontoo.

Autti, Mervi 2011: The Photograph as Source of Microhistory – Reaching out for the Invisible. Teoksessa Bruce, Johnson & Kiiskinen, Harri (toim.) *They Do Things Differently There. Essays on Cultural History*. K&h-kustannus, Turku, 211–234.

Brooks, Jeffrey 2001: *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War*. Princeton University Press, Princeton.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Clark, Katerina 2011: *Moscow, the Fourth Rome. Stalinism, Cosmopolitanism, and the Evolution of Soviet Culture, 1931–1941*. Harvard University Press, Cambridge.
Cohen, Yves 2010: Circulatory Localities: The Example of Stalinism in the 1930s. *Kritika. Explorations in Russian and Eurasian History*, 11: 1 (2010), 11–45.
Fisher, Mark 2009: *Capitalist Realism. Is There No Alternative?* Zero Books, Winchester.
Frigård, Johanna 2008: *Alastomuuden oikeutus. Julkistettujen alastonvalokuvien moderneja ideaaleja Suomessa 1900–1940*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura; Suomen valokuvataiteen museo, Helsinki.
Girardin, Daniel 2000: Venäläinen avantgarde, neuvostoliittolainen kohtalo. Teoksessa Rodtsenko, Alexander *Kohteena nainen*. Porin taidemuseo, Pori, 4–13.
Hall, Stuart (toim.) 1997: *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices*. SAGE Publications, Lontoo.
Hamann, Christoph 2011: Zum Eigensinn der Fotografie. Teoksessa Handro, Saskia & Schönemann, Bernd (toim.) *Visualität und Geschichte*. LIT, Berliini, 23–36.
Hirsch, Francine 2003: Getting to Know "The Peoples of the USSR". Ethnographic Exhibits as Soviet Virtual Tourism, 1923–1934. *Slavic Review* 62: 4 (2003), 683–709.
Hoffmann, David L. 2003: *Stalinist Values. The Cultural Norms of Soviet Modernity, 1917–1941*. Cornell University Press, Ithaca.
Hoffmann, David L. 2011: *Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939*. Cornell University Press, Ithaca.
Holborn, Mark 2007: Propaganda. Teoksessa Holborn, Mark (toim.) *Propaganda. Valokuvia neuvostoarkistoista*. Otava, Verona, 13–18.
Honkaniemi, Marika 2017: *Taistelusta taiteeksi. Tiedotuskomppanioiden valokuvat Ateneumin suomalais-saksalaisessa Taistelukuvaajain näyttelyssä 1942*. Sigillum, Turku.
Honkaniemi, Marika 2018: Analysing Ambiguous War Art. Photographs of the 1942 Finnish-German Exhibition War in Pictures. Teoksessa Kleemola, Olli & Pitkänen, Silja (toim.) *Photographs and History. Interpreting Past and Present though Photographs*. K&h kustannus, Turku, 91–116.
Kaartinen, Marjo 2001: *Neekerikammo. Kirjoituksia vieraan pelosta*. K&h kustannus, Turun yliopisto, Turku.
Kohonen, Iina 2012: *Gagarinin hymy. Avaruus ja sankaruus neuvostovalokuvissa 1957–1969*. Aalto yliopisto, Helsinki.
Koivunen, Leila 2010: Vieraan kulttuurin vaatteissa. Kiinalais-Afrikalainen lähetysnäyttely (1911–1912) ja vaatetuksen vaihtuvat merkitykset. Teoksessa Mäkikalli, Maija & Laitinen, Riitta (toim.) *Esine ja aika – materiaalisen kulttuurin historiaa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 178–213.
Koivunen, Leila 2011: *Terweisiä Kiinasta ja Afrikasta. Suomen Lähetysseuran näyttelytoiminta 1870–1930-luvuilla*. Suomen Lähetysseura, Helsinki.
Lavrentiev, Alexander 2008: Alexander Rodchenko: Beginnings of the Photo Avant-Garde in Russia. Teoksessa Lavrentiev, Alexander (toim.) *Alexander Rocdchenko. Revolution in Photography. Catalogue*. Multimedia Art Museum, Moskova, 204– 212.
Lavrentiev, Alexander (toim.) 2008: *Alexander Rocdchenko. Revolution in Photography. Catalogue*. Multimedia Art Museum, Moskova.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Lidchi, Henrietta 1997: The Poetics and the Politics of Exhibiting Other Cultures. Teoksessa Hall, Stuart (toim.) *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices.* SAGE Publications, Lontoo, 151–208.

Margolin, Victor 1997: *The Struggle for Utopia. Rodchenko, Lissitzky, Moholy-Nagy, 1917–1946.* The University of Chicago Press, Chicago.

Mathys, Nora 2013: *Fotofreundschaften. Visualisierungen von Nähe und Gemeinschaft in privaten Fotoalben aus der Schweiz 1900–1950.* Hier und Jetzt Verlag, Baden.

Mikkonen, Simo & Koivunen, Pia (toim.) 2015: *Beyond the Divide: Entangled Histories of Cold War Europe*. Berghahn, New York.

Mikkonen, Simo; Scott-Smith, Giles & Parkkinen, Jari (toim.) 2019: *Entangled East and West. Cultural Diplomacy and Artistic Interaction during the Cold War*. De Gruyter, Berliini.

Millei, Zsuzsa; Piattoeva, Nelli; Silova, Iveta & Aydarova, Elena 2019: Hiusrusettien politiikkaa lasten arkielämässä. *Idäntutkimus* 4: 2019, 75–88.

Mäkiranta, Mari Johanna 2008: *Kerrotut kuvat. Omaelämäkerralliset valokuvat yksilön, yhteisön ja kulttuurin kohtaamispaikkoina*. Lapin yliopistokustannus, Rovaniemi.

Nyström, Torsten 2007: Arkistoitu kommunismi. Teoksessa Holborn, Mark (toim.) *Propaganda. Valokuvia neuvostoarkistoista*. Otava, Helsinki, 9–11.

Pitkänen, Silja 2017: Smiling Children of the Soviet Socialist Republics. Representations of Children of the Soviet Socialist Republics in the Propaganda Photographs Published in the Magazine SSSR na Stroike. *Bielefeld Graduate School in History and Sociology, Working Paper Series 2*. https://pub.uni-bielefeld.de/download/2915177/2915911/ BGHS_WP_02_Pitkaenen_S.pdf. [Tarkistettu 3.3.2021.]

Pitkänen, Silja 2020: *"The Future Belongs to Us!" Children in Soviet and German Propaganda Photographs Published in USSR in Construction and N.S. Frauen-Warte, 1930–1939*. Jyväskylän yliopisto, Jyväskylä.

Průchová Hrůzová, Andrea 2018: Crossing the (Visual) Lines. Conceptualisation of the Notion of Occupation in Modern Czech History through Visual Representations. Teoksessa Kleemola, Olli & Pitkänen, Silja (toim.) *Photographs and History. Interpreting Past and Present though Photographs*. K&h kustannus, Turku, 189–210.

Sachsse, Rolf 1997: Photography as NS State Design. Power's abuse of a Medium. Teoksessa Honnef, Klaus; Sachsse, Rolf; Thomas Karin & Albus, Volker (toim.) *German Photography 1870–1970. Power of Medium*. DuMont Buchverlag, Köln, 83–99.

Savkina, Irina 2014: Neuvostonainen vallan huipulla. Teoksessa Rosenholm, Arja & Sovari, Marja (toim.) *Naisia venäjän kulttuurihistoriassa*. Gaudeamus, Helsinki.

Tinkler, Penny 2015: Teenagers, Photography and Self-Fashioning, 1956–65. Teoksessa Rappaport, Erika; Dawson, Sandra & Crowley, Mark J. (toim.) *Consuming Behaviours: Identity, Politics and Pleasure in Twentieth-century Britain*. Bloomsbury Publishing, Lontoo, 87–101.

Turunen, Johanna ja Viita-aho, Mari 2020: Suomalaisuuden ja toiseuden rajamailla. Eksotisointi Gallen-Kallelan Museon Afrikka-kokoelman näyttelyhistoriassa. *Historiallinen aikakauskirja* 118: 4 (2020), 466–480.

Ulkuniemi, Seija 2005: *Valotetut elämät. Perhevalokuvan lajityyppiä pohtivat tilateokset dialogissa katsojien kanssa*. Acta Electronica Universitatis Lapponiensis 36, Rovaniemi.

Vowinckel, Annette 2016: *Agenten der Bilder. Fotografisches Handeln im 20. Jahrhundert.*

Visual History: Bilder und Bildpraxen in der Geschichte, Band 2. Wallstein Verlag, Göttingen.
Vowinckel, Annette 2019: The Berlin Wall. Photographic Diplomacy in a Globalised World. Teoksessa Mikkonen, Simo; Scott-Smith, Giles & Parkkinen, Jari (toim.) *Entangled East and West. Cultural Diplomacy and Artistic Interaction during the Cold War*. De Gruyter, Berliini, 67–94.
Vänskä, Annamari 2012: *Muodikas lapsuus. Lapset mainoskuvissa*. Gaudeamus, Helsinki.
Warshofsky Lapidius, Gail 2003: Women in Soviet Society: Equality, Development, and Social Change. Teoksessa Hoffmann, David L. (toim.) *Stalinism. The Essential Readings*. Blackwell Publishing, Malden, 216–236.
Yurchak, Alexei 2005: *Everything Was Forever, Until It Was No More. The Last Soviet Generation*. Princeton University Press, Princeton.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

”Kuolleiden muistoksi – eläville muistutukseksi”

Taide antifasismin ja rauhan asialla *Neuvostoliitto*-lehdessä

Kalle Lampela

https://orcid.org/0000-0002-0367-5009

Marxismi-leninismi oli Neuvostoliiton ja kylmän sodan aikaisten sosialistimaiden virallinen oppi. Se oli luonteeltaan kaikenkattavaa, internationalistista ja historian päättävää. Kommunistijohtajien mukaan opille ei ollut olemassa parempaa vaihtoehtoa. Marxismi-leninismi oli näyttävä tien kohti parempaa huomista, kohti luokatonta, riistotonta ja kaikille tasapuolista maailmaa. Marxismi-leninismin mukaan historian vääjäämätön kulku johtaisi kapitalismin romahdukseen ja työväenluokan voittoon. (Konstantinov 1972; Suslov 1975.)

Neuvostoliiton ja muiden sosialistimaiden virallinen taidekäsitys, sosialistinen realismi, valettiin kiinni tähän marxismi-leninismin peruskiveen. Sosialistisen realismin mukaan työväenluokan maailmankatsomus, kansainvälinen solidaarisuus ja kommunismin vääjäämätön etusija kapitalismiin nähden olivat taiteen ensisijaisia sisältöjä, ja näiden teemojen esiin tuominen taiteen tehtävä. Taiteen tulikin palvella solidaarista päämäärää kansantajuisella tavalla. (Ks. esim. Zis 1976.) Sosialistinen realismi näkyi ja tuntui Neuvostoliiton ja Itä-Euroopan kansandemokratioiden taidemaailmoissa, etenkin niiden virallisessa kulttuuripolitiikassa. Sitä vaalittiin myös kulttuurivaihdossa Suomen ja

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Ruotsin kaltaisten, kylmän sodan valtablokkien väliin jääneiden kapitalistimaiden kanssa. Kulttuurivaihto laajemmin oli osa laajamittaista poliittista kampanjaa, jolla Neuvostoliitto pyrki vaikuttamaan länsimaiden kansalaisten asenteisiin. (Mikkonen 2019.)

Kapitalististen maiden sisäpolitiikkaan pyrittiin vaikuttamaan muun muassa julkaisutoiminnalla, jonka propagandistiset pyrkimykset olivat ilmeiset: Neuvostoliitto halusi välittää mahdollisimman myönteistä ja edistyksellistä kuvaa sosialismin rakennustyöstä ulkomaille. Maa julkaisi nimeään kantavaa lehteä parhaimmillaan yli kahdellakymmenellä kielellä ja yli 1,3 miljoonan levikillä. Suomenkielinen painos ilmestyi vuodesta 1957 aina Neuvostoliiton lakkauttamisen kynnykselle, vuoteen 1991 saakka. *Neuvostoliitto* oli rikkaasti kuvitettu aikakauslehti, jossa kunnianhimoinen valokuvajournalismi oli erityisroolissa. Lehden sisällössä korostuivat Neuvostoliiton taloutta, tiedettä, teknologiaa, taidetta, kulttuuria, urheilua sekä kolhoosien – eli kollektiivimaatilojen – ja kansalaisten elämää käsittelevät artikkelit, katsaukset ja kuvareportaasit. Pääpaino oli Neuvostoliiton taloudellisten, tieteellisten ja teknisten saavutusten esittelyssä. Lehdessä oli myös palsta, jossa vastattiin lukijoiden Neuvostoliittoa koskeviin kysymyksiin. Lapsille oli satuja ja naisille muotia. Neuvostoliiton kommunistisen puolueen (NKP) puoluekokousten ja ohjelmien esittelyllä oli erityissija. Eräs *Neuvostoliitto*-lehden palsta oli nimeltään ”Vähän kaikkea”, jossa esiteltiin lyhyesti ja ytimekkäästi kaikkea mahdollista neuvostoelämän eri alueilta kevein piirroksin ja valokuvin havainnollistettuna.

Neuvostoliitto-lehden poliittisesta vaikutuksesta ei löydy tutkimustietoa, mutta sen edeltäjän – edellisessä luvussa esillä olleen *USSR in Construction* -lehden – avantgardistiset muotokokeilut ovat kiinnostaneet joitakin tutkijoita (Wolf 1999; Feldman 2011; Margolin 1997). Yhtä kaikki, *Neuvostoliitto* jäi historian marginaaliseen romukoppaan todistusaineistoksi poliittisesta utopiasta, jota ylläpidettiin sen sivuilla eräänlaisessa diskursiivisessa tilassa. Riippumatta siitä, oliko lehden sisältö aikoinaan uskottavaa, otan aineiston – kaikki suomen kielellä julkaistut *Neuvostoliitto*-lehdet – ”totena” siinä mielessä, että se on painettu, julkaistu ja olemassa, ja että se tehtiin erityistä poliittista päämäärää varten. Lehdet eivät tarjoa historiallisesti paikkansapitävää tietoa, mutta

https://doi.org/10.21435/skst.1480

kokonaisuutena ne kertovat yhdestä aikakaudesta ja ovat todisteita hengenluomisesta ja propagandistisista vaikuttamispyrkimyksistä. Lukija voi kuvitella mielessään mökin varastoon tai ullakon pölyyn hautautuneen *Neuvostoliitto*-lehtien pinkan. Kysymyksessä ei kuitenkaan ole mikä tahansa pino, sillä se kantaa sivuillaan kokonaista aikakautta, yhtä 1900-luvun suurimmista utopioista, jonka lopun seurauksia koemme vielä pitkälle tulevaisuuteen.

Selvitän tässä luvussa, miten taide asetettiin edustamaan antifasismin ja rauhantyön tehtäviä *Neuvostoliitto*-lehden palstoilla. Koska sosialistisessa realismissa taiteen edistyksellisyys nähtiin nimenomaan sen välineellisyydessä, pyrin selvittämään, miten taide toimi poliittisen muistamisen ja propagandan välineenä *Neuvostoliitossa*. Tarkasteluni kohde on *Neuvostoliitto*-lehdissä kuvista, sanoista, väreistä ja palstamuotoiluista rakennettu visuaalinen kokonaisuus eli representatiivinen tila. Lähestymistapani on näihin representaatioihin kohdistuva aineistolähtöinen sisällönanalyysi. (Ks. Tuomi & Sarajärvi 2009; Knuuttila & Lehtinen 2010.)

Neuvostoliiton ideologisia periaatteita, vaikutuspyrkimyksiä ja propagandaa on tutkittu paljon (Kohonen 2012; Holborn & Nyström 2007; Bonnell 1997, Magnúsdottír 2018). Siispä yleisesti tiedetään, että rauhanaatteella, työväenaatteella ja antifasismilla oli ohittamaton rooli valtion käyttämässä retoriikassa. Analysoin temaattisesti, miten myös taide asetetaan edistämään rauhanaatetta ja toimimaan antifasistisena muistuttajana rikoksista ihmiskuntaa vastaan (ks. työväenaatteen edistämisestä taiteella *DDR-Revuessa* ja *Neuvostoliitto*-lehdessä Lampela 2020). Käytän antifasismia ja rauhanaatetta analyyseja ohjaavina teemoina ja käsitekarttoina. (Tuomi & Sarajärvi 2009, 113.)

Neuvostoliitossa fasismin käsitteellä viitattiin historiallisesti natsi-Saksaan, mutta aikalaiskontekstissa myös Länsi-Saksa, Francon Espanja, Pinochetin Chile ja Yhdysvallat edustivat fasismia. Rauhanaate olikin antifasismin ohella keskeinen propagandistinen nimittäjä Neuvostoliitossa, ja sen johtama reaalisosialistinen blokki esitettiin *Neuvostoliitto*-lehdessä vuosikymmenten ajan humaanina rauhanvoimana fasistien – tai ”sotaisien imperialistien” – uhkaamassa maailmassa. Rauha oli *Neuvostoliiton* pääkirjoituksissa numerosta toiseen väsymättömästi tois-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

tettu teema. Esimerkiksi vuonna 1964 pääkirjoitussivulle painettiin punaisella korostettu teksti: ”Ihmisten on saatava elää paremmin, ihmisten on saatava elää rauhassa – siinä Neuvostoliiton kommunistisen puolueen ja neuvostohallituksen toiminnan päätarkoitus.” (NL 96/1964, 1.)

Tutkimusaineistoni käsittää vuosina 1957–1991 ilmestyneiden suomenkielisten *Neuvostoliitto*-lehtien taideartikkelit, taidesivut ja taideuutiset. Taide ei ollut lehdessä pääosassa, mutta sillä oli kuitenkin tärkeä ideologis-propagandistinen tehtävä Neuvostoliiton politiikassa. Ideologisten tehtävien – antifasismin, työväenluokkaisuuden ja rauhantyön edistämisen – lisäksi taide näyttäytyi lehdessä laajemmin osana taidehistoriallista sivistystyötä. Tällaiset taide-esittelyt vastasivat pääpiirteittäin länsimaisen taidehistorian klassisen ja romanttisen taiteen kaanonia. Lehdessä siis esiteltiin myös sosialistisen realismin dogmiin sopimatonta ”porvarillista” taidetta. Lisäksi lehdessä harrastettiin idolatriaa eli V. I. Leninin ja Karl Marxin palvontaa nostamalla esiin heidän näköisveistostensa ja muotokuvamaalaustensa tuotantoa.

Neuvostoliitto-lehden tutkiminen on tärkeää, koska sillä on maineikas ja taiteellisesti kunnianhimoinen historia (Margolin 1997), lehti oli suurikokoinen ja valokuvajournalismiltaan laadukas. Samansisältöistä lehteä julkaistiin useilla kielillä maailmanlaajuisesti. Se edustaa näin ollen kattavammin kansainvälistä neuvostopropagandaa kuin pelkästään Suomeen suunnatut kilpailijansa (kuten *Neuvostoliitto tänään* tai *Maailma ja me*).

Taide fasistien rikoksista muistuttamassa

Neuvostoliitto oli leimallisesti kylmän sodan aikainen julkaisu. Siinä näkyi toisen maailmansodan jälkeinen Euroopan, ja laajemmin maailman kahtiajako itäiseen sosialistiseen ja läntiseen kapitalistiseen talousjärjestelmään. Itäisen sosialismin ytimeksi muodostui Pariisin rauhansopimuksen jälkeisessä maailmassa uusi antifasismin konsepti, jonka Neuvostoliitto ja itäeurooppalaiset sosialistiset valtiot ottivat eettiseksi ohjenuorakseen. Siitä piti tulla osa sosialistisen ihmisen identiteettiä. Kun vanhempi antifasismi ammensi Espanjan sisällissodan vasta-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

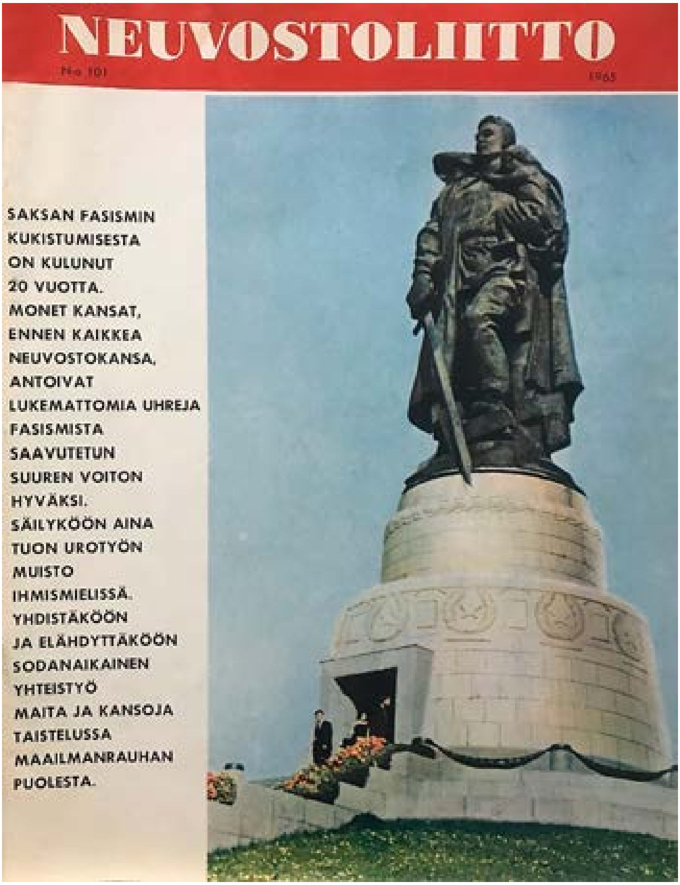
rinnasta, kommunistien pääsystä hallitukseen Ranskassa sekä taistelusta Italian fasismia ja Saksan kansallissosialismia vastaan, uudempi käsite nojasi Neuvostoliiton (ja liittoutuneiden) voittoon natsi-Saksasta. Neuvostoliiton voitto merkitsi itäblokin virallisessa retoriikassa Saksan kansan vapauttamista ”Hitler-fasismista”. Tässä historia oli ikään kuin Neuvostoliiton puolella. Voitto vahvisti sosialistisen järjestelmän ylivertaisuutta ja siivitti sosialistisen todellisuuden historiallis-teleologista tulkintaa. (Diner 1996, 124–126; Rabinbach 1996.) Kun toisen maailmansodan jälkeinen antifasismi johti lännessä erilaisiin kommunistisiin ja vasemmistolaisiin liittoumiin, idässä se toimi yhtenä keinona oikeuttaa totalitaarista hallintoa. (Rabinbach 1996, 4.)

Neuvostoliiton antifasistinen politiikka ei ollut natsimenneisyyden rasittama, kuten oli asianlaita DDR:ssä, jossa antifasismi perustui itäsaksalaisten natsimenneisyyden kieltämiselle. Tämä ei kuitenkaan tarkoita, että neuvostoliittolainen versio olisi ollut vapaa sosialistisen järjestelmän häpeilemättömistä legitimoimispyrkimyksistä tai Stalinin vainojen ja puna-armeijan sotarikosten peittelystä. Neuvostoliiton ja DDR:n yhteinen antifasismikonseptio ikään kuin puhdisti DDR:n kansallissosialismin taakasta. Eräs DDR:n antifasismin pääpiirre olikin syyllisyyden taakasta kumpuava ja sitä puhdistava ystävällismielisyys Neuvostoliittoa kohtaan. Tässä hengessä DDR:n ja Neuvostoliiton tahoilta Länsi-Saksa nähtiin eurooppalaisen fasismin ja kansallissosialismin jatkeena. (Diner 1996.)

Antifasistista taisteluhenkeä pidettiin *Neuvostoliitossa* yllä raportoimalla natsien ja muiden fasistiryhmien hirmuteoista, vastarintataistelijoiden uroteoista ja Neuvostoliiton vuoden 1945 suuresta voitosta. Taiteella oli tässä propagandaprojektissa lähinnä kuvittajan rooli, ja se ilmenee valokuvissa muistomerkeistä ja monumenteista sekä merkittävien fasismia vastaan taistelleiden taiteilijoiden henkilökuvissa. Myös marttyyrien muistoa pidettiin yllä taiteen avulla.

Itä-Berliiniin pystytetty Treptower Parkin neuvostosotilas oli kunniapaikalla eli *Neuvostoliitto*-lehden kannessa numerossa 101 vuonna 1965. Kysymyksessä on kaatuneiden neuvostosotilaiden muistomonumentin pääveistos, Jevgeni Vutšetitšin tekemä kaksitoistametriä korkea puna-armeijan sotilas, joka kannattelee sylissään tyttölasta ja talloo hakaristiä.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kuva 16. Treptower Parkin neuvostosotilas *Neuvostoliitto*-lehden kannessa 1965.

Oikealla kädellään sotilas osoittaa pitkällä miekallaan viistosti kohti maata. Kansikuvan viesti oli selvä ja suoraviivainen: vahva neuvostosotilas johdatti kommunismin edistykseen uskovan maailman suojaisaan utopiaan, jossa moraalisesti väkevä ja humaani valiojoukko takaisi rauhan ja estäisi vastedes hirmutekojen toistumisen.

Kaksi vuotta aiemmin lehden sivuilla kuvattu ja Lenin-mitalilla palkittu Gediminas Jokubonisin äitiveistos kertoi puolestaan liettualaisten kärsimyksistä ”hitleriläisten” kourissa. ”Liettualaisen äidin suru, kansan henkinen voima, sen suuttumus ja viha raakalaispyöveleitä kohtaan on saanut ikuisesti säilyvän ilmauksensa tässä Liettuan kansantaiteen pe-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kuva 17. Boris Prorokovin maalaus ”Babi Jarin luona” *Neuvostoliitto*-lehdessä 52/1961.

rinteitä noudattavassa veistoksessa.” (NL 78/1963, 45.) Muistomerkki pystytettiin vuonna 1960.

Samaisella 1960-luvulla taidemaalari Boris Prorokov esiteltiin kahdesti runsain kuvin kahdella aukeamalla. (NL 52/1961, 26–27; NL 130/1967, 28–29.) Hänen taiteensa kontekstualisoitiin suoraviivaisesti sodanvastaisuuteen. Mustavalkokuvana painettu maalaus ”Babi Jarin luona” on hyvin vahvatunnelmainen teos, jossa kärsimys on käsin kosketeltavaa. Tummiin pukeutuneen naisen katse leiskuu tulenpalavaa vihaa teloittajia kohtaan. (NL 52/1961, 27.) Babi Jarista ei todettu tässä yhteydessä mitään muuta. Maalauksen nainen on kuvatekstin mukaan vain Babi Jarin luona. Mitä siellä tarkalleen tapahtui? Sitä ei lukijalle kerrota.

Vuonna 1977 yhden sivun reunapalstalla kerrottiin Babi Jarin uhrien muistoa kunnioittavasta muistomerkistä Kiovassa: ”Babii Jar tuli traagisen kuuluksi Kievin vapauttamisen jälkeen, kun natsien suorittama kaamea rikos paljastui. Valtava rotko oli ääriään myöten täynnä hitleriläisten kuoliaaksi kiduttamien miesten, naisten ja lasten ruumiita. Muistomerkki seisoo paikalla, missä lepää yli 100 000 neuvostokansalaisen maalliset jäännökset.” (NL 1(240)/1977, 17.) Kysymyksessä on

https://doi.org/10.21435/skst.1480

kuvanveistäjistä ja arkkitehdeistä koostuneen työryhmän vuonna 1976 toteuttama kuusitoistametriä korkea veistossommitelma, ”plastinen requiem hengeltään voimakkaille ihmisille”. ”Ylimpänä ryhmässä on äiti, joka suojaa vartalollaan lastaan, elämän ja tulevaisuuden vertauskuvaa.” (NL 1(240)/1977, 17.)

Natsi-Saksan miehittäjät surmasivat Babi Jarissa yli 30 000 juutalaista syyskuussa 1941, ja myöhemmin paikalla teloitettiin paljon myös muun muassa neuvostoliittolaisia sotavankeja. Neuvostoliitossa tapaus haluttiin ensin unohtaa, mutta runoilija Jevgeni Jevtušenko ja säveltäjä Dmitri Šostakovitš nostivat tapauksen esille 1960-luvun alussa. Vuonna 1976 valmistuneen muistomerkin esittely *Neuvostoliitossa* edusti yhtä aikaa vaikenemista ja valikoivaa muistamista. Esittely toimi typistetysti antifasistisena muistuttajana natsi-Saksan rikoksesta. Siinä kirjoitettiin neuvostokansalaisista ilman mainintaa juutalaisista, antamatta aineksia muistaa Neuvostoliiton juutalaisvastaisia toimia ja natsien juutalaisia uhreja. Propagandistisessa valikoivuudessaan esittelyllä rakennettiin homogeenisen neuvostokansan rauhanomaista tulevaisuutta.

Samana vuonna 1977 lehdessä esiteltiin noin seitsemän metriä korkea, tuntemattomaksi jääneen, nuorena kuolleen kuvanveistäjän Vagan Hatšikanjanin käsiveistos kuvapalstalla, jossa eri ammattialojen vaihtuvat edustajat kommentoivat kuvia. ”’Ei koskaan sotaa! Älköön kukaan menettäkö poikiaan!’ Tämä teksti on hakattu venäjäksi ja armeniaksi muistomerkkiin, joka on pystytetty Jerevaniin Voiton puistoon. Punakivestä muovailtu monumentti esittää taivaalle ojentuvia käsiä.” (NL 11 (250)/1977, 19.) Näin kuvaa kommentoi lehdessä Sosialististen neuvostotasavaltojen liiton (SNTL) Taideakatemian jäsen Grigor Handzjan:

> Muistan pienimpiä yksityiskohtia myöten kädet, jotka on luotu fasistien keskitysleireissä tuhoutuneiden muistoksi, Rodenin ja Sikeiroksen luomat ystävyyden kädet, kukkaa pitelevia kahlehdittuja käsiä, anovia ja janoavia. Tässä kuvattujen käsien muodon kypsyys, lakoonisuus, tunteikkuus ja rikas aatesisältö järkyttävät minua. Nuo jännittyneet, hermostuneen jähmettyneet ja ylösnousseet kädet ovat kuolemaa voimakkaampia. (NL 11 (250)/1977, 19.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kuva 18. Punakivestä muovailtu monumentti esittää taivaalle ojentuvia käsiä Jerevanin Voiton puistossa. Lähde: NL 11 (250)/1977, 19.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Vagan Hatšikanjan ja hänen veistoksensa ovat jääneet miltei täysin historian hämärään. Veistoksesta tai taiteilijasta ei löydy tutkimustietoja eikä esittelyjä.

Vuonna 1981 ”Historian sivuilta” -palstalla kunnioitettiin tataarirunoilija Musa Cälilin muistoa otsikolla ”Laulu opetti minut vapauteen”. Cälil lähti vapaaehtoisena rintamalle ”fasisteja vastaan” ja jäi vangiksi. Hän ”ei kuitenkaan laskenut asettaan vankilassa missä hänestä tuli maanalaisen työn järjestäjä fasistisissa keskitysleireissä”. (NL 6 (293)/1981, 52.) Vastarintansa vuoksi lopulta teloitettu Cälil kirjoitti vankeudessa runoja, jotka julkaistiin ja palkittiin Lenin-palkinnolla myöhemmin. Palstalla on myös kuva runoilijasankarin muistomerkistä. Runoilijan jalat on kahlittu valtavalla piikkilangalla, mutta hänen lihaksikas yläruumiinsa on vapaana ja pää ylväästi pystyssä.

Samaisena vuonna kansainvälinen ryhmä kokoontui Valko-Venäjälle Brestin linnoituksen edustalla olevalle muistomerkille kunnioittamaan neljäkymmentä vuotta aiemmin tapahtuneen ”fasistisen Saksan” ”valapattoisen” hyökkäyksen torjumista. (NL 9 (296)/1981, 4.) Vuonna 1971 valmistunut muistomerkkiveistos esittää valtavan kokoista sotilaan päätä. Niin ikään Valko-Venäjän Žodzinaan Kuprijanovin perheen kunniaksi vuonna 1975 pystytetty muistomerkki esiteltiin *Neuvostoliitossa* puolestaan vuonna 1985. Se koostuu viidestä sotaan menevästä pojasta ja äidistä, joka hyvästelee heidät vähän kauempaa. Veistoskokonaisuus[27] on valokuvattu äidin takaa niin, että äidin hahmo on melkein sivun kokoinen. Kaikki pojat kaatuivat sodassa, mutta äiti Anastasija Kuprijanova eli 106-vuotiaaksi. (NL 4 (339)/1985, 42.) Äiti ja antifasistinen kontekstualisointi olivat pääosassa myös reportaasissa Muza Garajevan näytelmässä *Lukia*, joka kertoi ukrainalaisen talonpoikaisnaisen koettelemuksista toisen maailmansodan vuosina. (NL 9 (332)/1984, 34.) Myös Riiassa vuonna 1985 pidetyillä neuvostotasavaltojen teatterifestivaaleilla sotateema oli vahvasti läsnä, olihan sinä vuonna ”fasismin murskaamisen” 40-vuotispäivä. (NL 8 (343)/1985, 37–39.)

27 Muistomerkin toteuttivat kuvanveistäjät I. Misko, A. Zaspitskii, N. Riženkov ja arkkitehti O. Trofimtšuk.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

KETÄÄN
EI OLE UNOHDETTU...

Äidin sotilaallinen uroteko ei herätä huomiota, se ikään kuin peittyy taistelujen melskeeseen. Hän ei lähtenyt konepistooli kädessä hyökkäykseen. Hän ei käynyt käsikähmään vihollisen kanssa ahtaissa juoksuhaudoissa. Hän ei ryöminyt kranaattien kanssa panssarivaunua vastaan räjähtääkseen ilmaan yhdessä sen kanssa.

Hän antoi isänmaalle enemmän kuin elämänsä: hän antoi lapsensa...

Joskus uroteon suorittamiseen kuluu minuutteja, joskus vain sekunteja. Äidin uroteko kestää koko elämän ajan, niin kauan kuin hän elää hän kantaa sen taakkaa ja suuruutta.

Ketään ei ole unohdettu, mitään ei ole unohdettu. Sanomme näin, tarkoittaen sotilaita ja tapahtumia. Perinnöissämme, ajatuksissamme ja tunteissamme, jotka välitämme lapsillemme ja lapsenlapsillemme elää surullinen muisto sodasta. Pystytämme obeliskeja ja muistomerkkejä — ikuistamme heidän muistonsa kiveen. Osa niistä on omistettu Äidille.

Anastasija Kuprijanova antoi isänmaalle viisi poikaa — kaikki poikansa. Mihail, partisaani, kidutettiin kuoliaaksi vankeudessa. Stepan ja Nikolai kaatuivat vapauttaessaan Puolan aluetta fasisteista. Pjotr, nuorin peitti rinnallaan konekiväärin, joka ampui korsun ampuma-aukosta. Vladimir palasi kuollakseen saamiinsa haavoihin äidin käsissä.

Moskovan ja Minskin välisellä valtatiellä, Žodinon kaupungin lähellä, on Äiti-isänmaanystävälle omistettu muistomerkki; sen esikuvana oli Anastasija Kuprijanova. Valkovenäläiset kuvanveistäjät esittivät siinä symbolisesti hetken, jolloin pojat joutuivat eroamaan äidistään.

Anastasija Kuprijanova eli 106 vuotta. Hän otti ikään kuin velvollisuudekseen elää ne vuodet, jotka pojilta jäivät elämättä.

V. SIMAKOV
Valok. J. BAGRJANSKI

Kuva 19. Äiti ja sotaan lähtevät pojat veistoskokonaisuudessa Valko-Venäjän Žodzinassa. Lähde: NL 4 (339)/1985, 42.

Vielä vuonna 1987 *Neuvostoliitossa* haluttiin muistuttaa ihmisiä fasistien julmuuksista. Lehdessä julkaistiin neuvostoliittolaisen kirjailijan – ja sittemmin vakoojaksi paljastuneen – Ernst Henryn kirjoitus ”Tätä ei saa unohtaa”, jossa hän korosti, kuinka neuvostokansa on aina halunnut

https://doi.org/10.21435/skst.1480

ja yhä haluaa elää rauhassa ja ystävyydessä Saksan kansan kanssa, vaikka he eivät koskaan unohda natsien hirmutekoja. (NL 7 (366)/1987, 20.)

Neuvostoliitto-lehdessä antifasismia korostettiin nostamalla esiin suuren isänmaallisen sodan kunniaksi pystytettyjä monumentteja, jotka rakennettiin muistuttamaan puna-armeijan natsi-Saksan joukkoja vastaan käymistä torjuntataisteluista ja natsi-Saksan armeijan suorittamista massamurhista. Toki antifasismi oli *Neuvostoliitossa* usein erottamattomasti mukana rauhan sanomassa. Kuten Jevgeni Vutšetitšin kansikuvaveistoksen ohessa vuonna 1965 todettiin:

> Saksan fasismin kukistumisesta on kulunut 20 vuotta. Monet kansat, ennen kaikkea neuvostokansa, antoivat lukemattomia uhreja fasismista saavutetun suuren voiton hyväksi. Säilyköön aina tuon urotyön muisto ihmismielessä. Yhdistäköön ja elähdyttäköön sodanaikainen yhteistyö maita ja kansoja maailmanrauhan puolesta. (NL 101, 1965.)

Rauhaa, solidaarisuutta ja kansainystävyyttä

Väkevä rauhan symboliikka näkyi jo vuoden 1959 *Neuvostoliitto*-lehden reportaasissa samaisen vuoden sosialististen maiden taidenäyttelystä. Aukeaman oikean alanurkan mustavalkovalokuvassa näkyi avajaisyleisön päiden yläpuolella Jevgeni Vutšetitšin veistos ”Takokaamme miekat auroiksi!”. Kyseessä on Neuvostoliiton YK:lle lahjoittama veistos, joka kuvaa lihaksikasta miestä hakkaamassa lekalla miekkaa mutkalle. (NL 26/1959, 53.) Raamatullinen metafora toimi sosialistisessa kontekstissa oivana propagandavälineenä, mutta Treptower Parkin neuvostosotilaan miekkaa ei ollut tarpeen takoa auraksi. Saksan maalla käytettiin väkevämpää viestiä, jossa rauhaa pidettiin yllä väkivallan symbolein.

Neuvostoliitto-lehdessä kerrottiin vuonna 1967, kuinka taidemaalari Boris Prorokovin ”’Rauhan puolesta’ -sarjan maalaus ’Tankit pohjaan!’ lensi yli maailman yhdessä Picasson kyyhkysten kanssa.” (NL 130/1967, 28.) Prorokov pääsi toisin sanoen maailmankuuluun seuraan rauhanaiheisessa kiertonäyttelyssä. Kahdeksan vuotta myöhemmin taidesivuil-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

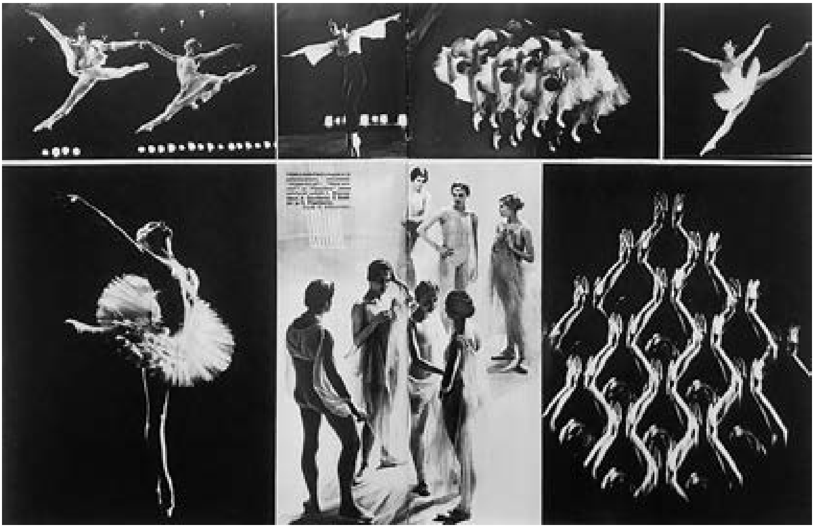
la luki englantilaisen lukijan ”tohtori F. Valenzuelan” viesti: ”Olen yksi niistä monista, jotka ovat kiitollisia suurelle neuvostokansalle sen panoksesta verisen fasismin kukistamisessa ja rauhan ja oikeudenmukaisuuden palauttamisessa.” Lukija pyysikin *Neuvostoliitto*-lehden toimitusta julkaisemaan lehdessä ”toisen maailmansodan vaikeista ajoista ja Neuvostoliiton rauhan ajan arkipäivästä kertovien taiteilijoiden töitä”. Aukeama on otsikoitu ”Rauhan aikaan”. Abram Zaborovin maalaus ”Sotamiehiä” (1973) peittää koko vasemman sivun. V. Zijaovin ja B. Uspenskin maalaukset on painettu toiselle sivulle pienemmässä koossa. (NL 8 (223)/1975, 22–23.)

Samana vuonna *Neuvostoliitossa* julkaistiin myös teatterimies Sergei Obraztsovin artikkeli ”Taide ja humanismi”. Kansainvälisesti vaikutusvaltaisen nukketeatterin uranuurtajaa askarruttivat muiden ongelmien ohella sodan ja rauhan kysymykset. Obraztsov kirjoitti esteettisen kasvatuksen merkityksestä, kuinka lapsissa voitaisiin kehittää herkkyyttä ja ”assosiatiivista mielikuvitusta” taiteen vastaanottamisessa. Hän myös avasi tekstissään, miten taide teki rauhantyötä konkreettisesti. Esimerkiksi Länsi-Saksassa, jossa Obraztsovin mukaan venäläiset miellettiin vihollisiksi, neuvostoliittolainen nukketeatteri sulatti yleisön sydämet. ”Yksikään maailman kansa ei halua eikä voi haluta sotaa. Äidit eivät halua, että heidän lapsensa huutaisivat kauhusta. Vaimot eivät halua jäädä leskiksi.” Obraztsov myös pudotteli lukuja neuvostoliittolaisten näyttelijöiden, laulajien ja muusikoiden vierailuista yli sadassa maassa. Tämä kulttuurivaihto oli ”titaanista työtä rauhan ja ystävyyden puolesta, suurta taistelua, jonka aseena on taide”. ”Ja sen voitot ovat arvaamattoman kauaskantoisia.” (NL 2 (217)/1975, 26–27.)

Kaksi vuotta myöhemmin V. Popov, SNTL:n varakulttuuriministeri, jatkoi Obraztsovin hengessä otsikolla ”Kulttuurivaihto rauhan ja edistyksen asialla”. Popov korosti tekstissään V. I. Leninin maailmanlaajuisesti rikkaita taide- ja kulttuurisuhteita ja neuvostoliittolaisten taiteilijoiden mittavia vierailuja maailmalla. (NL 6 (245)/1977, 12–13.) Hän lainasi Leonid Brežneviä:

> ”Me Neuvostoliitossa pidämme tärkeänä, että ihmisemme saisivat tietää enemmän muiden kansojen menneisyydestä ja nykyisyydes-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kuva 20. Kiovan baletti kontekstualisoidaan rauhan lähettilääksi *Neuvostoliitto*-lehdessä 1977. Lähde: NL 6 (245)/1977, 14–15.

> tä, tuntisivat syvällisemmin niiden kulttuurin, oppisivat kunnioittamaan muiden maiden historiallista kokemusta ja saavutuksia. Sen vuoksi neuvostovaltio kannustaa kaikin tavoin kulttuurivaihtoa, varmentaa sitä hallitusten välisillä sopimuksilla ja laajentaa sen määrää vuosi vuodelta." (NL 6 (245)/1977, 13.)

Periaatetta vahvistettiin aukeamalle levittyvillä N. Kozlovskin mustavalkokuvilla Kiovan baletin vierailuista maailmalla (kuva 20). (NL 6 (245)/1977, 14–15.) Popov ei tietenkään – eikä Obraztsov liioin – maininnut sitä, että Neuvostoliiton tavallisilla kansalaisilla ei ollut mahdollisuutta harrastaa "kulttuurivaihtoa" läntisten maiden kanssa eli matkustaa vaikkapa Ranskaan tai Länsi-Saksaan. Vain tarkasti valikoidut taiteilijat ja urheilijat olivat etuoikeutettuja matkustamaan. Maailmanlaajuisia kulttuurisuhteita korostava retoriikka on paraatiesimerkki todellisia oloja peittävästä taktiikasta, jossa ei varsinaisesti valehdella vaan kerrotaan vain osatotuus.

Neuvostoliitto-lehden 8/1981 kannessa on mietteliään näköinen pia-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

nisti Svjastoslav Richter. Kuva liittyy reportaasiin Moskovan kansainvälisiltä musiikkifestivaaleilta. Vaikka sen musiikki edusti pääasiassa klassista perinnettä, uutisessa todettiin, että festivaali ”korosti taiteen yhteiskunnallista merkitystä, palautti sen alkulähteilleen: sisällöllisesti rikkaaseen, moraalisesti ja ajatuksellisesti voimakkaaseen taiteeseen”. Uutisessa mainittiin myös, että festivaalin ”tunnuksena oli kyyhkynen maapallon ja viuluklaavin taustalla”. (NL 8 (295)/1981, 18.) Uutisointi ilmentää *Neuvostoliitossa* käytettyä ideologista värittämistä. Toisin sanoen, taide haluttiin liittää rauhanaatteeseen silloinkin, kun rauhanaatteen sävyttämä sisältö ei ollut välittömästi taiteesta käsin artikuloitavissa. Rauhaan liittämällä taiteesta – tässä tapauksessa musiikista – tehtiin ikään kuin moraalisesti legitiimimpää ja ideologisesti lujatekoisempaa, vaikka sen perinteillä ei olisikaan ollut mitään tekemistä sosialismin – saati realismin – kanssa. Aina näin ei kuitenkaan toimittu.[28]

Myös lapset osallistuivat taiteellaan rauhan ja kansainvälisen solidaarisuuden ilmaisemiseen *Neuvostoliiton* sivuilla, joskin lehdessä esiteltiin myös vähemmän sosialistista lapsien tekemää taidetta, jossa näkyy esimerkiksi kuussa käyntiä, sirkustemppuja, maalaismaisemaa ja eläimiä. (NL 26/1959, 46 –47; NL 50/1961, 32; NL 96/1964; NL 112/1966, 41–43.) Lasten taidetta ei istutettu niin tiukasti valikoivaan historian tulkintaan kuin antifasistisia muistomerkkejä. Vaikka tyypilliset, jopa kliseiset neuvostoaiheet toistuivatkin lasten taideteoksissa, lasten itseilmaisussa näkyivät leikki ja arkiset lapsille tärkeät aiheet.

Solidaarisuus Vietnamia kohtaan nousi esiin *Neuvostoliiton* Boris Prorokovin esittelyssä vuonna 1967. Esittelyyn oli painettu värivalokuva maalauksesta ”Maailma kuulee teitä, Vietnamin äidit”. (NL 130/1967, 29.) Neljä vuotta myöhemmin saman lehden pikku-uutisessa kerrottiin että ”Vietnamin Demokraattisen Tasavallan teatteriseuran pääsihteerin Liu Trong Lu’un johtama vietnamilainen kulttuurivaltuuskunta on käynyt katsomassa Leniniläisen Komsomol-teatterin näytelmää ’Labyrintti’ (kirj. A. Safronov), joka kertoo Vietnamin kansan sankarillisesta taistelusta Amerikan aggressiota vastaan.” (NL 7 (174)/1971, 53.)

28 Esimerkiksi musiikkikilpailujen uutisoinnissa pääpaino on toisinaan musiikissa ja esiintyjissä (NL 7 (318)/1983, 52).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Rauhanvuodelle 1987 omistetun ”Taiteilijat rauhan puolesta” -näyttelyn teoksia painettiin *Neuvostoliiton* takakanteen, jonka neljästä kuvasta kahdessa rauhanaate väikkyi kirkkaana. Amerikanvenäläisen Anton Refregierin työssä ”Tukholman vetoomus” on kuvattuna rauhankyyhky, vetoomuspaperia puristava käsi ja selällään makaava vauva. Refregierin työn oikealla puolella komeilee neuvostoliittolaisen Leonid Kabatšekin maalaus ”Hiroshiman muistolle”. (NL 2(361)/1987.)

Vietnam-solidaarisuus ja Hiroshiman muisto eivät nousseet *Neuvostoliitto*-lehdessä esiin sattumalta. Rauhaa palvelevalla taiteella voimistettiin valikoitua historian tulkintaa, kuten tehtiin myös antifasistisilla taiderepresentaatioilla. Amerikkalaisten sotarikokset ihmisyyttä vastaan, natsi-Saksan rikokset neuvostokansaa vastaan ja Neuvostoliiton suuri voitto vuonna 1945 olivat poliittisesti korrekteja muistamisen kohteita. Rauhan illuusiota pidettiin siis yllä propagandistisella valikoivuudella. Tässä valikoiden rakennetussa utopiassa mahtava Neuvostoliitto suojeli kansalaisiaan lännen aggressioilta. Ulkoisen uhan torjuminen siivitti tulevaisuuteen projisoitua maailmanrauhan visiota, johon ei haluttu Unkarin kansannoususta tai Afganistanin sodasta muistuttavia säröjä, puhumattakaan mielikuvia neuvostotankkien vyörymisestä Prahaan.

Ihmisen puolesta valmiissa ideologisessa kehyksessä

Kantaaottavaa, sosiaalisesti ja poliittisesti vastuuntuntoista taiteilijatyyppiä rakennettiin *Neuvostoliitto*-lehdessä taiteilijoiden henkilökuvien kautta normatiivisesti. Taiteilijan tuli olla ennen kaikkea solidaarinen konkreettisissa toimissaan. Kantaaottava taiteilija reaalisosialistisessa kontekstissa oli yhteiskunnallisesti vastuuntuntoinen kansalainen vailla itsekkäitä pyyteitä. Abstraktimmalla tasolla tämä normatiivisuus koski taidetta ja sosialistista kansalaista yleensä. Sergei Obraztsovin sanoin: ”Ihminen syntyy, elää ja taistelee lujittaakseen humanistisia ihanteita itsessään ja ympäröivässä maailmassa. Ihminen voi olla ja hänen on oltava maailman tapahtumien aktiivinen osanottaja, yhteiskuntaelämän toimelias vaikuttaja.” (NL 2 (217)/1975, 26.)

Vielä tiukemmin kantaa ottamisen velvoite lausuttiin 1960-luvun

https://doi.org/10.21435/skst.1480

alussa *Neuvostoliiton* pikku-uutisessa kuubalaisen grafiikan näyttelystä Santiagossa:

> Hylkäämme konseption, että taiteilija esteettisine lahjoineen ja näkemyksineen voisi pysytellä etäällä elämästä ja välinpitämättömänä häntä ympäröiviin ongelmiin ja konflikteihin, sillä tuollaista valheellista neutraliteettia noudattava taiteilija pettää kansaansa ja tukee vaikenemisesta hyötyvien piirien epäinhimillisiä riistopyyteitä. (NL 50/1961, 30.)

Antifasismin asia ja rauhanaatteen manifestoiminen nousivat keskeisiksi taiteen tehtäviksi solidaarisuuden ja kansainystävyyden edistämisen ohella. *Neuvostoliitto*-lehdessä antifasismia julistettiin esittämällä suuren isänmaallisen sodan ja natsien suorittamien massamurhien muistoksi pystytettyjä monumentteja. Lehdessä esiteltiin myös antifasistisen taistelun henkeä taiteessaan noudattaneiden taiteilijoiden ajatuksia ja tuotantoa. Lehden antifasismirepresentaatioissa oli kuitenkin antisemitistinen sivumaku: paradoksaalisesti ne edustivat antifasismia ilman muistoa juutalaisten kärsimyksistä. Toki *Neuvostoliitossa* korostettiin myös tämän tästä kansainystävyyttä ja kulttuurivaihtoa. Toisaalta rauha oli lehden kestoteemoja, ja silloin kun taide sai välittää rauhan sanomaa, siihen liittyi osittain myös solidaarisuuden henkeä.

Yksinkertaisimmillaan antifasismin, rauhanaatteen, solidaarisuuden ja kansainystävyyden ihanteet tiivistettiin siten, että taiteilija esiteltiin moraalisesti vastuuntuntoisena, syvästi humaanina kansalaisena, joka otti taiteellaan kantaa oikeina pidettyjen asioiden puolesta. Toisin sanoen, ylistämällä ja paatoksellisesti pauhaamalla kantaaottavan taiteilijan edistyksellisistä ja syvän humaaneista piirteistä luotiin *Neuvostoliitto*-lehdessä normatiivinen kuva taiteilijasta poliittisena toimijana, jolla on ennalta-asetettu, eettisesti velvoittava rooli valmiissa ideologisessa kehyksessä.

Näin Neuvostoliitosta rakennettiin välillisesti kuvaa valtiona, jossa kaikki kansalaiset osallistuvat yhteiseen isoon projektiin kansakunnan korkean moraalin ja maailmanlaajuisen vastuullisuuden ylläpitämisessä ja kehittämisessä. Antifasistinen maksiimi eli hirmutekojen muiston

https://doi.org/10.21435/skst.1480

vaaliminen niin, ettei mitään vastaavaa enää koskaan tapahtuisi, representoi visiota maailmasta vailla hirmutekoja. Rauhan eetos edusti kuitenkin vielä suurempaa visiota, maailman kansoja yhdistävää henkeä, ennen kaikkea uskoa rauhan mahdollisuuteen – ihmiskunnan astumista uuteen etiikkaan.

Neuvostoliiton esitykset ovat ajalta, jolloin utooppinen motiivi oli vielä suurten kertomusten lailla mahdollinen, eikä Neuvostoliiton oloista ollut kovin helppoa saada todellista, luotettavaa tietoa. Lehden representaatiolla rakennettiin myyttiä rauhaa rakastavista neuvostokansoista. Nobel-palkittu kirjailija Svetlana Aleksijevitš on kertonut postsovjeettisessa hengessä toisenlaista, karun dokumentaarista versiota neuvostoliittolaisten historiasta, kuten Afganistanin sodan kärsimyksistä.[29]

Kaikista historiallisista ristiriidoista huolimatta utooppisuus jäi *Neuvostoliitto*-lehden sivuille muistutukseksi myöhemmille sukupolville yhtäältä siitä, miten kylmän sodan aikana yritettiin legitimoida totalitaarista vallankäyttöä, ja toisaalta siitä, kuinka antifasismi ja rauha olivat joillekin aivan aitoja visioita ja pyrkimyksiä, jotka kannattelivat elämää.

LÄHTEET

AINEISTO

Neuvostoliitto 1957–1991 (NL)

KIRJALLISUUS

Bonnell, Victoria E. 1997: *Iconography of Power: Soviet Political Posters under Lenin and Stalin*. University of California Press, Los Angeles.

Diner, Dan 1996: On the Ideology of Antifascism. *New German Critique* 67, Winter, 1996, 123–132.

Feldman, Matthew 2011: A Case Study in Soviet Political Religion: Modernism, *The USSR in Construction*, and Stalin's Russia. *Religion Compass* 5: 11 (2011), 685–697.

Holborn, Mark & Nyström, Torsten 2007: *Propaganda. Valokuvia neuvostoarkistosta*. Suomentanut Iiro Kuuranne. Otava, Helsinki.

Knuuttila, Tarja & Lehtinen, Aki Petteri (toim.) 2010: *Representaatio. Tiedon kivijalasta tieteiden työkaluksi*. Gaudeamus, Helsinki.

29 Teoksessaan *Tsinkovye maltšiki* ("Sinkkipojat") vuodelta 1991.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kohonen, Iina 2012: *Gagarinin hymy. Avaruus ja sankaruus neuvostovalokuvissa 1957–1969*. Aalto-yliopisto, Helsinki.
Konstantinov, F. V. 1972: *Marxilais-leniniläisen filosofian perusteet*. Suomentanut K. Juntunen; V. Airola; J. Prohorov & U. Rauhanen. Edistys, Moskova.
Lampela, Kalle 2020: ”Missä runoratsu laukkaa” – Työväen taide *DDR-Revue*ssa ja *Neuvostoliitto*-lehdessä. Teoksessa Rantanen, Saijaleena; Välimäki, Susanna & Mononen, Sini (toim.) *Työväen taide ja kulttuuri muutosvoimana. Kirjoituksia työväen musiikista, kirjallisuudesta, teatterista ja muusta kulttuuritoiminnasta*. Tutkimusyhdistys Suoni ry & Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, Helsinki, 439–469.
Magnúsdóttir, Rósa 2018: *Enemy Number One. The United States of America in Soviet Ideology and Propaganda, 1945–1959*. Oxford University Press, Oxford.
Margolin, Viktor 1997: *The Struggle for Utopia. Rodchenko, Lissitzky, Moholy-Nagy 1917–1946*. The University of Chicago Press, Lontoo.
Mikkonen, Simo 2019: *”Te olette valloittaneet meidät!” – Taide Suomen ja Neuvostoliiton suhteissa 1944–1960*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
Rabinbach, Anson 1996: Introduction: Legacies of Antifascism. *New German Critique* 67, Winter, 1996, 3–17.
Suslov, M. A. 1975: *Marxismi-leninismi – työväenluokan kansainvälinen oppi*. Edistys, Moskova.
Tuomi, Jouni & Sarajärvi, Anneli 2009: *Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi*. Tammi, Helsinki.
Wolf, Erika 1999:*”USSR in Construction”: From avantgarde to Socialist Realist practice*. ProQuest Dissertations Publishing, University of Michigan.
Zis, Avner 1976: *Marxilaisen estetiikan perusteet*. Suomentanut Marja Jänis. Edistys, Moskova.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Satiiria neuvostoelämästä

”Kustaan” pakinat *Punainen Karjala* -lehdessä 1929–1931

Anna Laakkonen
https://orcid.org/0000-0002-2309-6864

> Mi-aauuu!!!, kurrr-nnauuu!! Siihen me heräsimme sinä kauniina kesä-aamuna, jolloin me olimme päättäneet tehdä havaintoja voidaksemme vakuuttua siitä, onko Petroskoi kylä vai kaupunki. Seuraava ääni, joka kantautui korviimme, oli koirien äänekäs ’leikki’, aivan kuin 30 vuotta sitten kotikylässämme. Mutta se hukkui hetkeksi ensiavun auton merkinantotorven korvien tärykalvoja repivään ulvontaan. Se oli jo kaupungin ääntä. Petroskoin kanta-asukkaaksi siirtymässä olevan ylpeydellä kuuntelimme sitä mielellämme. Kukkokiekuu, kajahti silloin aivan ikkunan alta. Ja kuin tilauksesta kuului kadulta paimenen mahtavan vaskitorven toitotus. [– –] Myönnämme kernaasti, että ei sitä seurannut hanhien aamukaakatuskaan tyydyttänyt meidän kaupunkilaismieltämme. Vasta Onegan tehtaan kova-ääninen visseli, johon kuorossa yhtyivät Solomannin ja Lososinan kombinaatin toiset samantapaiset ja veturien käheä-ääniset asemalta, saivat meissä uudelleen virtaamaan kaupungin tunnun. (*Punainen Karjala* 15.8.1931.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Näin kuvattiin Neuvosto-Karjalan pääkaupunkia Petroskoita suomenkielisessä *Punainen Karjala* -lehdessä[30] elokuussa 1931. Kuvauksen oli laatinut lehteen säännöllisesti pakinoita kirjoittanut nimimerkki Kustaa, suomalaisemigrantti, joka tunnettiin Neuvostoliitossa paremmin nimellä Jukka Toivola. Toivola työskenteli toimittajana Petroskoissa vuosina 1920–1937 ilmestyneessä *Punaisessa Karjalassa* ja harjoitti valtion määrittelemää neuvostohuumoria viikoittain ilmestyneissä pakinoissaan. Tässä luvussa tarkastellaan diskurssianalyysin keinoin sitä, millaista mielikuvaa Kustaan pakinat loivat Neuvostoliitosta, mallikelpoisista neuvostokansalaisista sekä heistä, joita ei valtion taholta sellaisiksi katsottu.

”Punainen nauru” aseena vihollista vastaan

Aikaisempien auktoriteettien kaatuminen, sosiaalisten normien hajoaminen, laajalle levinnyt epäjärjestys ja suoranainen kaaos saivat aikaan komiikan räjähdysmäisen lisääntymisen 1920-luvun Neuvostoliitossa. Sosiaalinen hierarkia kääntyi lyhyessä ajassa ylösalaisin, kun työläiset nousivat yhteiskunnan alimmilta tikkailta valtakunnan johtoon. Heti valtaan noustuaan bolševikit ottivat satiirin ja huumorin propagandansa välineiksi, sillä he katsoivat, että komiikalla oli tärkeä merkitys luokkataistelun aseena, kontrollin välineenä ja yhteenkuuluvuuden tunteen luojana. Tämän vuoksi neuvostojohto pyrki hallitsemaan kohteita, joille kansalaiset nauroivat. Bolševikkien opetus- ja kulttuuriministeri Anatoli Lunatšarski määritteli vuonna 1920 vielä sisällissotaa käyvässä maassa naurun merkiksi vahvuudesta ja voitosta. Hänen mukaansa nauru oli ikään kuin hienostunut ase, jota tarvittiin vihollisen täydelliseen lamauttamiseen sen jälkeen, kun suurin osa verityöstä oli jo tehty. Eräs kriitikko antoikin vuonna 1923 omaperäiselle neuvostohuumorille nimen ”punainen nauru”. (Ryabova 2021, 137, 141; Oushakine 2012, 192, 195, 204.)

30 Vuosina 1920–1923 lehti ilmestyi nimellä Karjalan Kommuuni. Käsittelen tässä luvussa *Karjalan Kommuunia* ja *Punaista Karjalaa* yhtenä lehtenä, joka ilmestyi tarkasteltavalla ajanjaksolla kahdella eri nimellä. Myös lehden historiasta aikaisemmin kirjoittaneet Apu Sundelin (2000, 17) ja Elli Aalto (1987, 103) antavat ymmärtää, että vuonna 1923 oli kyse nimenmuutoksesta, ei uuden lehden perustamisesta.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Vaikka huumori ja satiiri olivat keskeisiä bolševikkien propagandan keinoja, on laajempia tieteellisiä tutkimuksia aiheesta julkaistu pääosin vasta 2000-luvulla. Taidehistorioitsija Annie Gerinin tutkimus *Devastation and Laughter: Satire, Power, and Culture in the Early Soviet State (1920s–1930s)* (2018) ja John Ettyn tutkimus *Graphic Satire in the Soviet Union. Krokodil's Political Cartoons* (2019) antavat perusteellisen kuvan neuvostoliittolaisesta huumorista ja satiirista graafisissa julkaisuissa, etenkin maan tunnetuimmassa satiirilehdessä *Krokodilissa* ("Krokotiili"). Myös Galina N. Ryabova on tutkinut neuvostohuumoria artikkelissaan Humour and satire in everyday life of Soviet society in the 1920s (2021), samoin kuin Serguei A. Oushakine artikkelissaan "Red Laughter": On Refined Weapons of Soviet Jesters (2012). Neuvostosatiiria ovat sivunneet myös Sheila Fitzpatrick tutkimuksessaan *Everyday Stalinism* (1999) ja Richard Stites teoksessaan *Russian Popular Culture. Entertainment and Society since 1900* (1992).

Vaikka satiiri liitetään usein huumoriin, oli neuvostosatiirin luonne tyystin toisenlainen kuin länsimaisen lehdistön harjoittama pilkka esimerkiksi valtion johtajien väärinkäytöksiä kohtaan. Neuvostosatiiri oli ylimmän bolševikkijohdon tarkkaan määrittämää, joten naurun kohteet olivat rajattuja (Stites 1992, 135–136). Neuvostojohdon mukaan sopivat ja ainoat sallitut kritiikin kohteet olivat niitä, joiden katsottiin jarruttavan sosialismin rakentamista. Tällaisia olivat esimerkiksi paikallisten viranomaisten korruptio ja toiminnan epämääräisyys, "takapajuisuus" (uskonto ja perinteet) ja jopa henkilökohtaiset asiat, kuten perheen laiminlyönti. Erityisesti kehotettiin vastustamaan byrokratiaa, jonka vuoksi toimittajat ja vapaaehtoisesti neuvostovaltaa avustavat aktivistit joutuivat usein konfliktiin paikallisten virkamiesten kanssa. Viranomaisten osalta kritiikki tulikin kohdistaa nimenomaan alemman tason virkamiehiin (Fitzpatrick 1999, 35–39), sillä puolue itsessään julisti olevansa erehtymätön (Brooks 2000, 143).

Näkyvintä neuvostosatiiria harjoittivat 1920- ja 1930-luvuilla Neuvostoliiton tunnetuimman satiirilehden *Krokodilin* lisäksi poliittisia sarjakuvia julkaissut *Pravda* ("Totuus") sekä aikakauslehdet *Ogonjok* ("Soihtu") ja *Literaturnaia Gazeta* ("Kirjallisuuslehti"), jotka julkaisivat vitsejä, satiirisia runoja ja jatkokertomuksia (Etty 2019, 15). Varsinaisten satiiri-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

lehtien lisäksi lähes kaikki neuvostolehdet julkaisivat jonkin verran satiirista tai humoristista sisältöä 1920-luvulla (Ryabova 2021, 138), ja vaikka Toivolan satiiriset kirjoitukset olivat suomenkielisiksi neuvostolehtiteksteiksi melko harvinaisia, ne eivät suinkaan olleet ainutlaatuisia. Leningradissa ilmestyi vuosien 1931–1932 taitteessa lyhyen aikaa jopa suomenkielinen humoristinen aikakauslehti *Moukari*, joka kritisoi sekä kotimaan että ulkomaiden puutteita satiirisin tekstein, pilakuvin ja karikatyyrein (Alto 1989, 25).

Punainen Karjala ja neuvostolehdistön murros

Neuvosto-Karjalan ensimmäinen suomenkielinen sanomalehti *Karjalan Kommuuni* (vuodesta 1923 *Punainen Karjala*) perustettiin Petroskoihin vuonna 1920. Bolševikit uskoivat voittavansa raja-alueilla asuvat kansalaiset puolelleen asettamalla paikallisiin neuvosto-organisaatioihin ihmisiä, joille alueen elämäntavat, tottumukset ja kielet olisivat tuttuja. Myös vähemmistökansojen lehdistön sekä kulttuuri- ja opetusmahdollisuuksien kehittäminen heidän omalla kielellään katsottiin tärkeäksi (Simon 1991, 23–24). Paikallisilla karjalaisilla ei ollut kirjakieltä lehden julkaisemiseksi, joten neuvostovallan tavoitteita alettiin propagoida karjalaa läheisesti muistuttavan suomen kielen avulla (Kangaspuro 2000, 100). *Karjalan Kommuuni* välitti Neuvosto-Karjalan suomen- ja karjalankieliselle väestölle tietoja paikallisesta elämästä sekä bolševikkien poliittisista linjauksista. Lehden toimittajat olivat pääosin suomalaisia emigrantteja. *Punainen Karjala* toimi alueen johtavan Karjalan Aluekomitean virallisena äänenkannattajana ja julkaisi neuvostoyhteiskunnan virallisten tietolähteiden *Pravdan, Izvestijan* (”Uutiset”) ja tietotoimisto Tassin uutisia ja tiedonantoja. Uutisten ja tiedonantojen lisäksi *Punainen Karjala* julkaisi – kuten johdannossa mainittiin – satiirisia pakinoita nimimerkillä Kustaa vuosina 1928–1931 ja satunnaisesti 1935. Nimimerkin takana oli siis lehden toimittaja Juho Kustaa Lehti, joka toimi Neuvostoliitossa puoluenimellä[31] Jukka Toivola. Toivola oli kotoisin

31 Osa suomalaisista kommunisteista käytti Neuvostoliitossa niin sanottua puoluenimeä, jota käytettiin

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Hämeen läänistä ja syntynyt Lopella vuonna 1899. Hän oli kansakoulun käynyt nahkuri, joka osallistui Suomen sisällissodan taisteluihin useilla rintamilla ja teki sodan jälkeen muun muassa tiedustelutyötä Suomen Kommunistiselle Puolueelle (SKP). Etsivä Keskuspoliisi pidätti Toivolan maaliskuussa 1922, ja häntä vastaan nostettiin syyte valtiopetoksen valmistelusta kommunistisen kirjallisuuden myymisen ja kiihottavien puheiden pitämisen perusteella. (Kertomus toiminnastani Suomen työväenliikkeessä, RGASPI.) Toivola pakeni Neuvosto-Venäjälle elokuussa 1922 (Lausunto Toivolan Jukasta, RGASPI), minkä jälkeen hän opiskeli vuoden Lännen vähemmistökansallisuuksien yliopiston Leningradin osaston suomalaisella sektorilla ja liittyi Venäjän Kommunistisen Puolueen jäseneksi vuonna 1923. (Kirje tov. Ježoville 10.7.1936, RGASPI.) Toivola työskenteli toimittajana *Punaisessa Karjalassa* vuodesta 1924 alkaen ja yleni 1930-luvun alkuun mennessä päätoimittajan sijaiseksi. (SKP:n päätös Jukka Toivolasta 29.6.1936; Väinö Lattusen kirje tov. Volkoville 28.11.1937, RGASPI.)

Satiirisia pakinoita alkoi ilmestyä *Punaisessa Karjalassa* sen jälkeen, kun lehden päätoimittaja Lauri Letonmäki piti selostuksen lehden kirjeenvaihtajille järjestetyssä konferenssissa heinäkuussa 1927. Letonmäki totesi, että *Punaisen Karjalan* sisältöä on parannettava ja siihen on saatava pakinaosasto. (*Punainen Karjala* 19.7.1927.) Kului kuitenkin yli vuosi ennen kuin 1928 marraskuun alussa lehteen ilmestyi satunnaisesti palsta ”Pientä juttua” (*Punainen Karjala* 6.11.1928), joka alkoi ilmestyä säännöllisesti vuoden 1929 alussa. ”Pientä juttua” koostui kevyemmistä kirjoitelmista, runoista, pienistä uutisista tai tiedotuksista. Pienten juttujen rinnalla alettiin julkaista ”Kustaan” pakinoita ja toukokuuhun mennessä pakinat olivat syrjäyttäneet muut kevyemmät kirjoitelmat. (*Punainen Karjala* 5.1.1929 ja 4.5.1929.) Vuoden 1929 aikana ”Kustaa” vakiinnutti asemansa lehden pakinoitsijana ja hänen kirjoituksiaan julkaistiin lähes jokaisessa *Punaisen Karjalan* numerossa vuoden 1931 lop-

esimerkiksi opiskeltaessa. Puoluenimellä pyrittiin salaamaan henkilön oikea nimi ja turvaamaan mahdollisten ilmiantojen aiheuttamat tuhot maanalaisessa verkostossa, mikäli henkilö olisi jäänyt kiinni Suomessa, jossa SKP:n toiminta oli laitonta. Osa suomalaisista käytti puoluenimeä esimerkiksi vain opiskelun tai komennuksen ajan, mutta osa otti Juho Kustaa Lehden tapaan nimen käyttöön pysyvästi. (Krekola 2006, 353; Rentola 1994, 671.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

4—№ 100 (51)—1929

Mitä me odotamme kirjeenvaihtajilta

Se on paisuva liike tämä kirjeenvaihtajaliike ja on se pienestä alusta, kuin sinapinsiemen kasvava valtavaksi puuksi, sanoi ystävämme Niilo Virtanen meille viitisen vuotta takaperin avatessaan maaseutukirjettä — ensimäistä sillä viikolla, vaikka olikin jo lauantai, tavallinen "tylsäilyaika" — niinkuin Niilo lepohetkiä toimitustyön lomassa nimitti.

Siihen aikaan oli kirjeenvaihtajan kirje harvinaisuus toimituksessa, ihmetellen sitä katseltiin kuin ilmestystä ja ilmestyshän se tavallaan olikin.

Entä kirjeenvaihtajat?

Toimituksessa on säilynyt noilta ajoilta pieni vahakantinen muistivihko. Yhden nimen perästä siinä on merkintä "karjalainen", yhtä harvinainen on myös merkintä "työläinen" tai "talonpoika".

Nykyään voidaan jo sanoa, että Niilon "tylsäily" on osottautunut todeksi, "sinapin siemenestä", on kasvanut valtava puu, puu jonka juuret ulottuvat nyt jo verrattain syvälle karjalaisen rahvaan keskuuteen, puu, joka kasvaa hedelmiä, terveitä ja maukkaita hedelmiä sosialistiselle rakennustyöllemme, mutta karvaita sen vastustajille, byrokraateille, volokiittareille ja kaikenlaisille jarruttajille.

Kirjeenvaihtajan kirje ei ole enään mikään harvinaisuus, vaan kuuluu niitä kymmeniä toimituksen "jokapäiväiseen leipään".

Kirjeenvaihtajaverkkomme puutteellisuuksista ja heikkouksista puhuminen ei kuulu meille, sitä varten on kokonaan toiset miehet, jotka sen asian hoitavat. Puutteita tietenkin on olemassa ja niiden puutteiden perusteella tapahtuu joskus erehdyksiäkin. Niinkuin tapahtui siinä Vuokkiniemen metsästysliiton jutussakin, johon allekirjoittanutkin joutui sekaantumaan. Tämä kokemuksen perusteella, samalla kun "pyörrämme sanamme" koko jutussa, huomautamme maalaisserkuille, että koettaisivat panna meininkinsä paperille jotensakin selvästi ja täydellisesti, sillä se Mark Tvain'in antama neuvo kirjeenvaihtajille, että "kirjoita mahdollisimman epäselvästi ja puutteellisesti jotta toimittajallekin jäisi jotain työtä" ei kelpaa nyt, kun pyrimme työtehon kohottamiseen. Olisi myös hyvin mukavaa, että silloin kun tarkoittaa piirin tpk:aa, myös kirjoittaisi tpk. eikä TKA. Paikkakuntien ja henkilöiden nimet voisi myöskin kirjoittaa jotenkin selvästi, ja mukavaa olisi myöskin tietää tapauksen tapahtuma-aika ja paikka, sillä täällä sen määräämisessä saattaa erehtyä.

Yksi toivomus meillä on myöskin omasta puolestamme. Karjalan rahvas on huumorintajuista kansaa, kylissä sattuu monia pikkutapauksia ja kuulee juttuja, joissa kuvastuu rahvaan huumori mitä rehevimpänä ja opettavimpana. Lähettäkää näitä juttuja toimitukselle. Niiden kautta vilkastutamme lehteämme ja teemme sen mielenkiintoisemmaksi, sillä tässä huumorissa on useinkin mitä terävintä kritiikkiä ja virkistäviä sutkauksia. Katselkaapa tässä mielessä vaikka vanhoja seinälehtiä.

Jäämme odottamaan.

Kustaa.

Kuva 21. Kustaan pakina *Punaisessa Karjalassa* 4.5.1929 (no. 100).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

puun saakka. Vuonna 1932 pakinoita julkaistiin muilla nimimerkeillä ja vuosien 1933 ja 1934 lehdissä pakinoita ei ollut lainkaan. Vuonna 1935 Kustaan pakinoita ilmestyi vain satunnaisesti (ks. esim. *Punainen Karjala* 12.5.1935).

Tutkimuksen kohteena olevat pakinat ajoittuvat neuvostolehdistön suuren murroksen vuosiin, jolloin neuvostolehtien toimittajat loivat bolševikkijohtajien painostuksesta uuden, suuren kertomuksen Neuvostoliiton historiasta ja pyrkivät samalla rakentamaan uudenlaista identiteettiä miljoonille kansalaisilleen. Neuvostojohdon tavoitteena oli motivoida kansa osallistumaan yhteiseen tavoitteeseen: yhteiskunnan teollistamiseen. Lehdistö alkoi esittää jokapäiväisen työnteon mahtavana taisteluna, jota tuli käydä kotimaisia laiskureita ja sabotöörejä sekä ulkomaisia vihollisia vastaan. Lehdistön keskeinen tehtävä oli ilmiantaa nämä neuvostovallan viholliset paljastuksin, syytöksin tai esimerkiksi satiirin keinoin (Lenoe 2004, 1, 79).

Satiirisen kritiikin kautta kohti parempaa yhteiskuntaa

Toivola toi pakinoissaan esiin neuvostoyhteiskunnan ongelmia ja kritisoi humoristisesti paikallisia toimijoita ja ilmiöitä. Toivolan pakinat olivat omalaatuisia, sillä hän kohdisti suomenkielisen kritiikkinsä paikallisiin toimijoihin Karjalassa. Suuri osa pakinoista kuvasi konkreettisia epäkohtia ja tähtäsi syyllisten osoittamiseen. Toivolan pakinat olivat ilmeisen pidettyjä[32] ja hänen värikäs kirjoitustyylinsä poikkesi merkittävästi *Punaisen Karjalan* muista, pitkälti kuivahkoista ja virallisista artikkeleista. Värikäs ja humoristinen tyyli sisälsi kuitenkin neuvostosatiirin tavoitteet työläisten ja talonpoikien luokkaluonteen vahvistamiseksi ja sitä vastustavaksi katsotun luokan ivaamiseksi. Yksilöiden henkilökohtaisten paheiden lisäksi satiiria suunnattiin myös yhteiskunnan perintei-

32 Ks. esim. Levityksen hoitaja ”Auttaisikohan pakina?”, *Punainen Karjala* 14.2.1929 (no. 36) sekä merkintä *Karjalan Sanomat* -lehden (ent. *Punainen Karjala*) kuva-arkistossa, jossa *Punaisen Karjalan* toimituksessa vuonna 1929 tai 1930 otetun kuvan alle on kirjattu teksti ”Jukka Toivola, Kustaan nimellä yleisesti tunnettu ja suosittu pakinoitsija”.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

siä rakenteita vastaan, ja satiirilla esiteltiin neuvostoyhteiskunnan uusia sosiaalisia normeja (Ryabova 2021, 145).

> Ja kuin tilauksesta kiitivät palokunnan tulipunaiset katua pitkin. Ja rakennusyhtymän kuusipyöräiset perävaunuineen täydensivät kaupunkitunnelman. Mutta sitten. Sitä meidän ei olisi tullut tehdä. Tulimme katsahtaneeksi hiukan nenäämme lähemmäksi. Ja se näky särki kerralla koko kaupunkitunnelman. Mikä se on tuossa ensimmäisenä? Sauna!!! Ja sen takana? Peruna- ja kaalimaa!!! Se on sentään näin kasvitarha-aikakaudellakin liikaa, että tunkeentuvat tuohon ihan sataprosenttisen kaupunkilaisen nenänjuureen. Ja sitten kaiken päällisiksi vielä sauna. Yhdenhengen sisäänlämpiivä, keskellä pääkaupungin sydäntä. Tämä on sentään jo liikaa. Mutta katso etäämmälle, ei saa antaa opportunistisen lyhytnäköisyyden pettää itseään. Mitä kohoaakaan tuolla saunan takana, siellä, missä kiitävät palokunnan punaiset ja ensi-avun kimeä-ääniset? Siellä on kaupunki, nelikerroksinen uhkea kivimuuri. Kappale uutta Petroskoita, sitä, joka eroittaa kaupungin kylästä. Ja vielä enemmän. Kokonainen ryhmä ryhdikkäitä, lujalihaksisia, vakava liikkeisiä miehiä kiirehtää tuossa kohti tehdasta. Siinä ovat ne jotka tekevät kylästä kaupungin. Mutta mitä on tuolla kivimuurin juurella olevan ilmoitustaulun luona? Pukkia!!! Petroskoin kanta-asukkaita, himokkaasti herkuttelevat ilmoitusplakaateilla, joista ei vielä ole liisteri ehtinyt kunnolla kuivumaan. Kas sellainen on Petroskoi. Puoli kaupunki, puoli kylä. (*Punainen Karjala* 15.8.1931.)

Toivola esitti negatiivisessa valossa vanhan yhteiskunnan tunnusmerkit: maalaismaisuuden vihannesmaineen, perinteisine rakennuksineen ja kotieläimineen. Uutta yhteiskuntaa edustivat modernit kulkuneuvot, korkeat kivitalot ja tehtaan työntekijät. Toivola haki vastakkainasettelua asettamalla vanhan ja uuden toistensa vastakohdiksi ensimmäisen edustaessa naurettavaa, vanhanaikaista menneisyyttä ja jälkimmäisen dynaamista tulevaisuutta. Ilmeisesti Petroskoin yleisilme oli kuitenkin vielä niin kaukana bolševikkien propagoimasta tulevaisuuden neuvostokaupungista, ettei tosiasioita ollut mahdollista sivuuttaa joutumatta itse

https://doi.org/10.21435/skst.1480

naurunalaiseksi. Niinpä Toivola otti satiirin avuksi kuvatessaan, että Petroskoissa menneen maailman edustajat (pukit) jarruttivat kaupungin modernisoitumista.

Toivola nolasi humoristisilla tarinoillaan tiettyjä toimijoita toistuvasti. Petroskoin kaupungin viranomaiset olivat yksi Toivolan yleisimmistä kritiikin kohteista. Hän naureskeli erityisesti kaupungin maalaismaiselle yleisilmeelle, jota ilmensivät kuraiset kadut ("kuin olisi palvellut muutamia viikkoja savensotkijana jollain karjalaisella tiilitehtaalla", *Punainen Karjala* 12.11.1930), pääväylillä maleksivat pukit (*Punainen Karjala* 12.10.1929) tai miliisin suojelemat autoliikennettä hidastavat siat (*Punainen Karjala* 29.10.1929). Osansa toistuvasta kritiikistä saivat myös paikallinen puunjalostusteollisuusyhtiö Karelles (ks. esim. *Punainen Karjala* 24.10.1929) sekä etenkin Karjalan postilaitos (ks. esim. *Punainen Karjala* 23.6.1929).

Toivola piiloutui kritiikissään usein toimitukselle tulleiden kirjeiden ja palautteiden taakse tai viittasi toisten esittämiin parannusehdotuksiin (ks. esim. *Punainen Karjala* 24.7.1930). Hän ryyditti kritiikkiä värikkäillä kuvauksilla, jotka saivat pilkankohteen näyttämään naurunalaiselta. Toivola kertoi teistä, joita pitkin ajaminen hevoskärryillä oli kiellettyä, koska ne oli varattu vain autoille (*Punainen Karjala* 3.10.1931), ja rakennustyömaista, joiden työt tuntuivat jatkuvan ikuisuuden (*Punainen Karjala* 15.11.1929). Satiiria oli eniten vuoden 1929 byrokratiaa ja neuvostoyhteiskunnan ongelmia käsittelevissä pakinoissa, joissa Toivola esitti kritiikkinsä usein humorististen sattumusten tai tarinoiden kautta. Vuoteen 1931 mennessä kirjoitusten sävy liukui humoristisesta enemmänkin moralisoivaan suuntaan.

Toivolan pakinoiden esikuvana oli epäilemättä Neuvostoliiton tunnetuin satiirilehti *Krokodil*, joka alkoi ilmestyä Moskovassa vuonna 1922 *Rabotšaja Gazetan* ("Työläisen lehti") sunnuntailiitteenä. 1930-luvun alussa *Krokodil* siirtyi *Pravdan* kustantamon alaisuuteen, jossa tuotettiin kaikki Venäjän Kommunistisen Puolueen sanoma- ja aikakauslehdet (Etty 2019, 4, 8; Koivisto 2010, 10–11). 1920- ja 1930-lukujen taitteessa *Krokodil*-lehden satiirin pääkohteina olivat "byrokraattien typeryys, töykeys ja korruptoituneisuus" (Fitzpatrick 1999, 42). Neuvostoyhteiskunnassa näiden kritisointi tuotti kirjoittajalle kuitenkin perustavan-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kuva 22. *Punaisen Karjalan* toimitus vuonna 1929 tai 1930. Vasemmalta: Kustaan nimellä tunnettu pakinoitsija, toimitussihteeri Jukka Toivola, entinen Suomen Ammattijärjestön puheenjohtaja Isak Heikka, joka mahdollisesti hoiti lehdessä työpaikka-asioita, sekä lehden reportteri ja kääntäjä Saimi Kuivala. Lähde: Karjalan Sanomien kuva-arkisto, Petroskoi.

laatuisen haasteen: missä vaiheessa kritiikin ymmärrettiin koskevan ainoastaan yksilöä ja missä vaiheessa sen katsottiin laajenevan yleiseksi neuvostovallan kritiikiksi (Oushakine 2012, 197). Rajaus oli häilyvä myös Toivolan kirjoituksissa, kuten seuraavassa vuonna 1929 julkaistussa pakinassa, jossa hän kuvasi erään petroskoilaisen kokouksen kulkua:

> Doklatsikka [puhuja, ven. dokladtšik] selostaa, puheenjohtaja nyökäyttelee ja koko kokous nyökäyttelee. Joku "soraääni" arvostelee hallinnon toimintaa. Puheenjohtaja hymyilee, doklatsikka hymyilee, ja koko kokous hymyilee. Joku tekee ehdotuksen, joka on vastoin doklatsikan ehdotusta. Puheenjohtaja ravistaa päätään, doklatsikka ravistaa päätään, ja koko kokous ravistaa päätään. Joku puhuu johdon uusimisesta, uusien voimien mukaanvetämisestä, puheenjohtaja virnistää, doklatsikka virnistää ja koko kokous... (*Punainen Karjala* 4.4.1929.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kritisoiko Toivola siis kokoukseen osallistuneiden virkamiesten toimintaa vai kaiken tämän ilveilyn mahdollistamaa yhteiskuntajärjestelmää? Olivatko virkamiehet vain typeriä ja siksi jäljittelivät puheenjohtajan eleitä vai pelkäsivätkö he olla eri mieltä, koska muutoin heidät olisi siirretty syrjään, sillä soraääniä ei neuvostojärjestelmässä suvaittu? Se jäi lukijan pääteltäväksi, ja Toivola oli selvästi valmis ottamaan riskin väärinymmärretyksi tulemisesta.

Neuvostoihmisen käyttäytymisen rajat

Bolševikit ymmärsivät komiikan sopivan heidän poliittisiin tavoitteisiinsa jo varhain. Aikakauslehti *Krasnaia petšat* ("Punainen lehdistö") julkaisi vuonna 1923 artikkelin, jossa kehuttiin komiikan eri tyylilajien soveltuvan hyvin opetuksellisiin tarkoituksiin. Tällä tarkoitettiin erityisesti sitä, että eri väestöryhmät pystyisivät oivaltamaan kuvaukset yhteiskunnallisista keplotteluista helpommin, mikäli nämä kuvattaisiin hauskalla tavalla. Tämän lisäksi artikkeli listasi sopiviksi naurun kohteiksi sellaiset ihmisryhmät, jotka kuuluivat menneeseen maailmaan ja joista uusi neuvostovalta pyrki eroon, kuten opposition edustajat, papit, pikkuporvarit ja länsimaiset porvarilliset poliitikot (Oushakine 2012, 196). Neuvostolehdissä julkaistujen sisältöjen tavoitteena oli myös opastaa lukijaa ymmärtämään, kuka on hyvä puolueen jäsen (Brooks 2000, 6). Lehdissä esitetyt karikatyyrit loivat osaltaan mielikuvaa neuvostoihmisestä sekä hänen stereotyyppisistä vihollisistaan (Ryabova 2021, 149).

Toivolakin rakenteli erilaisia karikatyyreja, joiden kautta hän kuvasi neuvostoihmiseltä toivottua tai ei-toivottua käytöstä ja joiden kautta hän kritisoi paikallisia toimijoita. Esimerkiksi neuvokas metsä- ja uittotyöläinen Mikko Tukinkaataja esiintyi Toivolan pakinoissa ihailtavana neuvostoihmisenä ja antoi vertailukohdan heille, jotka eivät sellaisia olleet. Mikon suulla Toivola myös kritisoi paikallisen puunjalostusteollisuusyhtiö Karellesin toimintaa ja Metsähallintoa, joka oli "kaiken edistyksen ja uudistuksen jarru metsätyöalalla". Mikko kertoi esimerkkejä byrokraattisista säännöistä, jotka johtivat varojen tuhlaamiseen (*Punainen*

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Karjala 31.3.1929), ja antoi ymmärtää, että Karellesin uittotyöntekijät, ”uittospetsit”[33], olivat laiskoja ”kuhnustelijoita”:

> Pistäännyimme tässä eräänä iltana ystävämme Mikko Tukinkaatajan puheilla. Mikon mörskä, erään potvaalikerroksen perimmäisessä nurkkauksessa oli täynnä tervalta tuoksuvaa rasvankäryä, itse Mikkoa ei näkynyt missään, mutta uunin luota kuului ihmisäänen tapaista ähinää. Painelimme ensitöiksemme sinne päin missä aavistimme ikkunan olevan avataksemme fortuskan [tuuletusikkuna, ven. fortotška].
>
> – Se on turhaa vaivaa siellä räpytellä, ei siitä ikkunasta ole toisetkaan fortuskaa löytäneet sen jälkeen, kun ”lasimestari” paikkasi sen faneerilla. [– –] Vähitellen tottuivat silmämme savuun ja me näimme Mikon rasvaavan roimavartisia uittopieksuja. Kihisten painui rasva ruskeeseen nahkaan. – Eh … hyvä niistä tulee, puhisi Mikko, naaman vääntyessä hyväntuuliseen virnuun. Pääsevät oikeaan ammattiinsa ja oikean miehen jalkaan. Ovatkin poloset saaneet pari vuotta olla vieraassa seurassa, ilman rasvaa ja tuoreutta, kansliapöydän alla ravistua. Niin Mikko sitten hyvillä mielin kertoili miten hän oli saanut ostaa pieksut Boris Aleksandrovitshiltä, olivat muka tässä kevätkeleillä hiukan rapaantuneet, menettäneet kaunista väriään ja Boris oli myynyt ne puolesta hinnasta. Kaikki ystävämme Mikon onneksi, jonka entiset pieksut olivatkin jo pahasti läntistyneet kivikkoisilla koskien partailla sumia purkaissa. (*Punainen Karjala* 20.4.1929.)

Toivola kuvasi Mikon vaatimattomassa ”mörskässä” asuvaksi uittotyöläiseksi, joka teki ahkerasti fyysistä ulkotyötä. Tästä todistivat kuluneet kengätkin, joiden tilalle Mikko oli ostanut uudet Boris Aleksandrovitšilta. Pakinassa (joskaan ei tässä lainauksessa) käy ilmi, että Boris oli uittospetsi eli tsaarin aikaan koulutuksensa saanut ammattityöntekijä, joka luettiin kuuluvaksi porvarisluokkaan. Toivola kuvasi Borista ulkotyötä

33 Spesialistit eli ”spetsit” olivat tsaarin vallan aikana koulutuksensa saaneita asiantuntijoita ja teknikkoja, joiden katsottiin kuuluvan porvarilliseen luokkaan (Figes 2011, 59).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

karttavana työntekijänä, sillä kosteutta vaativat kengät olivat kuivuneet, kun Boris oli istunut kansliapöytänsä ääressä siistissä sisätyössä. Mielikuva Boriksesta laiskana ja ”oikeita” töitä välttelevänä täydentyi vielä turhamaisuudella, kun Mikko kertoi Boriksen myyneen kenkänsä siksi, että ne olivat ”muka” keväällä ”vähän rapaantuneet”. Edellä mainitusta kuvauksesta syntyvä mielikuva hienostelevasta Boriksesta loi vastakuvan Mikolle, joka ei ronskina työläisenä kenkien rapaisuudesta välittänyt, vaan rasvasi ne itse ”mörskässään” tuuletuksesta välittämättä.

Oma suurempi ryhmänsä, jolla Toivola rakensi vastakuvaa ihanteelliselle neuvostoihmiselle, olivat papistoa ja itsenäisiä talonpoikia eli ”kulakkeja”[34] vastaan suunnatut kirjoitukset. Nämä eivät kuitenkaan olleet satiirisia kirjoituksia, vaan lähinnä väkivaltaan yllyttävää aggressiivista puhetta. Toivola saattoi suoraan kertoa toivovansa ”kulakin” kuolemaa (*Punainen Karjala* 14.11.1929) ja kuvaili, että valkoisten suomalaisaktivistien kanssa liittoutuneen papin sisimmässä oli ”murhaanvalmis musta saatana” (*Punainen Karjala* 8.5.1931). Talonpoikien vanhat perinteiset tavat ja tottumukset Toivola leimasi ”jarruksi meidän sosialistisessa rakennustyössämme” ja totesi, että maaseudulla elettiin parhaillaan murroskautta, jossa käytiin vanhan ja uuden välistä kamppailua. (*Punainen Karjala* 16.11.1930; *Punainen Karjala* 10.4.1929.) Näistä aiheista kirjoittaessaan Toivola julisti, että lehdistöllä oli selvä tehtävä: ”Karkurit ja luikurit, pakoilijat ja jarruttajat on paljastettava. Sosialismia rakentavan maan on tunnettava sankarinsa, mutta sen on tunnettava myöskin luikurit, jotka häiritsevät rakennustyötämme.” (*Punainen Karjala* 21.8.1931.)

Komiikan käyttöön liitettiin uusia merkityksiä 1930-luvun kuluessa. Viihdyttämisen sijaan komiikan pääasialliseksi tehtäväksi tuli vaikuttaa kommunisteilta vaadittuun itsekritiikkiin, jonka avulla todisteltiin oman poliittisen vakaumuksen vilpittömyyttä. Satiirinen itsekritiikki esitettiin 1930-luvulla keskeisenä sosiaalisena rituaalina, ja esimerkiksi ystävien kesken tehdyt koomiset paljastukset kuvattiin itsensä kehittämisen lähtökohdaksi. Huumorin keinoin ilmiannettiin yksilöiden henkilökoh-

34 Venäjän sanasta ”kulak” = nyrkki. Käytettiin alun perin erottamaan maata viljelevä talonpoikaisto koronkiskureista, maanvuokraajista ja keinottelijoista. Bolševikit käyttivät termiä ensin rikkaista talonpojista ja myöhemmin kaikista talonpojista, jotka vastustivat kolhoosiin siirtymistä, olivat he sitten rikkaita tai köyhiä. (Figes 2011, 99.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

taisia heikkouksia, ja neuvostohenkisestä huumorista kaavailtiin jopa yhtä osatekijää uudelle yhteiselle neuvostoidentiteetille, jonka ilmaisuun kuuluivat esimerkiksi puolueelle tehdyt omaelämäkerrat ja julkiset tunnustukset. ”Punaisen naurun” hallitseminen oli ikään kuin osa performanssia, jossa näyteltiin aitoa bolševikkia. Nauru veti rajan ystävien ja vihollisten välille (Oushakine 2012, 203).

Neuvostojournalistit, epäilemättä Toivolakin, olivat tietoisia siitä, että lehdistön nimeämiä syntipukkeja käytettiin yleiseen mielialavaikuttamiseen ja syyllisten osoittamiseen (Lenoe 2004, 98–99). Hän näytti esimerkkiä, kuinka yhteiskunnan viholliset tuli paljastaa ja tuomita julkisesti. Paljastusten aiheuttamat ”puhdistukset”[35] esimerkiksi puolueen jäsenten vakaumuksen testaamiseksi olivat keskeinen osa neuvostoyhteiskuntaa (Figes 2004, 49–51). Vuonna 1929 Toivolakin vitsaili aiheesta:

> [N]ykyään eletään suurten puhdistusten merkeissä. Puolue puhdistaa itseään, neuvostokoneistoa puhdistetaan, eläkkeellä olevia invaliideja puhdistetaan. Kaikkialla siistitään. Tunnettu venäjänkielinen pilalehti ’Krokodiili’ julkaisee erään lukijansa ehdotuksen, että olisi puhdistettava myös salkut – portfelit ja määrättävä sitä tarkoitusta varten erityinen salkkujen puhdistuspäivä. (*Punainen Karjala* 19.6.1929.)

Muutamaa vuotta myöhemmin Toivola joutui itse oman pilkantekonsa kohteeksi, kun yhteiskunnan vihollisten joukkoon lisättiin vähemmistökansojen edustajat, muiden joukossa myös suomalaiset (Kangaspuro 2000, 309–312, 319–323).

35 Bolševikit olivat huolissaan puolueensa ”puhtaudesta” ja niinpä he järjestivät 1920- ja 1930-luvuilla säännöllisiä puoluepuhdistuksia, joissa puolueen jäsenten tuli vastata heihin kohdistettuun kritiikkiin ja tehdä selkoa toiminnastaan (Fitzpatrick 2005, 207).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Satiirista syytöksiin

”Terve mieheen! Minä kirjoitan nyt sinulle jäsenkirjattomana bolsheviikkina” tervehti Toivola nimeämätöntä vastaanottajaa lokakuussa 1935. Toivola oli menettänyt jäsenkirjansa, sillä häntä syytettiin osallisuudesta puolueen vastaiseen ”Pukka-Rautio-oppositioon” (Toivolan kirje 10.10.1935, RGASPI). Tilanne oli vakava, sillä NKVD oli kehitellyt suomalaisia vastaan jutun, jossa SKP:n jäsentä Väinö Pukkaa ja hänen lähipiiriään syytettiin muun muassa Otto Wille Kuusisen murhan suunnittelusta (Rentola 1994, 29). Toivola oli lähettänyt muutamille tovereilleen avunpyyntökirjeitä, joissa toivoi lausuntoa syyttömyydestään. Pakinoissaan bolševistisen ilmiantokulttuurin tärkeyttä korostanut ja sitä toteuttanut Toivola joutui nyt ilmiannetuksi osana tekaistua salaliittoa.

Pyyntöön vastasi muun muassa SKP:n puheenjohtaja Matti Stein[36], joka kuvasi Toivolaan kohdistuvia epäilyjä ”täysin aiheettomiksi”. Stein totesi Toivolan toimineen päinvastoin ”aivan oikein” ottaessaan selvää Pukan ja Raution puoluevastaisista mielipiteistä kesällä 1934 Pjatigorskissa lomalla ollessaan. Toivola oli heti lomalta palattuaan tehnyt suullisen ilmoituksen Pukan ja Raution puoluevastaisiksi kuvaamistaan aikeista SKP:n sektsian johtajalle Yrjö Lingolle[37] ja täydentänyt sitä vielä kirjallisella selostuksella. Steinin mukaan ”juuri toveri Toivolan ilmoitukset, jotka meidän toimestamme jätettiin NKVD:lle, ovat osaltaan huomattavasti auttaneet Pukka-Raution ja kumppanien vastavallankumouksellisten ja terroristisen ryhmän toiminnan paljastamista ja likvidoimista”. Stein kehui Toivolan menetelleen asiassa ”vastuuntuntoisen puoluejäsenen tavoin” ja osoittaneen ”asiaankuuluvaa puoluevalppautta taistelussa puoluevastaista oppositiota vastaan”. (M. Steinin kirje Petroskoin VKP(b):n kaupunginkomitealle 13.3.1937, RGASPI.)

Väinö Pukka ammuttiin marraskuussa 1935 (Rentola 1994, 29–30), mutta ilmeisesti Toivolan saamat todistukset auttoivat hänet itsensä takaisin puolueen riveihin sekä *Punaisen Karjalan* toimitukseen. Toivola

36 Hannes Mäkinen, toimi Neuvostoliitossa puoluenimellä Matti Stein.

37 Sektsia tarkoittaa jäsenpuoluetta (Krekola 2006, 15). Yrjö Linko toimi Neuvostoliitossa nimillä Yrjö/Juri Linko, mutta hänen oikea nimensä oli Antti Hyvönen.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

oli nimitetty *Punaisen Karjalan* vakinaiseksi päätoimittajan sijaiseksi huhtikuussa 1933 (Päiväkäsky no. 32 § 4c, Urho Kekkosen arkisto), ja arkistotietojen mukaan hän toimi päätoimittaja Kalle Vennon sijaisena vielä ainakin heinäkuussa 1936 (Kirje tov. Ježoville 10.7.1936, RGASPI). Päätoimittajan sijaisena toimimisesta Toivolalla oli kokemusta jo vuosilta 1932–1934, Väinö Lattusen päätoimittajakaudelta (Kirje 5.1.1938, RGASPI). Lattunen siirtyi sittemmin töihin Moskovaan, missä hän kirjoitti vuosina 1937–1938 runsaasti raportteja suomalaisten tovereidensa toiminnasta. Viimeiset tiedot Jukka Toivolan vaiheista Neuvostoliitossa perustuvatkin Lattusen Kominternin kaaderiosastolle lähettämiin ilmiantokirjeisiin.

Lattunen kuvasi, kuinka puolueesta erotettu Toivola etsi apua Moskovasta marraskuussa 1937, mitä ilmeisimmin välttyäkseen kiihtyviltä pidätyksiltä, joita suomalaisten keskuudessa oli tapahtunut saman syksyn aikana Karjalassa (Kirje 5.1.1938, RGASPI; Rentola 1994, 31–32). Toivola oli tullut Lattusen luokse ja kertonut etsivänsä *Punaisessa Karjalassa* työskennellyttä Esko Sipiä[38], joka oli saapunut Petroskoista Moskovaan vain viikkoa aikaisemmin. Toivola tavoitti Sipin Lattusen avulla, sopi puhelimitse tapaamisen Arbatin aukion metroasemalle ja yöpyi Sipin luona. Seuraavana päivänä miehet olivat menneet hallitustalolle tapaamaan Sipin isää, Otto Wille Kuusista, joskin Sipi oli esittänyt toivomuksen, että Toivola jäisi odottamaan häntä talon ulkopuolelle. Lattunen epäili, että Sipi jätti Toivolan tarkoituksella talon ulkopuolelle, jotta miliisi pidättäisi tämän, kuten kävikin. Toivola pääsi kuitenkin vapaaksi jo seuraavana päivänä ja palasi Lattusen luo. Toivola pyysi Lattusta järjestämään hänelle työtä ja lainaamaan rahaa, minkä jälkeen Lattunen antoi Toivolalle 30 ruplaa matkarahaksi etelään. (Kirje 5.1.1938, RGASPI.)

Joko matkarahat eivät riittäneet tai suunnitelmat muuttuivat muusta syystä. Toivolan viimeisistä vaiheista ei ole muuta tietoa, kuin että hänet tuomittiin teloitettavaksi ampumalla 12.4.1938 NKVD:n ja Neuvostoliiton yleisen syyttäjän määräyksellä (*Natsionalnie pisateli Karelii* 2005, 88). Toivola osallistui bolševikkien luomaan julkiseen performanssiin rakentamalla toimittajana mielikuvaa yhteiskunnan vihollisten vastaisesta

38 Esa Kuusinen toimi Neuvostoliitossa puoluenimellä Esko Sipi.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

taistelusta ja hoiti velvollisuutensa ilmiantajana loppuun saakka. Toivolan sanoilla rakentamasta maailmasta oli lopulta tullut totta myös hänen omalla kohdallaan ja hänestä yksi bolševikkien vainoamista vihollisista.

Yhteenveto

Punainen Karjala -lehden toimittaja Jukka Toivola eli ”Kustaa” rakensi pakinoissaan mielikuvaa Neuvostoliitosta, joka oli vasta matkalla tulevaisuuden ihanneyhteiskunnaksi. Toivola osoitteli neuvostoyhteiskunnan puutteita, veti esiin syyllisiä ja vaati heitä vastuuseen. Neuvostokäytännön tapaan Toivola oli toimittaja, mutta lisäksi myös ilmiantaja, jonka toiminnan katsottiin edistävän neuvostoyhteiskunnan suurta tavoitetta eli sosialismin rakentamista.

Toivola loi pakinoidensa kautta rajoja sille, minkälainen instituutioiden toiminta ja yksilöiden käytös oli neuvostoyhteiskunnassa hyväksyttävää ja mikä ei. Satiiristen esimerkkien kautta Toivola osoitti, kuka vei sosialistista yhteiskuntaa eteenpäin ja kuka toimi kehityksen jarruna. Pakinoissa piirretyt karikatyyrit osoittivat neuvostoihmiselle asetettujen rajojen ahtauden ja hyväksyttävien piirteiden vähyyden. Yhteiskunnallinen kritiikki ja puutteiden osoittaminen suuntautui yksilöihin, kuten paikallistason johtajiin – olihan järjestelmä itsessään bolševikkijohtajien mukaan erehtymätön.

Toivolan pakinoiden satiiri perustui sekä huumorille että puolueen antamille määräyksille. Omalaatuisiksi hänen pakinansa tekee se, että hän suuntasi kritiikkinsä paikallisiin toimijoihin Karjalassa ja teki sen suomenkielisessä neuvostolehdessä. Pieneen mutta etuoikeutettuun suomalaisten vähemmistöön kuulunut Toivola sivalteli paikallisia byrokraatteja laiskuudesta, naureskeli neuvostoyhteiskunnan tyypillisille ilmiöille, kuten rakennustöiden hitaalle etenemiselle, ja arvosteli paikallisia viranomaisia katujen kuraisuudesta ja keskellä kaupunkia sijaitsevista kaalimaista.

Toivola toteutti toimittajan ilmiantovelvollisuutta kuuliaisesti ja vaati epäkohtien tutkimista. Hän asettui kritisoimiensa toimijoiden yläpuolelle joko nolaamalla heidät tai kirjoittamalla heistä väheksyvästi tai aggres-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

siivisesti. Toivolan satiiri oli totalitaarisen yhteiskunnan retoriikkaa, jossa näkemykset tiettyjen ryhmien neuvostovastaisuudesta esitettiin kyseenalaistamattomina tosiasioina. Kritiikin uskoteltiin vievän yhteiskuntaa eteenpäin, mutta samaan aikaan se lietsoi vainoja eri ihmisryhmiä kohtaan. Lehdistön luomat mielikuvat neuvostoyhteiskunnan vastaisista vihollisista saivat uuden käänteen 1930-luvun puolivälissä, kun potentiaalisiksi vihollisiksi leimattiin vähemmistökansallisuuksien edustajat, myös suomalaiset. Performatiivinen esitys taistelusta puolueen ja yhteiskunnan vihollisia vastaan piti Toivolaa otteessaan loppuun saakka, kunnes ilmiantajasta tuli ilmiannettu, mielikuvissa rakentamansa yhteiskunnan vihollinen.

LÄHTEET

AINEISTO

Sanomalehdet

Punainen Karjala 19.7.1927 (no. 78), ”3:s yleiskarjalainen suomenkielinen kirjeenvaihtajakonferenssi. Punaisen Karjalan selostus. Selostaja tov. Letonmäki”.
Punainen Karjala 6.11.1928 (no. 257).
Punainen Karjala 5.1.1929 (no. 3), Ensimmäinen pakina: Kustaa ”Ikävänlainen juttu”.
Punainen Karjala 14.2.1929 (no. 36), Levityksen hoitaja, ”Auttaisikohan pakina?”.
Punainen Karjala 31.3.1929 (no. 73), Kustaa, ”Mikko Tukinkaatajan pakeilla”.
Punainen Karjala 4.4.1929 (no. 76), Kustaa, ”Automaatti”.
Punainen Karjala 10.4.1929 (no. 81), Kustaa, ”Eri kylissä eri tavalla”.
Punainen Karjala 4.5.1929 (no. 100).
Punainen Karjala 19.6.1929 (no. 137), Kustaa, ”Vielä yksi puhdistus lisää”.
Punainen Karjala 23.6.1929 (no. 141), Kustaa, ”Postilaitos pantava kohdalleen”.
Punainen Karjala 24.7.1930 (no. 168), Kustaa, ”Oikeat tukkimiehet ovat reilua sakkia”.
Punainen Karjala 15.8.1931 (no 187), Kustaa, ”Kotiseutututkimusta”.
Punainen Karjala 3.10.1931 (no. 229), Kustaa, ”Tiemestari luiskahtanut ’tieltä’ tien sivuun”.
Punainen Karjala 12.10.1929 (no. 232), Kustaa, ”Sitä vaatii pääkaupunkimme arvo”.
Punainen Karjala 24.10.1929 (no 242), Kustaa, ”Sekasotkua”.
Punainen Karjala 29.10.1929 (no. 246), Kustaa, ”Näistä pääkaupungin asioista”.
Punainen Karjala 14.11.1929 (no. 258), Kustaa, ”Vaarivainaa opettajana”.
Punainen Karjala 15.11.1929 (no. 259), Kustaa, ”Janne Virkailija löi meidät ällikällä”.
Punainen Karjala 12.11.1930 (no. 260), Kustaa, ”Ei tämä ole vaikertelua vaan kritiikkiä”.
Punainen Karjala 16.11.1930 (no. 264), Kustaa, ”Vanhat tottumukset on karsittava”.
Punainen Karjala 8.5.1931 (no. 104), Kustaa, ”Vastaus on annettu”.
Punainen Karjala 15.8.1931 (no 187), Kustaa, ”Kotiseutututkimusta”.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Punainen Karjala 21.8.1931 (no. 192), Kustaa, ”On tunnettava myöskin luikurit”.
Punainen Karjala 12.5.1935 (no. 106), Kustaa, ”Tutkijat asetettava tutkinnoille”.

Arkistot

Venäjän valtion sosiaalipoliittisen historian arkisto (RGASPI), Moskova / Kansallisarkisto Helsinki.

Fond 495, luettelo 269, Suomen kommunistisen puolueen jäsenten henkilöasiakirjat.

Lattunen Väinö Albin 1924–1956 (1352, 23.7.1892 Joroinen).

Kirje 5.1.1938, digiarkiston sivu 131–132.

Väinö Lattusen kirjoittama kirje Kaaderiosastolle tov. Volkoville Moskovassa 28.11.1937, digiarkiston sivu 115.

Lehti Juho (Jukka) Kustaa 1922–1936 (1787, 27.9.1899 Loppi).

”Kertomus toiminnastani Suomen työväenliikkeessä”, digiarkiston sivut 31–33.

Kirje VKP(b):n keskuskomiten sihteerille tov. Ježoville 10.7.1936, digiarkiston sivu 10.

Lausunto Toivolan Jukasta, digiarkiston sivu 15.

M. Steinin kirje Petroskoin VKP(b):n kaupunginkomitealle 13.3.1937, digiarkiston sivut 16–17.

SKP:n päätös Jukka Toivolasta 29.6.1936, digiarkiston sivu 20.

Toivolan kirjoittama kirje 10.10.1935, digiarkiston sivut 3–4.

Urho Kekkosen arkisto, Orimattila.

Kustaa Vilkunan Äänislinnan arkisto (UKK KVÄA), mikrofilmi 3a (1 erä).

Päiväkäsky no. 32 § 4c.

KIRJALLISUUS

Aalto, Elli 1987: Suomenkielisen aikakauslehdistön synty Neuvostoliitossa. *Punalippu* 4, 1987, 101–109.

Aalto, Elli 1989: *Sovetskie finnojasitsnie zhurnali 1920–1980*. Karjala, Petroskoi.

Brooks, Jeffrey 2000: *Thank You, Comrade Stalin! Soviet Public Culture from Revolution to Cold War.* Princeton University Press, Princeton, New Jersey.

Etty, John 2019: *Graphic Satire in the Soviet Union. Krokodil's Political Cartoons*. University Press of Mississippi, Jackson.

Figes, Orlando 2011: *Kuiskaajat. Ihmiskohtaloita Stalinin Neuvostoliitossa*. Siltala, Helsinki.

Fitzpatrick, Sheila 1999: *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*. Oxford University Press, Oxford.

Fitzpatrick, Sheila 2005: *Tear of the Masks! Identity and Imposture in Twentieth-Century Russia*. Princeton University Press, Princeton.

Gerin, Annie 2018: *Devastation and Laughter: Satire, Power, and Culture in the Early Soviet State (1920s–1930s)*. University of Toronto Press, Toronto.

Kangaspuro, Markku 2000: *Neuvosto-Karjalan taistelu itsehallinnosta. Nationalismi ja suomalaiset punaiset Neuvostoliiton vallankäytössä 1920–1939*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Koivisto, Hanna-Elina 2010: *Alkoholisteja, huligaaneja ja hepsankeikkoja – Neuvostokansan kuva Krokodil-satiirilehdessä vuosina 1953–1961*. Pro gradu -tutkielma, Tampereen yliopisto.

Krekola, Joni 2006: *Stalinismin lyhyt kurssi. Suomalaiset Moskovan Lenin-koulussa 1926–1938*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Lenoe, Matthew 2004: *Closer to the Masses. Stalinist Culture, Social Revolution, and Soviet Newspapers*. Harvard University Press, Cambridge.

Natsionalnie pisateli Karelii 2005*: Finskaja emigratsija i polititšeskie repressii 1930-h godov ~ Letopis literaturnoi žizni Karelii (1917–1961) / Karjalan kansalliset kirjailijat: suomalaisten maastamuutto ja 1930-luvun poliittiset rangaistustoimet ~ Karjalan tasavallan kirjallisuuden bibliografia (1917–1961)*. Venäjän Tiedeakatemia. Karjalan tiedekeskus, Kielen, kirjallisuuden ja historian instituutti. Karjalan tasavallan kulttuuri- ja yhteiskuntasuhdeministeriö. Karjalan Tasavallan kansallinen kirjasto. Petroskoi.

Oushakine, Serguei 2012: "Red Laughter": On Refined Weapons of Soviet Jesters. *Social Research*, 79: 1 (Spring 2012), 189–216.

Rentola, Kimmo 1994: *Kenen joukoissa seisot? Suomalainen kommunismi ja sota 1937–1945*. WSOY, Helsinki.

Ryabova, Galina N. 2021: Humour and satire in everyday life of Soviet society in the 1920s. *The European Journal of Humour Research* 9: 1 (2021), 136–154.

Simon, Gerhard 1991: *Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union. From Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society*. Westview Special Studies on the Soviet Union and Eastern Europe. Westview Press, Boulder.

Stites, Richard 1992: *Russian Popular Culture. Entertainment and Society since 1900*. Cambridge University Press, Cambridge.

Sundelin, Apu 2000: *Taistelija, rakentaja, valistaja. Karjalan Kommuunista Karjalan Sanomiin 80 vuotta*. Periodika, Petroskoi.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

https://doi.org/10.21435/skst.1480

III
Neuvostomenneisyys venäläisessä ja suomalaisessa nykykirjallisuudessa

https://doi.org/10.21435/skst.1480

https://doi.org/10.21435/skst.1480

”Miksi me emme tuomitse Stalinia?”

Neuvostomenneisyyden muistaminen viimeaikaisessa venäjänkielisessä dokumentaarisessa proosassa

Mika Perkiömäki
https://orcid.org/0000-0003-1979-5539

Neuvostoliiton muisto ja maan muisteleminen ovat venäläisen kirjallisuuden tämän hetken kuumimpia trendejä. Nyt kun aikaa maailman ensimmäisen ja johtavan sosialistisen valtion luhistumisesta on kulunut kolmisenkymmentä vuotta, on ajallinen etäisyys riittävä teeman monipuoliseen käsittelyyn. Aiheeseen ovat tarttuneet niin vanhan kuin nuoremmankin polven kirjailijat. Eri sukupolvilla on hyvin erilaiset kokemukset Neuvostoliitosta, mutta sen luhistumista seurannut trauma on yhteinen.

Käsittelen tässä luvussa Neuvostoliiton muistelemista ja siihen liittyviä mielikuvia kahden Neuvostoliitossa kasvaneen arvostetun venäjänkielisen kirjailijan 2010-luvun dokumentaarisessa proosassa. Keskeisimmät aineistoni ovat kotimaassaan Valko-Venäjällä vain pienkustantamoiden julkaiseman nobelistin Svetlana Aleksijevitšin (s. 1948) haastatteluromaani *Neuvostoihmisen loppu. Kun nykyhetkestä tuli second handia* (2013, suom. 2018, lyhennetty *NL*) sekä venäläisen Jelena Tšižovan (s. 1957) oman sukunsa 1900-luvun vaiheita Pietarissa käsittelevä, myös pitkälti haastatteluihin perustuva tutkielmaromaani *Muistista piirretty kaupunki* (2019, suom. 2020, lyhennetty *MPK*). Molempien

https://doi.org/10.21435/skst.1480

tosielämään perustuvat päähenkilöt muistelevat neuvostoaikaa ja vertaavat sitä nykyaikaan. Teokset tarjoavat moniäänisen näkökulman siihen, millaisena dokumentaarinen nykykirjallisuus esittää valtakunnan eri puolilta tulevien ihmisten muistelun. Pääaineistoani täydentää Tšižovan 1960-luvun Leningradiin sijoittuva pienoisromaani *Naisten aika* (2009, suom. 2018, lyhennetty *NA*), jossa siinäkin keskeisenä teemana toimii Neuvostoliiton muistaminen. Se täydentää *Muistista piirretyn kaupungin* dokumentaarista näkökulmaa Tšižovan perinteistä kaunokirjallista kerrontaa noudattavalla – mutta monilta osin omaelämäkerrallisella – esityksellä neuvostomenneisyydestä.[39]

Uusimman venäläisen kirjallisuuden kiinnostus neuvostomenneisyyteen heijastaa laajempaa yhteiskunnallista tarvetta tehdä tiliä Neuvostoliiton ajasta. Lähes vuosittain Venäjän kansalaisten suhdetta neuvostoaikaan on vuodesta 1992 mitannut riippumaton Levada-tutkimuslaitos. Nämä tutkimustulokset avaavat venäläisten Neuvostoliittoon liittyvän kollektiivisen muistin kehitystä jälkisosialistisella ajalla. Viimeisimmät tutkimustulokset osoittavat, että kaipuu neuvostoaikaan on Venäjällä kasvussa.

Luen kaunokirjallista aineistoani suhteessa näiden kyselytutkimusten tuloksiin. Miltei mikä hyvänsä venäläinen Neuvostoliittoa muisteleva teos joutuu jollain lailla suhtautumaan Neuvostoliiton hyviin ja huonoihin puoliin. Selvitän, millaisina venäläisten kyselyissä Neuvostoliitosta kaivatut asiat ilmenevät uudessa venäjänkielisessä Neuvostoliittoa muistavassa kaunokirjallisuudessa. Peilaan tämän kirjallisuuden esityksiä neuvostonostalgian tutkimukseen. Selvitän myös, missä kaunokirjallisen aineiston suhde neuvostonostalgiaan poikkeaa kyselytutkimusten tuloksista ja pohdin syitä mahdollisiin eroihin.

Kaunokirjallisuus on tämän teoksen kannalta tärkeää aineistoa, sillä se osaltaan luo kollektiivista muistia. Kollektiivisen muistin ymmärrän tässä yhteydessä Oleg Gorbatšovin (2015, 191) tapaan yhteisön jäsenten jakamina menneisyyteen liittyvien myyttien, perinteiden, uskomusten

39 Marja Sorvari (2022) on analysoinut Svetlana Aleksijevitšin *Neuvostoihmisen loppua* jälkisosialistisen kulttuurisen muistin ja kulttuurisen trauman näkökulmista sekä lapsuuden neuvostomuistojen rekonstruoimista Jelena Tšižovan *Naisten aika* -romaanissa.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

ja käsitysten kokonaisuutena. Svetlana Boymin (2001, 61) mukaan 1990-luvulla venäläiset alkoivat televisiosta neuvostoelokuvia katseltuaan muistaa elämän Neuvostoliitossa olleen sellaista, millaisena elokuvat sen esittivät eikä sellaista, minä he olivat sen kokeneet. Samanlainen vaikutus voi olla myös kirjallisuudella.

Dokumentaarinen fiktio erilaisten nostalgioiden esittäjänä

Kollektiivinen muisti ja nostalgia esiintyvät usein yhdessä, sillä kummassakin on kyse ryhmäidentiteetin luomisesta. Kuten Oleg Gorbatšov (2015, 181) toteaa, nostalgia on kuitenkin emotionaalisempaa. Neuvostoliiton kontekstissa nostalgiaa on usein käsitelty Boymin (2001) määrittämien *restoratiivisen* ja *reflektiivisen* nostalgian näkökulmista. Restoratiivisesta nostalgiasta on kyse silloin, kun todella kaivataan jonkin menetetyn palauttamista. Siihen liittyy ajatus utooppisen menneisyyden menettämisestä. Reflektiivinen nostalgia taas on ironisempaa, sillä siinä myönnetään, että vaikka menetetyssä oli kenties hyviä(kin) puolia, takaisin siihen ei ole syytä, tai edes mahdollista, pyrkiä. Jälkisosialistisella Venäjällä esiintyy paljon niin restoratiivista kuin reflektiivistäkin neuvostonostalgiaa. Ne eivät kuitenkaan ole toisiaan poissulkevia vaan voivat olla läsnä yhtaikaa (Boele, Noordenbros & Robbe 2020, 5, 7).

Nostalgiaan voi liittyä myös poliittinen ulottuvuus, jonka monet tutkijat ovatkin Venäjällä ilmenevään neuvostonostalgiaan etenkin 2000-luvun jälkipuoliskolta lähtien liittäneet (ks. Kalinin 2011, 156; Nadkarni & Shevchenko 2004, 489; Lee 2011, 174; Gorbachev 2015, 184). Tällaisen nostalgiapolitiikan tavoite on uusien positiivisten merkitysten liittäminen neuvostonostalgiaan ja täten kansan isänmaallisen hengen kohottaminen.

Havlena ja Holak (1996, 37–38) jakavat nostalgian neljään eri luokkaan. Heidän nelikentässään nostalgia perustuu joko suoraan tai epäsuoraan kokemukseen, ja toisaalta se on joko henkilökohtaista tai kollektiivista. Henkilökohtaiseen suoraan kokemukseen perustuvaa nostalgiaa he kutsuvat *henkilökohtaiseksi*, henkilökohtaiseen epäsuoraan kokemukseen perustuvaa taas *henkilöidenväliseksi*. Kollektiiviseen suoraan

https://doi.org/10.21435/skst.1480

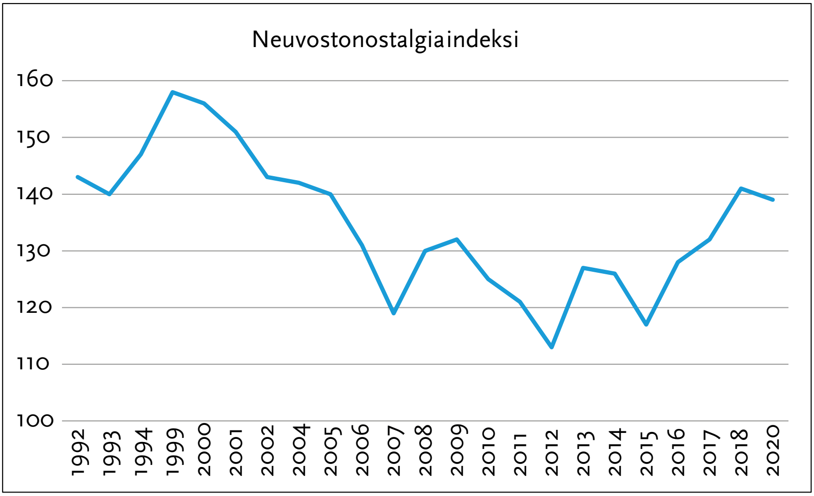
kokemukseen perustuvan nostalgian Havlena ja Holak ovat puolestaan nimenneet *kollektiiviseksi* ja kollektiiviseen epäsuoraan kokemukseen perustuvan *virtuaaliseksi*.

Tämän luvun kannalta jako on tärkeä, sillä dokumentaarinen fiktio on tekemisissä kaikkien näiden neljän nostalgiatyypin kanssa. Aleksijevitšin ja Tšižovan romaanit välittävät lukijoilleen suoraa kokemusta Neuvostoliitosta, minkä vuoksi ne vaikuttavat kollektiiviseen nostalgiaan. Haastatteluromaanien henkilöiden nostalgia taas on yleensä henkilökohtaista, sillä he kertovat omista kokemuksistaan. Kirjailijoiden näkökulmasta kyse taas on heidän haastateltaviensa kautta välittyvästä henkilöidenvälisestä nostalgiasta. Vaikka teokset ovatkin perusluonteeltaan dokumentaarisia, ne ovat silti fiktiivisiä. Se tuo niiden nostalgiaan virtuaalisen ulottuvuuden, sillä lukija ei voi olla varma, miten tarkasti teokset toisintavat haastateltavien muisteluita.

Kaipuu Neuvostoliittoon Levada-keskuksen tutkimustuloksissa

Yksi Levada-keskuksen kyselyissä alusta asti mukana ollut kysymys on: ”Harmittaako Neuvostoliiton hajoaminen teitä?” Vastauksista Levada-keskus on koonnut ja julkaissut neuvostonostalgiaindeksiä, jossa arvo sata merkitsee sitä, että kyllä- ja ei-vastauksia on yhtä paljon. Mitä suurempi neuvostonostalgiaindeksi on, sitä suurempi on kansan kaipuu Neuvostoliittoon. Luku 200 merkitsisi, että kaikki vastaajat olisivat ilmoittaneet Neuvostoliiton hajoamisen harmittavan ja luku nolla vastaavasti, että se ei harmittaisi ketään. Kuva 23 esittää indeksin kehityksen vuosien saatossa. Toistaiseksi kyllä-vastauksia on aina ollut selvästi ei-vastauksia enemmän. Korkeimmillaan neuvostonostalgia oli vuonna 1999 ja matalimmillaan vuonna 2012, minkä jälkeen trendi on selvästi ollut nouseva. Viimeisimmissä kyselyissä Neuvostoliiton hajoamista harmittelevia on ollut noin kaksi ja puoli kertaa niin paljon kuin niitä, joita se ei ole harmittanut. Tämän nousun taustalla voi nähdä olevan venäläisten joukkotiedotusvälineiden omaksuman neuvostomenneisyyteen kohdistuvan restoratiivisen nostalgian (Gorbachev 2015, 184).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

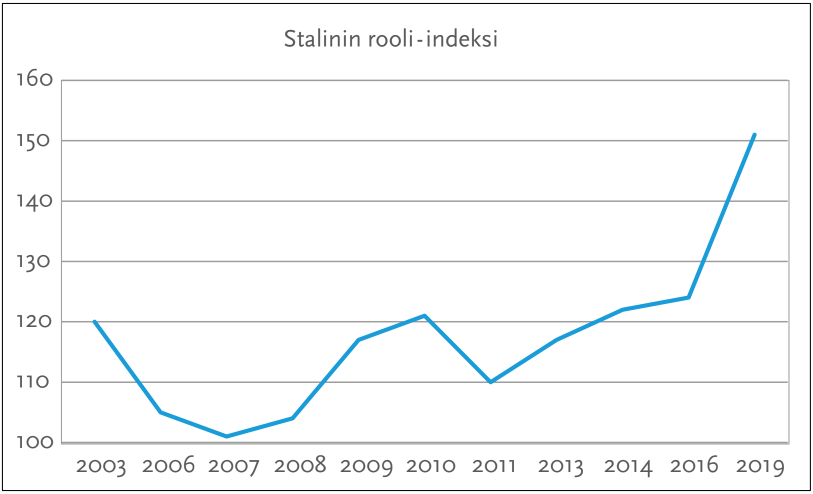

Kuva 23. Neuvostonostalgiaindeksi, vuodet 1992–2020. Lähde: Levada-keskus 2020.

Yhdessä 2010-luvulla neuvostonostalgian kanssa on kasvanut myös positiivinen suhtautuminen Neuvostoliittoa yksinvaltaisesti 1920-luvun lopulta vuoteen 1953 johtaneeseen Josif Staliniin. Venäläisten asennetta Stalinia kohtaan Levada-keskus on mitannut vuodesta 2001 lähtien. Keskeinen kysymys on ollut: ”Millainen mielestänne oli Stalinin vaikutus maallemme?” Näistä vastauksista on koostettu neuvostonostalgiaindeksin periaatteiden mukainen, niin kutsuttu Stalinin rooli -indeksi, jonka kehitystä on havainnollistettu kuvassa 24.

Kuvasta näkyy, että Stalinin roolin positiivisena kokevia on aina ollut enemmän kuin niitä, jotka ovat nähneet sen negatiivisena, vaikka vuosina 2007–2008 ero olikin hyvin pieni. Erityisen silmiinpistävää on vuoden 2019 jyrkästi noussut Stalinin positiivisena näkevien osuus – heitä oli silloin lähes neljä kertaa niin paljon kuin Stalinin rooliin negatiivisesti suhtautuvia. Tämä on yksi osoitus neuvostonostalgian viimeaikaisesta kasvusta Venäjällä, sillä kuten Moonyoung Lee (2011, 159) huomauttaa, myöhäiseen neuvostoaikaan kohdistuva kaipuu saattaa ilmetä Stalin-kultin nousuna. Vastaava tulos näkyy tarkasteltaessa sitä, kuinka moni on ilmoittanut suhtautuvansa Staliniin ymmärtäen,

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kuva 24. Stalinin rooli -indeksi, vuodet 2003–2019. Lähde: Levada-keskus 2019.

kunnioittaen tai ihaillen verrattuna niihin, joiden suhde on viha, pelko tai kauna; edellisiä oli vuonna 2021 viisi ja puoli kertaa niin paljon kuin jälkimmäisiä (Levada-keskus 2021).

Levada-keskus on kysynyt neuvostonostalgiaindeksin yhteydessä myös sitä, mitkä asiat Neuvostoliiton hajoamisessa erityisesti harmittavat. Muutokset vastauksissa ovat vuosien varrella vaihdelleet vain vähän. Eniten on vaihdellut suhde suurvaltaan kuulumisen tunteen menettämiseen, joka 1990-luvulla oli vasta kolmannella tai neljännellä sijalla: se nousi 2000-luvulla hetkeksi indeksin kärkeen, putosi sen jälkeen toiseksi ja nousi viimeisimmässä, maaliskuussa 2020 julkaistussa kyselyssä jälleen kärkeen. Tämän viimeisimmän kyselyn viisi suurinta kategoriaa olivat:

1. suurvaltaan kuulumisen tunteen menetys (52 %),
2. yhtenäisen talousjärjestelmän hajoaminen (49 %),
3. epäluottamuksen ja katkeruuden kasvaminen (37 %),
4. menetetty tunne siitä, että on kotona missä vain (31 %),
5. suhteiden katkeaminen sukulaisiin tai ystäviin (25 %).
   (Levada-keskus 2020.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Selvittäessäni neuvostonostalgian ilmenemistä 2000–2010-luvun kaunokirjallisuudessa en hae vastauksia vain siihen, ovatko aineistoni edustamat muistikuvat Neuvostoliitosta linjassa kyselytutkimusten tulosten kanssa. Tarkoitukseni on myös kartoittaa neuvostomenneisyyden kollektiivista muistia nyky-Venäjällä etsimällä kirjallisuudesta yksityiskohtia siitä, millaisia asioita kyselytutkimusten vastausten taustalla voi olla ja millaista nostalgiaa niihin saattaa liittyä. Erityisen hyvin tällaisia yksityiskohtia löytää *Neuvostoihmisen lopun* ja *Muistista piirretyn kaupungin* tapaisesta dokumentaarisesta proosasta, joka perustuu neuvostokansalaisten omille muistikuville. Dokumentaarista proosaa ei sen fiktiivisyyden takia voi kuitenkaan rinnastaa muistitietotutkimukseen. Kaunokirjallisen aineiston merkitys onkin kollektiivisen muistin keräämisen ja sen luomisen lisäksi siinä, että siihen on tekijän, henkilöhahmojen ja lukijan välisten vuorovaikutussuhteiden ansiosta sisäänrakennettu moniääninen, erilaisten nostalgioiden tulkintakehys.

Menetetty suurvaltaan kuulumisen tunne

Toisen maailmansodan jälkeen Neuvostoliitto oli toinen kahdesta supervallasta, jotka dominoivat maailmanpolitiikkaa. Jälkisosialistisella Venäjällä tällaista asemaa ei enää ole, mutta 2000-luvulla se on pyrkinyt saavuttamaan edes jonkinlaisen suurvallan aseman (Rich 2009, 296). Venäläisten itsensä silmissä Venäjä on ainakin ”energiavalta” tai ”hiilivetysupervalta” (Bouzarovski & Bassin 2011; Tynkkynen 2022, 43–63). Tarve määritellä Venäjä edes jonkinlaiseksi supervallaksi liittyy neuvostovaltion romahtamisesta aiheutuneeseen kollektiiviseen traumaan.

Suurvalta-identiteetti on aineistossani toistuva motiivi, mutta ei keskeinen teema. Suhde siihen ei ole yksiselitteinen, ja siihen liittyvä nostalgia on luonteeltaan yleensä reflektiivistä. Monet *Neuvostoihmisen lopun* henkilöhahmot suhtautuvat suurvaltaan kuulumiseen kaiholla. Eräs keski-ikäinen lääkäri innostuu hyräilemään lapsuudessaan tärkeää ”Nuorten pioneerien laulua” ja sen kohtaa ”Taistellen loivat Lenin ja Stalin / maan joka on kuolematon” (*NL*, 140). 19-vuotias opiskelija taas ilmoittaa ettei ”tarvitse suurta Venäjää”, mutta kertoo arvostavansa Stalinia, koska

https://doi.org/10.21435/skst.1480

tällä oli tapana esiintyä sotilaspuku yllään (*NL*, 27). Kremlin hallintokoneistossa mukana ollut puolestaan kuvailee Neuvostoliittoa ”mahtavaksi supervallaksi”, joka saneli omat ehtonsa muille maille (*NL*, 180).

Etenkin monen aikalaisen mielissä supervalta-aseman saavuttaminen assosioituu Staliniin. Erään *Neuvostoihmisen lopun* tuotantoinsinöörin muisteloissa esiintyy mummo, joka kuolemaansa asti palvoi Stalinia ja näki hänet saksalaismiehitykseltä pelastajana, kun taas insinöörin äiti ei Stalinista pitänyt vaan nimitteli tätä ”pahantekijäksi” ja ”murhamieheksi” (*NL*, 474). Pieni sukupolvien välinen ero näkyy myös Levada-keskuksen viimeisimmässä kyselyssä, jossa erot eivät muuten ole merkittäviä: alle 25-vuotiaat suhtautuvat Staliniin muita useammin välinpitämättömästi ja muita harvemmin positiivisesti (Levada-keskus 2019).

Neuvostoihmisen lopussa on havaittavissa ristiriitaistakin suhtautumista Venäjään suurvaltana. Erään itseään ”juopoksi” kuvailevan olutkioskin asiakkaan mielestä ”Venäjän on oltava suuri, tai muuten se ei voi ollakaan”. Samaan hengenvetoon hän kuitenkin toteaa: ”Hittoako minä suuresta maasta? Haluan asua pienessä maassa, niin kuin vaikka Tanskassa.” (*NL*, 53.) Toinen, Neuvostoliiton kommunistisen puolueen (NKP) piirikomitean sihteeristöön kuulunut taas kertoo suorastaan hävenneensä suurvalta-asemaa symboloivia Brežnevin kunniamerkkejä ja tähtiä (*NL*, 73). Niillä ei näytä olleen samanlaista auktoriteettia vahvistavaa vaikutusta kuin Stalinin sotilaspuvulla. Brežnevin aikaan ylipäätään liittyy nyky-Venäjällä kuitenkin paljon nostalgiaa, sillä se edustaa monelle vakautta ja järjestystä (Lee 2011, 158–159). Aineistossani tämä nostalgia ei kuitenkaan kohdistu Brežneviin itseensä edes reflektiivisessä mielessä.

Tšižovan teoksissa suurvalta-asema on vähemmän läsnä, ja *Naisten ajassa* se ei esiinny juuri lainkaan. *Muistista piirretyssä kaupungissa* siihen viitataan yksinomaan negatiivisessa mielessä ilman nostalgiaa. Kertojan isoisä esimerkiksi muistelee lähinnä sarkastisesti ”talvisotaa, jolloin Suomi-neito uhattuaan meidän neuvostosuvereniteettiamme (äidinisä hymähtää: kavalat suomalaiskenraalit käyttivät puolustuslinjaa hyökkäysaseena), sai Neuvostoliitolta turpiinsa” (*MPK*, 109). Omasta lapsuudestaan 1970-luvun alussa kertoja mainitsee, miten koulukäynneillä kiertäneiden sotaveteraanien ”julistukset jäivät vaille pienintäkään myötämieltä” (*MPK*, 210). Sarkastinen on kertojan asenne lisäksi niin

https://doi.org/10.21435/skst.1480

nuorisofestivaaleihin kuin ”Gagarinin loistavaan voittoon” ja ”Kuuban hilpeään vallankumoukseenkin” (*MPK*, 167).

Yli puolet viimeisimmän Levada-keskuksen kyselyn vastaajista ilmoitti suurvaltaan kuulumisen tunteen menetyksen harmittavan erityisesti. *Neuvostoihmisen lopun* perusteella tämä joukko vaikuttaa olevan varsin heterogeeninen, sillä siinä suurvalta-asemaa kaiholla muistelevat paitsi puoluekoneiston jäsen myös tavallinen lääkäri ja nuori opiskelija. *Muistista piirretty kaupunki* suhtautuu sen sijaan suurvalta-asemaan sarkastisesti, eikä sen hahmoilla näy suurvalta-aseman kaipuuta. Viittaukset siihen, että Neuvostoliiton suurvalta-asema liittyisi jotenkin energiantuotantoon tai hiilivetyihin, puuttuvat täysin. Tämä tukee ajatusta siitä, että tällaiset näkemykset ovat nousseet esiin vasta jälkisosialistisella Venäjällä, kun muita perusteita suurvalta-asemalle ei enää ole ollut. Niinpä niitä ei Neuvostoliittoon liitetä, vaan sen asemaa supervaltana pönkittivät sotilaallinen voima ja poliittinen vaikutusvalta muihin valtioihin. Johtajista vain Stalin assosioituu supervaltaan, muista neuvostovaikuttajista Gagarin. Supervalta-aseman menettäminen taas henkilöityy Gorbatšoviin. Tyypillinen on *Neuvostoihmisen lopun* mukaan erään ”Kremlin koneistossa” palvelleen tokaisu: ”Jos häntä ei olisi ollut, me eläisimme vieläkin Neuvostoliitossa.” (*NL*, 179.) Hänen kaltaisiaan, menetettyä suurvalta-asemaa restoratiivisesti nostalgisoivia on Aleksijevitšin teoksessa muitakin. Yleensä kyse on henkilöistä, joilla oli Neuvostoliitossa hyvä yhteiskunnallinen asema.

Eriarvoisuuden kasvu

Menetetyn suurvaltaan kuulumisen tunteen ohella Levada-keskuksen kyselyjen vastaajia on eniten harmittanut yhtenäisen talousjärjestelmän hajoaminen. Vastaajilla on oletettavasti erilaisia käsityksiä siitä, miten he ”yhtenäisen talousjärjestelmän” ymmärtävät. Itse tulkitsen käsitteen siten, että kyse on talousjärjestelmää laajemmasta yhteiskuntajärjestyksestä, keskitetysti johdetusta laajasta sosialistisesta valtiosta, jonka eri puolilla elämä oli jokseenkin samanlaista. Vaikka elämä oli Neuvostoliitossa tasalaatuista, elintaso ei ollut yhtä korkea kuin kehittyneissä kapi-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

talistisissa maissa. Tämän taustalla oli neuvostovaltion keskusjohtoisen tuotannon keskittyminen teollisuuteen ennemmin kuin kulutustarvikkeisiin tai palveluihin, mikä johti paitsi neuvostokansalaisten suhteellisen alhaiseen elintasoon, myös vähäiseen vaikutusvaltaan politiikassa ja taloudessa. Monen sosiologin mukaan kansalaiset hyväksyivät tämän, koska he saivat yhteiskuntasopimuksessa valtiolta vastineeksi vakaan, joskin hitaan talouskasvun, varman työpaikan, vakaat hinnat ja pienet tuloerot (Ashwin 1998; Cook 1992; Hauslohner 1987).

Tätä neuvostoelämän samanarvoisuutta kuvastaa *Muistista piirretyn kaupungin* omaelämäkerrallinen kertoja, joka muistelee, miten 1960-luvun ”Kuptšinon[40] riisutussa ruokakaupassa elintarviketilanne oli suunnilleen samaa luokkaa kuin (kuvitteellisessa) Novgorodin seudun osuuskaupassa” (*MPK*, 192). Tämän ”hyväsydämisen valtion” (*NA*, 124) samanarvoisuutta heijastaa myös *Naisten ajan* jo keisarinvallan ajalla eläneen vanhuksen muistelot siitä, miten neuvostovaltiossa aviottoman lapsen oikeudet toteutuivat keisarinaikaa paremmin. ”Luojan kiitos, että vallankumous”, hän tiivistää, sillä hänellä on yhteisasunnon naapurin yksinhuoltajaäidin avioton lapsi hoidettavanaan (*NA*, 156). Tosin siinä vaiheessa, kun lapsen äiti sairastuu vakavasti, vanhus ei kuitenkaan luota neuvostovaltion kykyyn kasvattaa orpolasta. Hahmon ristiriitaisen suhtautumisen neuvostovaltioon tulkitsen kertojan henkilökohtaisen reflektiivisen nostalgian ilmenemismuodoksi.

Yhtenäiseksi koettu järjestelmä näkyy myös siinä, miten järjestelmän sortamatkin kansalaiset saattoivat kokea olevansa osa yhtä suurta kokonaisuutta. *Neuvostoihmisen lopun* edellä mainittu puoluesihteeri muistelee talvisodassa vangiksi jäänyttä isäänsä, joka Neuvostoliittoon palattuaan joutui maanpetoksesta tuomittuna Vorkutaan vankileirille rautatietä rakentamaan. Kuitenkaan vapauduttuaan isä ”ei kantanut kaunaa, hän katsoi että aika oli sellainen” ja piti seinällään isoa Stalinin kuvaa (*NL*, 69). Yhtenäisyyttä edusti pitkään juuri Stalin, jota lapset kasvoivat jumaloimaan. Keski-ikäinen lääkäri muistelee Stalinin-ajan

40 Kuptšino (suom. Kupsila) on alue nykyisessä Pietarissa, jonka kehitys alkoi silloisen Leningradin etelälaitamille 1960-luvulla. *Muistista piirretyn kaupungin* kertoja ei laske sitä osaksi Leningradia. Alueella on ollut asutusta jo ennen Pietarin perustamista; samalla paikalla sijaitsi inkerikkojen asuttaman kylä.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

lapsuuttaan: ”Minä rakastin Stalinia… Rakastin häntä pitkään…. Olin pitkään Stalinin tyttö. Hyvin pitkään.” (*NL*, 146.) Stalinin kuoleman ja hänen henkilökulttinsa purkamisen myötä jo 1920-luvulla kehitetty Lenin-kultti vahvistui 1950-luvun puolivälissä. Sen jälkeen neuvostokansalaisten yhtenäisyyttä edusti Stalinin sijaan Lenin, mitä kuvastaa hyvin *Naisten ajan* ammattiosaston edustajan tokaisu: ”Nuorin lapsenlapsi on alle viiden, mutta muistaa Lenin-sedästä jo kaiken.” (*NA*, 202.)

Hruštšovin ajan lupaus pian koittavasta kommunismista muistetaan *Neuvostoihmisen lopussa* ja *Naisten ajassa* kansan yhtenäisyyttä koossa pitävänä voimana (*NL*, 116; *NA*, 231). Moskovalaisen tuotantoinsinöörin tytär taas muistelee, miten perestroikaan asti ”elettiin ihan hyvin” (*NL*, 473). Moni Aleksijevitšin hahmoista sijoittaa yhtenäisen talousjärjestelmän hajoamisen perestroikan aikaan ja sitä seuranneeseen kapitalismin tuloon, joka henkilöityi Gorbatšoviin. Eräskin kuvailee Gorbatšovia Yhdysvaltain salaiseksi agentiksi ja vapaamuurariksi, joka kavalsi kommunismin ja riisti häneltä kotimaan (*NL*, 33).

Myös *Muistista piirretyssä kaupungissa* muistellaan usein yhtenäistä talousjärjestelmää. Sitä edustaa esimerkiksi tasa-arvoinen koulutusjärjestelmä: ”Keski- ja korkea-asteen koulutuksen saavutettavuus laajoille kansankerroksille on kiistatta ’sosialismin saavutus’.” (*MPK*, 16.) Teoksen kertojan suhde näihin saavutuksiin on kuitenkin reflektiivisen ironinen. Hän ei hyväksy yksilönvapauksien rajoittamista yhteisen hyvän nimissä, eikä hän siten myöskään koe solmineensa valtiovallan kanssa yhteiskuntasopimusta. Hänen mielestään valtio onnistui iskostamaan teräksen ja valuraudan tuotannon kasvun välttämättömyyden ja ensiarvoisuuden kansalaisten mieliin niin hyvin, että monen nykyvenäläisenkin mielestä se ”oikeuttaa ne kammottavat uhrit, jotka ’virsujalka Venäjä’ kantoi teollisen kehityksen alttarille” (*MPK*, 45). Samankaltaisella ironialla vallanpitäjiin suhtautui 1960-luvun alussa kertojan jo silloin iäkäs isomummo, joka toivoi saavansa elää vielä parikymmentä vuotta nähdäkseen, miten hänen varkaina pitämiensä bolševikkien ”juttu päättyy” (*MPK*, 68).[41]

41 *Naisten ajan* Glikeria-mummo pohtii aivan samaa lähes identtisin sanoin (*NA*, 29). Nähtävästi kirjailijan isomummo on tässä toiminut Glikerian esikuvana.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Naisten ajan päähenkilö, Suzanna, haastaa neuvostojärjestelmän yhtenäisyyttä voimakkaammin. Hänen omapäinen ja taiteellisesti lahjakas luonteensa kärsii siitä, että hän ei saa toteuttaa taiteellista vapauttaan arvostetussa Muhina-opistossa: ”[M]inun on vaikea seurata traditioita, joissa ei ole mitään henkilökohtaista, omia muistoja...” (*NA*, 92.) Tällä Suzanna viittaa myyttien ja rituaalien avulla rakennettuun kulttuuriseen muistiin (vrt. Assmann 2011), jollaista Havlenan ja Holakin nostalgianelikentässä edustaa virtuaalinen nostalgia. Suzannan hahmossa yhtenäinen talousjärjestelmä näyttäytyykin tasapäistävänä voimana, joka tukahduttaa lahjakkaan taiteilijan luovuuden. *Muistista piirretyssä kaupungissa* järjestelmän yhtenäisyyttä haastavat puolestaan syrjäseutujen asukkaat, joiden mielestä ”kaikki paitsi pääkaupungin asukkaat ovat samanarvoisia” ja jotka siis eivät näe Venäjälle tyypillisen keskuksen ja periferian vastakkainasettelun Moskovan ja muun Venäjän välillä poistuneen neuvostoaikana (*MPK*, 249). Leningrad näyttäytyy teoksessa Stalinin periferiaan sysäämänä kaupungin puoluejohtajan Kirovin murhasta vuonna 1934 alkaen: ”Stalinin silmissä Leningrad oli sodan jälkeen keskeinen maalitaulu, kristallinkovan, minkään seikan laimentamattoman vihan kohde.” (*MPK*, 208.) Myöskin toinen perinteinen, oman ja vieraan välinen vastakkainasettelu muistetaan: ”[N]euvostoelämässä, kun piti ihmiseen tutustuessaan vastata tärkeimpään kysymykseen: omia vai vieraita? Vastauksen voi lukea ilmeistä, aktiivisesta sanavarastosta, tavasta rakentaa lauseita.” (*MPK*, 199.)

Muistista piirretty kaupunki ei kuitenkaan esitä neuvostovaltion yhtenäistä talousjärjestelmää illuusiona, vaan reflektoi sen haitallisia ilmenemismuotoja. Se ihmettelee, miksi kauppaoppilaiden piti lukea kommunistisen puolueen historiaa (*MPK*, 15), kuvailee tuotantovälineitä ”epätäydellisiksi” (*MPK*, 22) ja kirjoittaa neuvostoliittolaisten vaatetehtaiden osaamisesta lennokkaasti: ”[S]ovittipa mitä tahansa, se istui kuin satula lehmällä [– –].” (*MPK*, 29.) Teos nostaa toistuvasti esiin juutalaisten syrjimisen, ”sakean antisemitismin, joka oli ominaista neuvostoihmisille vastoin ideologista soopaa hehkuvasta ’kansojen ystävyydestä’” (*MPK*, 204). *Naisten aika* tarjoaa esimerkin tällaisesta antisemitismistä, sillä siinä ammattiosaston edustaja pohtii 1960-luvulla juutalaisten lääkärien luotettavuutta. Hän muistelee alkuvuodesta 1953 esillä ollutta

https://doi.org/10.21435/skst.1480

juutalaisten lääkärien keksittyä vallankumouksellista salaliittoa.[42] Häntä epäilyttää se, että vaikka siinä tuomitut lääkärit todettiinkin myöhemmin syyttömiksi, niin "muut saattaa vahingoittaaki" (*NA*, 145). Myös Leningradin piiritystä *Muistista piirretty kaupunki* muistelee epätasa-arvoisena aikana, jolloin ihmiset luokiteltiin niihin, joille turvattiin elintärkeät ruoka ja lämpö sekä niihin, joille niitä ei suotu (*MPK*, 126–127).[43] Yhtä lailla luokiteltaviksi joutuivat sodan jälkeen kaupunkiin palaamaan pyrkineet, sillä kaikille ei myönnetty paluuseen lupaa (*MPK*, 154). Brežnevin ajan yhtenäisyyden tunnetta lisääväksi tarkoitettua radion propagandaa romaani kutsuu "kuumehoureiksi" (*MPK*, 106).

Yhteisöllisyys

Levada-keskuksen kyselyissä sijoille 3–5 sijoittuneet neuvostokaipuun kohteet liittyvät läheisesti toisiinsa. Niissä harmitellaan jälkisosialistisella Venäjällä kasvaneita epäluottamusta ja katkeruutta, katkenneita ihmissuhteita sekä menetettyä tunnetta siitä, että on kotona missä vain. Kaikki nämä liittyvät yhteisöllisyyden tunteeseen, joka koetaan menetetyksi neuvostovaltion romahdettua.

Kuten Boym (2001, XV) sekä Holak, Matveev ja Havlena (2007, 650) huomauttavat, neuvostokansalaisten yhteisöllisyyden tunnetta kasvatti henkilökohtaisen tilan pienuus. Tämä tunne liittyy sosiaalipsykologiassa käytettyyn kollektiivisen identiteetin käsitteeseen. Yhteisen kollektiivisen identiteetin jakavat ihmiset eivät välttämättä ole suoraan tekemisissä toistensa kanssa, mutta heillä on yhteisiä joko synnynnäisiä tai hankittuja ominaisuuksia, jotka voivat olla myös kuviteltuja (Ashmore, Deaux ja McLaughlin-Volpe 2004, 81). He myös itse määrittelevät omaa identiteettiään tämän kollektiivisen identiteetin kautta (Deaux 1996,

42 Laaja katsaus tähän niin kutsuttuun "lääkärien salaliittoon" ks. esim. Rapoport 1991.

43 Muistin ja muistamisen näkökulmista huomattava on myös *Muistista piirretyn kaupungin* kertojan näkemys piirityksenaikaisten tavallisten ihmisten päiväkirjoista: "[P]uolittain lukutaidottomassa maassa – – päiväkirjat eivät ole edustava otos, eikä niihin siis pidä suhtautua kuin yhteiseen muistiin. Toisin kuin turvallisuuspoliisi NKVD:n vuosikirjoihin. Niihin koottiin kaikki, mitä leningradilaiset puhuivat keskenään – –." (*MPK*, 112.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

778–779). Se yhteisöllisyys, johon Levada-keskuksen kyselyyn vastaajat viittaavat, pohjaa neuvostokansalaisen kollektiiviseen identiteettiin. Alla käsittelen sen ilmenemismuotoja aineistossani.

Tällaista yhteisöllisyyttä aineistoni kommentoi monin tavoin, mutta harvoin kuitenkaan niin, että sen voisi tulkita kaipuuksi menetettyyn kollektiiviseen neuvostokansalaisen identiteettiin. *Neuvostoihmisen lopussa* on erinomainen esimerkki katkeruuden kasvusta jälkisosialistisella ajalla. Jo aiemmin mainittu puoluesihteeri, jonka isä oli kärsinyt leirituomion, muistelee NKP:hen kuulunutta nuorta opettajaa, jonka hän kuvailee olleen ”tosi kommunisti”. Neuvostoliiton hajottua opettaja kuitenkin alkoi suhtautua hyökkäävästi puolueväkeen: ”Nyt loppui teidän aikanne! Saatte vastata kaikesta. Aivan ensimmäiseksi Stalinista!” (*NL*, 100–101.) Puoluesihteerin näkökulmasta tilanne näyttäytyy sellaisena, että valtiolle ja kommunistiselle puolueelle kuuliaisen opettajan katkeruus olisi leimahtanut vasta Neuvostoliiton romahdettua. Tosiasiassa opettaja tuskin on ollut puolueväkeen tyytyväinen aiemminkaan ja on tuntenut katkeruutta todennäköisesti jo neuvostoaikana, mutta vasta valtion kadottua hänellä on mahdollisuus tuoda se esiin. Kyse ei siis välttämättä ole niinkään katkeruuden kasvusta kuin katkeruuden tunteiden näyttämisestä julkisesti.

Azerbaidžanista 1990-luvun vihollisuuksien aikana Venäjälle paennut armenialaisnainen taas muistelee, miten Bakussa Neuvostoliiton aikaan elettiin ”kaikki yhdessä, yhtenä perheenä: azerit, venäläiset, armeenit, ukrainalaiset, tataarit” (*NL*, 450). Armenialaisiin kohdistuneiden vainojen alettua hän ei varmasti enää tuntenut oloaan kotoisaksi Azerbaidžanin pääkaupungissa.

Tšižovan teoksissa toistuva aihe on ”kommunalkat” eli yhteisasunnot, jollaisissa asuntopulasta kärsineessä neuvostovaltiossa moni asui, etenkin Leningradissa, ja joiden vaikutusten on väitetty näkyvän venäläisten toiminnassa ja puhetavassa vielä 2000-luvullakin (Harris 2005, 585–587).[44] Käytännön syiden lisäksi yhteisasuntoja suosittiin myös ideologisista syistä, sillä bolševikit haaveilivat yhteiskunnasta, jossa yhteisasumi-

44 Yhteisasunnoissa asutaan Pietarissa yhä, joskin vuosi vuodelta vähemmän. Esimerkiksi Petrogradin piirin asunto, jossa asuin v. 2011–2012, ei ole enää yhteiskäytössä.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

nen olisi normi (Collopy 2005, 45). *Muistista piirretyn kaupungin* kertoja selittää: ”Meidän päivinämme niistä on tapana sepittää nostalgisia satuja: elettiin muka ahtaasti mutta sovussa.” (*MPK*, 185.) Voitaneen todellakin olettaa, että Levada-keskuksen kyselyissäkin tällainen ”kommunalkanostalgia” (ks. Duffy 2016; Kalinina 2014, 97–110; Kalinina 2017) on keskeinen osa monen vastaajan neuvostonostalgiaa. Tšižovan kirjojen henkilöt eivät kuitenkaan muistele yhteisasumista hyvällä. Päinvastoin, niihin kiteytyy neuvostokansalaisten kaikenlainen toistensa kyräily, vakoilu, epäily, ilmiantaminen ja toistensa kanssa riiteleminen. Lisäksi myös kulkutautien, kuten tuberkuloosin, ”laaja levinneisyys liittyi [– –] yhteisasuntojen kokoon ja tiheyteen” (*MPK*, 13–14).

Tšižovan kertojan kuvaukset yhteisasumisen kauhuista ovat toisinaan värikkäitä. Hän kirjoittaa, miten ”[asuntokysymys] on imenyt paljon neuvostokansalaisten verta” (*MPK*, 23), ”äidin kertomuksissa kuuluvat yhä yhteisasuntojen riitojen kaiut” (*MPK*, 74) ja ”lieden ääressä syntyi koko ajan riitoja” (*MPK*, 76). Myös yhteisessä puhtaanapidossa oli naapurien kanssa jatkuvia ”riitoja, riitoja, riitoja” (*MPK*, 228). Yhteisasunnoissa ei myöskään voinut jutella ”varomatta naapurien hörökorvia” (*MPK*, 185).

Asumiskysymykset näyttäytyvät ongelmallisina muutenkin kuin vain yhteisasumiseen liittyen. Tšižovan kirjassa mainitaan 1930-luvulla viemäriluukuissa asuneet katulapset (*MPK*, 83) ja 1960-luvun lasten väkivaltaiset kamppailut toisiaan vastaan kerrostalojen pihoilla (*MPK*, 205). Hruštšovin aikana, kun asuntopulaa helpotettiin rakentamalla suuret määrät heppoisia kerrostaloasuntoja, kävi kertojan muuttaessa Leningradin historiallisesta keskustasta uuteen lähiöön kauas Kuptšinoon niin, että ”toisissa taloissa [– –] asui meidän vihollisiamme” (*MPK*, 190). Naapuruston vihamielisen suhtautumisen myötä lähiöasunto osoittautui ihmissuhteiden kannalta vielä pahemmaksi kuin keskustan yhteisasunto, ja kertojan perhe muuttikin sieltä heti mahdollisuuden saatuaan takaisin keskustaan.

Ainoa *Muistista piirretyn kaupungin* asumisjärjestelyjen yhteisöllisyyteen kaihoisasti liittyvä viittaus on maininta siitä, miten neuvostovaltion ensimmäisinä vuosikymmeninä yleinen sauna toimi ”maailman keskipisteenä” (*MPK*, 70–71). Kaupunkiasunnoissa ei yleensä ollut kylpyhuoneita, joten kansa peseytyi yleisissä saunoissa. Tällaista toki tapah-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

tuu Pietarissa yhä, mutta paljon vähemmän. Lisäksi kertojan äidin ja isomummon tarinoissa sota-ajan Permin evakkoajasta välittyy muisto leningradilaisesta yhteisöllisyydestä, jota uudessa asuinpaikassa ei ollut. Permissä ihmiset "elivät sulkeutuneesti eivätkä käyneet kylässä toistensa luona. Kenellekään ei tarjottu mitään" (*MPK*, 149).

Vaikka Levada-keskuksen viimeisimmässä kyselyssä 37 % vastaajista harmittelee sitä, että epäluottamus toisiin ihmisiin on kasvanut, ovat neuvostoajan ilmiannot teema, joka on paljon esillä niin Aleksijevitšilla kuin Tšižovallakin. Heidän kirjojensa muisteluista välittyy kuva neuvostotodellisuudesta, jossa epäluulo ja epäluottamus naapureihin ja työtovereihin oli jatkuvaa. "Ilmiannot, salakuuntelu – sitä oli kaikkialla, koko yhteiskunnassa ylhäältä alas asti, ja me piirikomiteassa arvailimme: kuka meillä on ilmiantaja? [– –] Yksi oli meidän siivoojamme", muistelee puolueen piirikomitean sihteeri, joka muistuttaa, että jopa Gorbatšovilla oli tapana kääntää luottamuksellisten keskustelujen ajaksi television tai radion äänenvoimakkuus kovalle salakuuntelun estämiseksi (*NL*, 73). Epäluottamusta osoitti myös valtio kansalaisiaan kohtaan. Sodassa vangiksi jääneitä neuvostosotilaita epäiltiin usein yhteistyöstä vihollisen kanssa, ja kotimaahan palattua heitä rangaistiin. *Neuvostoihmisen lopun* puoluesihteeri pukee kohtelun sanoiksi näin: "Kun suomalaiset pääsivät omiensa luo, heitä ruvettiin halaamaan, puristamaan käsiä... Meikäläisiä ei otettu vastaan samalla tavoin vaan kuin viholliset." (NL, 66.)

Yhteisasunnoissa ilmiannetuksi tulemisen riski oli ilmeinen, ja valtion kannalta yhteisasuminen olikin toivottavaa myös siksi, että naapurukset saatiin valjastettua toistensa poliittisen ja sosiaalisen kontrollin alaisiksi (Collopy 2005, 45). Aleksijevitšin haastattelema piirisihteeri muistelee tapausta, jossa eräs nainen vietiin 17 vuodeksi leirille, ja naapurihuoneessa yksin asunut nainen adoptoi hänen pienen tyttärensä. Kun arkistot myöhemmin avattiin, selvisi äidille, että hänet oli ilmiantanut tämä sama naapuri (*NL*, 102). *Muistista piirretyn kaupungin* kertojan isomummo taas taktikoi itselleen sellaiset naapurit, joiden joukossa mahdollisimman epätodennäköisesti olisi turvallisuuspoliisin ilmiantaja (*MPK*, 64). Kertojan äidin muisteloissa naapurien ilmiantaminen näyttäytyy puolestaan yhtenä tapana ratkaista omia asunto-ongelmia (*MPK*, 73). Omasta lapsuudestaan kertoja muistaa ironisesti

https://doi.org/10.21435/skst.1480

sen, että yhteisen sähkömittarin lukemien tarkastaminen ja sähkölaskun jakaminen tasaisesti oli ”pyhistä pyhin” tehtävä, jonka saattoi antaa vain yhteisasunnon kaikkein luotetuimmalle henkilölle (*MPK*, 226).

Ilmiantoja tapahtui toki muuallakin kuin yhteisasunnoissa. Esimerkiksi sodan aikana kommunistien vastustajat näyttivät saksalaisille miehittäjille auliisti, ketkä olivat kommunisteja (*NL*, 303), ja piiritetyssä Leningradissa huhuttiin ”merkinantajista”, jotka näyttivät taskulampuillaan, minne pitää pommittaa (*MPK*, 115). Nämä huhut tosin olivat *Muistista piirretyn kaupungin* mukaan perättömiä.

Olisi vaikeaa, jos pelkästään kaunokirjallisen tutkimusaineiston perusteella pitäisi muodostaa käsitys siitä, millä tavalla neuvostokansalaisilla oli sukulaisiinsa ja ystäviinsä parempi yhteys kuin nykyvenäläisillä. Teosten suhde neuvostoihmisen pieneen henkilökohtaiseen tilaan ei ole millään lailla nostalginen. Niissä toistuvat muistelot siitä, miten ihmiset, usein vasten tahtoaan, joutuivat muuttamaan pois läheistensä luota. Neuvostoliitossa oli tyypillistä, että korkeakoulusta valmistuneet lähetettiin töihin kauas opiskelupaikkakunnaltaan ja kotoaan. *Muistista piirretyssä kaupungissa* ”Neuvostoliiton konservatiivinen perhenäkemys” merkitsi sitä, että koko perhe joutui muuttamaan sinne, minne sen isä lähetettiin (*MPK*, 21). Kertojan isää taas uhattiin puoluekirjan menetyksellä, jollei hän ottaisi vastaan työtä toiselta alueelta (*MPK*, 177).

Neuvostoliittolaisen perhe-elämän nurjat puolet nousevat aineistossa muutenkin usein esiin. Eräs *Neuvostoihmisen lopun* nainen muistelee sota-aikaa ja sitä, miten häneen mieltynyt partisaani ensin tappoi hänen miehensä ja sitten painosti hänet kanssaan väkivaltaiseen avioliittoon (*NL*, 306–308). *Muistista piirretyssä kaupungissa* taas muistellaan alkoholiongelmaista ja väkivaltaista isoisää sekä kiehuvalla vesipannulla humalaiselta mieheltään puolustautuvaa äitiä (*MPK*, 103). Avioliitot olivat usein lyhyitä ja avioeron sai helposti (*MPK*, 14, 103). Myöskään isovanhemmat eivät välttämättä pysyneet lastenlastensa lähellä. *Muistista piirretyn kaupungin* kertojan äidin anoppi poistui pysyvästi omalle kotiseudulleen heti kun ”lääkärit havaitsivat miniän keuhkoissa ’tarttuvan [tuberkuloosin] taudinvaiheen’” (*MPK*, 25). Sen jälkeen hän kävi auttamassa enää ”korkeintaan ennen juhlapyhiä” (*MPK*, 38).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Lopuksi

Kolmeen vuosikymmeneen kukaan ei ole enää voinut kokea olevansa neuvostoliittolainen. Neuvostoihmisen kollektiivinen identiteetti elää kuitenkin vielä pitkään ihmisten muistoissa, ja sen menettäminen näkyy kipuiluna venäläisten suhdetta neuvostomenneisyyteen selvittävissä kyselytutkimuksissa. Tuo suhde on mutkikas, ja sen reflektiivisen muistelun lisäksi neuvostoliittolaisena olemiseen liitetään nyt, osittain ylhäältä johdetuista poliittisista syistä, yksinkertaistettuja positiivisia mielikuvia supervaltaan kuulumisen tunteesta ja yhteiskunnan joka tason läpäisseestä tasa-arvoisuudesta. Kyselytutkimusten perusteella neuvostoliittolaisuuteen liitetään nyt myös sellaista yhteisöllisyyttä, jota moni kaipaa.

Svetlana Aleksijevitšin ja Jelena Tšižovan Neuvostoliittoa muistelevassa dokumentaarisessa proosassa suurvaltaan kuulumisen tunteen ja niin kutsutun yhtenäisen talousjärjestelmän menettäminen ei nouse yhtä keskeiseen osaan kuin Levada-keskuksen kyselytutkimuksissa. Heidän teostensa muisteluissa yhteisöllisyyteen liittyvät seikat ovat eniten esillä. Neuvostoyhteisöllisyyttä muistellaan teoksissa kuitenkin harvoin hyvällä. Pikemminkin romaanit tuntuvat muistuttavan nostalgiaan taipuvaisille, että epäluottamus naapureihin ja työtovereihin oli erottamaton osa neuvostoihmisen arkea. On mahdollista, että teokset asettuvat tarkoituksella valtiojohtoisen nostalgiapolitiikan ja sen myötä kasvaneen neuvostonostalgiabuumin vastavoimaksi. Teokset myös muistuttavat, että usein perheenjäsenet ajautuivat kauas toisistaan ja että perheväkivalta ja avioerot olivat yleisiä. Siinä kaunokirjallisuus kuitenkin usein yhtyy kyselytutkimusten vastaajiin, että Neuvostoliiton jälkeen moni ei enää ole kokenut olevansa samalla tavalla kotonaan missä vain. Samalla se myös muistuttaa Neuvostoliitossakin rehottaneesta antisemitismistä.

Neuvostoihmisen lopun keskeisenä teemana toimii tekijän epigrafiin asti nostama *pyövelit ja uhrit*. Erään henkilöhahmon mukaan ”Me olemme kasvaneet pyövelien ja uhrien keskellä… Meille on normaalia elää yhdessä” (*NL*, 48). Tällä hän viittaa ennen kaikkea Stalinin vainoihin ja nostaa esiin erityisesti sen, että vainojen aikaisiin teloituksiin ja leirituomioihin johtaneita ilmiantoja tekivät niin naapurit, työtoverit kuin

https://doi.org/10.21435/skst.1480

sukulaisetkin. Tätä historiaa vasten tuntuu hämmentävältä, että kyselytutkimusten mukaan enemmistö nykyvenäläisistä suhtautuu Staliniin positiivisesti. *Neuvostoihmisen loppu* tarjoaa nousussa olevalle Stalin-kultille yhden selityksen: ”Miksi me emme tuomitse Stalinia? Minäpä vastaan teille... Jotta voisi tuomita Stalinin, pitäisi tuomita omat sukulaisensa ja tuttavansa. Kaikkein läheisimpänsä.” (*NL*, 49.) Neuvostoaikaan kohdistuvan nostalgiapolitiikan kyllästämällä nyky-Venäjällä kaunokirjallisuuden rooli tällaisten asioiden muistuttajana voi olla merkittävä.

LÄHTEET

AINEISTO

Aleksijevitš, Svetlana 2018: *Neuvostoihmisen loppu. Kun nykyhetkestä tuli second handia* (*Vremja sekond hend*, 2013). Suomentanut Vappu Orlov. Tammi, Helsinki.
Tšižova, Jelena 2018: *Naisten aika* (*Vremja ženštšin*, 2009). Suomentanut Natalia Baschmakoff. Into, Helsinki.
Tšižova, Jelena 2020: *Muistista piirretty kaupunki* (*Gorod, napisannyi po pamjati*, 2019). Suomentanut Kirsti Era. Into, Helsinki.

VERKKOLÄHTEET

Levada-keskus 2019: Dinamika otnošenija k Stalinu. https://www.levada.ru/2019/04/16/dinamika-otnosheniya-k-stalinu/. [Tarkistettu 8.10.2020.]
Levada-keskus 2020: Struktura i vosproizvodstvo o Sovetskom Sojuze. https://www.levada.ru/2020/03/24/struktura-i-vosproizvodstvo-pamyati-o-sovetskom-soyuze/. [Tarkistettu 8.10.2020.]
Levada-keskus 2021: Otnošenije k Stalinu: Rossija i Ukraina. https://www.levada.ru/2021/06/23/otnoshenie-k-stalinu-rossiya-i-ukraina/. [Tarkistettu 7.9.2021.]

KIRJALLISUUS

Ashmore, Richard D.; Deaux, Kay & McLaughlin-Volpe, Tracy 2004: An Organizing Framework for Collective Identity: Articulation and Significance of Multidimensionality. *Psychological Bulletin* 130: 1 (2004), 80–114. https://doi.org/10.1037/0033-2909.130.1.80.
Ashwin, Sarah 1998: Endless Patience: Explaining Soviet and Post-Soviet Social Stability. *Communist and Post-Communist Studies* 31: 2 (1998), 187–198. https://doi.org/10.1016/S0967-067X(98)00006-3.
Assmann, Jan 2011: *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge University Press, Cambridge.

Boele, Otto; Noordenbros, Boris & Robbe, Ksenia 2020: Introduction. The Many Practices of Post-Soviet Nostalgia: Affect, Appropriation, Contestation. Teoksessa Boele, Otto; Noordenbros, Boris & Robbe, Ksenia (toim.) *Post-Soviet Nostalgia: Confronting the Empire's Legacies*. Routledge, Abingdon, 1–17.

Bouzarovski, S. & Bassin, M. 2011: Energy and Identity: Imagining Russia as a Hydrocarbon Superpower. *Annals of the Association of American Geographers* 101: 4 (2011), 783–794. https://doi.org/10.1080/00045608.2011.567942.

Boym, Svetlana 2001: *The Future of Nostalgia*. Basic Books, New York.

Collopy, Erin 2005: The Communal Apartment in the Works of Irina Grekova and Nina Sadur. *Journal of International Women's Studies* 6: 2 (2005), 44–58.

Cook, Linda J. 1992: Brezhnev's 'Social Contract' and Gorbachev's Reforms. *Soviet Studies* 44: 1 (1992), 37–56. https://doi.org/10.1080/09668139208411993.

Deaux, K. 1996: Social Identification. Teoksessa Higgins, E. T. & Kruglanski, A. W. (toim.) *Social Psychology: Handbook of Basic Principles*. The Guilford Press, New York & London, 777–798.

Duffy, Helena 2016: Long Live the Kommunalka! The Tension between Postmodern Poetics and Post-Soviet Nostalgia in the Work of Andreï Makine. *Twentieth Century Communism* 11: 11 (2016), 97–113. https://doi.org/10.3898/175864316819698567.

Gorbachev, Oleg 2015. The *Namedni* Project and the Evolution of Nostalgia in Post-Soviet Russia. *Canadian Slavonic Papers* 57: 3–4, 180–194. https://doi.org/10.1080/00085006.2015.1083358.

Harris, Steven E. 2005: In Search of 'Ordinary' Russia: Everyday Life in the NEP, the Thaw, and the Communal Apartment. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 6: 3 (2005), 583–614. https://doi.org/10.1353/kri.2005.0038.

Hauslohner, Peter 1987: Gorbachev's Social Contract. *Soviet Economy* 3: 1 (1987), 54–89. https://doi.org/10.1080/08826994.1987.10641271.

Havlena, William J. & Holak, Susan L. 1996: Exploring Nostalgia Imagery Through the Use of Consumer Collages. Teoksessa Corfman, Kim P. & Lynch Jr., John G. (toim) *Advances in Consumer Research* 23. Association for Consumer Research, Provo, UT, 35–42.

Holak, Susan L.; Matveev, Alexei V. & Havlena, William J. 2007: Nostalgia in Post-Socialist Russia: Exploring Applications to Advertising Strategy. *Journal of Business Research* 60: 6 (1996), 649–655. http://dx.doi.org/10.1016/j.jbusres.2006.06.016.

Kalinin, Ilya 2011: Nostalgic Modernization: the Soviet Past as 'Historical Horizon'. *Slavonica* 17: 2 (2011), 156–166. https://doi.org/10.1179/136174211X13122749974366.

Kalinina, Ekaterina 2014: *Mediated Post-Soviet Nostalgia*. Södertörns högskola, Huddinge.

Kalinina, Ekaterina 2017: Beyond Nostalgia for the Soviet Past: Interpreting Documentaries on Russian Television. *European Journal of Cultural Studies* 20: 3, 285–306. https://doi.org/10.1177/1367549416682245.

Lee, Moonyoung 2011: Nostalgia as a Feature of "Glocalization": Use of the Past in Post-Soviet Russia. *Post-Soviet Affairs* 27: 2 (2011), 158–177. https://doi.org/10.2747/1060-586X.27.2.158.

Nadkarni, Maya & Shevchenko, Olga 2004: The Politics of Nostalgia: A Case for Comparative Analysis of Post-Socialist Practices. *Ab Imperio* 2/2004, 487–519. https://doi.org/10.1353/imp.2004.0067.

Rapoport, Yakov 1991: *The Doctors' Plot of 1953*. Harvard University Press, Cambridge.
Rich, Paul B. 2009: Russia as a Great Power. *Small Wars & Insurgencies* 20: 2 (2009), 276–299. https://doi.org/10.1080/09592310902975398.
Sorvari, Marja 2022: *Displacement and (Post)memory in Post-Soviet Women's Writing*. Palgrave Macmillan, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-95837-4.
Tynkkynen, Veli-Pekka 2022: *Venäjä, energiavalta. Öljykulttuuri kohtaa ilmastonmuutoksen*. Gaudeamus, Helsinki.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Neuvostoliitto jälkimuistin sukupolven silmin
Maria Stepanovan *Muistin muistolle*

Marja Sorvari
https://orcid.org/0000-0002-3311-726X

Maria Stepanovan *Muistin muistolle. Romanssi* (suom. 2019, alkuteos *Pamjati pamjati. Romans,* 2017) on teos, jossa kirjailija jäljittää sukunsa kohtaloita Neuvostoliitossa 1900-luvun aikana. Runoilijana ja esseistinä tunnetun Stepanovan teos on herättänyt suurta vastakaikua niin Venäjällä kuin muuallakin, ja hän sai teoksestaan Venäjän tärkeimpiin kirjallisuuspalkintoihin kuuluvan Bolšaja kniga -palkinnon vuonna 2018. Kirja ei kerro vain henkilökohtaista tarinaa, vaan tekijän ja kertojan hahmossa yhdistyvien sukujen tarinat kietoutuvat eurooppalaiseen historiaan ja neuvostoaikaisiin traumaattisiin tapahtumiin, kuten toiseen maailmansotaan, holokaustiin ja Leningradin piiritykseen.

Stepanovan alkuperäisen teoksen julkaisu vuonna 2017, sata vuotta vuoden 1917 vallankumouksen jälkeen, voidaan nähdä symbolisena viittauksena Venäjän ja Neuvostoliiton 1900-luvun historiaan. Muisti ja muistaminen ovat olleet tärkeä aihe venäläisessä kirjallisuudessa 1900-luvun loppupuolelta lähtien ja erityisesti Neuvostoliiton romahduksen jälkeen. Tähän on vaikuttanut Neuvostoliiton jälkeinen yhteiskunnallinen muutos Venäjällä, mutta myös monet valkeat läiskät – tai Stepanovan sanoin ”mustat aukot” – 1900-luvun historiassa: käsittelemättä jääneitä, vaiettuja aiheita, elämäntarinoita ja kohtaloita on paljon. Tästä esimerkkinä ovat edellisessä luvussa esillä olleen valkovenäläisen

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Nobel-kirjailija Svetlana Aleksijevitšin teokset, jotka jo 1980-luvulta lähtien ovat tuoneet esille historian unohtamia ääniä neuvostomenneisyydestä.[45] Kuitenkaan Stepanovan kirja ei ole samanlainen kuin muut Neuvostoliiton historiaa koskevat kaunokirjalliset teokset, joita on julkaistu. Stepanova työstää oman sukunsa traumaattista menneisyyttä ja tarkastelee sitä Venäjän ja Neuvostoliiton historian, sekä myös laajemmin Euroopan historian traumaattisten tapahtumien yhteydessä. Teos yhdistää henkilökohtaisen, intiimin muistin ja kokemuksen eurooppalaisen kulttuurin syviin kerrostumiin ja pohtii muistin ja muistamisen merkitystä nykyisyyden ymmärtämisessä.

Maria Mihailovna Stepanova syntyi Moskovassa vuonna 1972 juutalaiseen Stepanovien ja Gurevitšien perheeseen. Hän valmistui Gorkin kirjallisuusinstituutista vuonna 1995, ja häneltä on ilmestynyt ennen *Muistin muistolle* -teosta useita runokokoelmia sekä kaksi esseekokoelmaa. Stepanovalle on myönnetty useita kirjallisuuspalkintoja, ja hänen teoksiaan on käännetty monille kielille. Hän on tunnettu Venäjän lisäksi erityisesti Yhdysvalloissa ja Saksassa, joissa hän on vieraillut useita kertoja. Laajan ja menestyksekkään kirjallisen toimintansa ohella Stepanova on perustanut ja toimittanut yhtä Venäjän merkittävimmistä kulttuurialan nettilehdistä, Openspace.ru:ta (myöhemmin Colta.ru:ta), sekä kääntänyt amerikkalaista runoutta. Laaja-alaisuus näyttäisikin olevan tunnusomaista Stepanovan tuotannolle ja toiminnalle.

Muistin muistolle on Stepanovan ensimmäinen laaja proosateos. Heti ilmestyttyään se nousi arvostelujen kärkeen Venäjällä ja muualla maailmassa. Venäjällä sitä on hehkutettu yhdeksi merkittävimmistä venäjäksi kirjoitetuista kirjoista, joita viime vuosina on julkaistu (Oborin 2017), sekä teokseksi, jollaisia ei venäjäksi, tai muillakaan kielillä, ole aikaisemmin kirjoitettu (Narinskaja 2017). Sen tyyliä on käännettynäkin kehuttu aistilliseksi, runolliseksi ja elegantiksi (Breitenstein 2019; Folkhammar 2019). Romaanin oikeudet on myyty yhdeksääntoista maahan, ja sen suomenkielinen laitos on ilmestynyt Mika Pylsyn hienosti kääntämänä.

45 Aleksijevitšiltä on suomennettu teokset *Sodalla ei ole naisen kasvoja* (1988, alkuteos 1985; uusi suomennos on ilmestynyt 2017), *Tšernobylista nousee rukous. Tulevaisuuden kronikka* (2000, alkuteos 1997) ja *Neuvostoihmisen loppu. Kun nykyhetkestä tuli second handia* (2018, alkuteos 2013).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Tutkin Stepanovan teoksessa muistamisen kerroksellisuutta, kerronnallisuutta sekä ylisukupolvisia tulkintoja ja merkityksiä suhteessa tunnettuun ja tiedettyyn historiaan. Analysoin siis, miten neuvostoaikaan liittyvät tapahtumat avautuvat teoksessa muistelun ja kuvittelun kautta. Tarkasteluni pohjautuu Marianne Hirschin kehittämän jälkimuistin käsitteen sekä Aleida Assmannin kulttuurista muistia käsittelevän tutkimuksen viitekehykseen. Lähestymistapa on itse teoksen viitoittama, sillä Stepanova käy keskustelua muistista, muistamisesta ja unohtamisesta samoja aiheita käsitelleiden tutkijoiden ja kirjailijoiden, kuten Hirschin, kanssa. Tavoitteeni on Stepanovan teoksen valossa avata näkökulmia jälkimuistiin käsitteenä ja ilmiönä ja vastata kysymykseen, miten Neuvostoliiton jälkeisen kirjailijasukupolven edustaja tuottaa ymmärrystä neuvostomenneisyydestä.

Muistin muistolle ja jälkimuistin poetiikka

Stepanova kertoo, kuinka teos on ollut miltei hänen elämänsä mittainen projekti; ensimmäinen yritys tapahtui 10-vuotiaana, toinen 16-vuotiaana, ja siitä eteenpäin tämä tehtävä, ”kaiken muistaminen” (*MM*, 34), on kulkenut läpi elämän. Siitä huolimatta muistaminen on onnistunut häneltä hyvin huonosti: ”Kun ryhdyin muistelemaan tosissani, kävi nopeasti selväksi, ettei minulle ollut kertynyt mitään. Vanhojen valokuvien ääressä vietetyistä illoista ei ollut säilynyt päivämääriä, ei tietoja, eikä edes minkäänlaisia sukulaisuussuhteiden kaavioita: kuka on kenenkin veli tai veljenpoika.” (*MM*, 35.) Stepanova selittääkin, ettei hänen kirjansa voi antaa kattavaa, dokumentaarista selostusta menneistä tapahtumista:

> En todennäköisesti myöskään saa suvustani selville mitään uutta [– –]. Suvustani ei löydy intrigejä, ei selvittelyjä [– –], ei niiden taivasta, jotka ovat syntymästään saakka tienneet läheisistään kaiken, muistavat sen ja kantavat sitä kunniakkaasti mielessään. Minulta se ei luonnistunut, ja perheestäni kertova kirja kertookin jostain aivan muusta. Luultavasti muistin rakenteesta ja siitä, mitä se minulta haluaa. (*MM*, 39.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Stepanovan teksti ilmentää, kuinka muisti menneistä tapahtumista on fragmentaarinen ja muistaminen kiteytyy ensisijaisesti paikkoihin ja materiaalisiin aineistoihin: arkistoihin, asumuksiin, kaupunkitiloihin, esineisiin, valokuviin, kirjeisiin, päiväkirjoihin jne. Ne liittyvät kauan sitten eläneisiin suvun jäseniin, joiden muisto kuitenkin elää vahvana nykyisyydessä. Stepanovan neuvostomenneisyydestä sekä henkilökohtaisesta historiasta kirjoittamisen tapaa voisi kutsua jälkimuistin poetiikaksi, jossa menneisyyden tapahtumien tarkastelu erilaisten muistin palasten avulla yhdistyy haluun tavoittaa jotain rakkaiden, jo edesmenneiden läheisten eletyistä elämistä, ajatuksista ja tuntemuksista.

Kirjassa on kolme osaa, jotka jakautuvat lukuihin ja ”epälukuihin”. Luvut sisältävät tekijän omaa ääntä, analyysiä, kerrontaa ja pohdintaa. Epäluvuissa puolestaan ääneen pääsevät edesmenneet sukulaiset, kuten äidinäiti Olga (Ljolja) Fridman, äidinisä Leonid (Ljonja) Gurevitš, isänisä Nikolai Stepanov ja isomummo (äidinäidinäiti) Sarra Ginzburg, joiden kirjeitä ja päiväkirjamerkintöjä epäluvut sisältävät. Kirjan kolmea osaa ei ole nimetty, mutta niiden voi ajatella käsittelevän muistia ja muistoja eri näkökulmista. Ensimmäinen osa käsittelee muistia, muistamista ja menneisyyden jälkiä nykyisyydessä – päiväkirjoja, valokuvia, kirjeitä, arkistomateriaalia – ja sitä, mitä ne voivat kertoa menneisyydestä. Vastaus on, että eivät paljoakaan, sillä ne ovat kuitenkin vain sirpaleita, osia menneen ajan totaliteetista. Toinen osa käsittelee viime vuosisadan historiaa traagisten, tunnettujen ja vähemmän tunnettujen henkilöhistorioiden kautta. Näistä yksi on Stepanovan vain yhdeksäntoistavuotiaana Leningradin piirityksen aikana kuollut sukulainen. Kolmas osa keskittyy Stepanovan perheen – isovanhempien ja vanhempien – tarinoihin.

Sukunsa historiaa kartoittaakseen Stepanova matkustaa perheensä alkujuurille, Nižni Novgorodin alueella sijaitsevaan Potšinskiin, joka ”nautti perheessämme kyseenalaista kunniaa. Se oli paikka, josta kaikki olivat lähtöisin ja jonne kukaan ei palannut, ei yrittänytkään, siinä seitsemäänkymmeneen vuoteen” (*MM,* 18). Matkasta hiljaiseen Potšinskin asutuskeskukseen tulee eräänlainen pyhiinvaellus: ”Kävi ilmi, että paikka oli todellakin tuonpuoleinen, se sijaitsi vanhan kartan mukaan kaukana Arzamasin takana, Lukojanovin piirikunnassa, Puškinin perintötilan Boldinon kupeessa, Utka- ja Pogibelka-nimisten taajamien välissä.”

https://doi.org/10.21435/skst.1480

(*MM,* 19.) Siellä Stepanova kiertää tärkeimmät vierailukohteet paikallisen oppaan johdolla: kirjaston taidenäyttelyineen, aution markkinatorin Lenin-patsaineen sekä muistomerkin siitosorille, joka oli palvellut kaksikymmentävuotta paikallisessa hevossiittolassa. Ainoa jälki suvun historiasta on ”tyhjä kohta, asfalttineliö” (*MM,* 22) sillä paikalla, jossa kaukaisen sukulaisen puoti oli joskus sijainnut. Tämä matka suvun alkusijoille antaa esimakua Stepanovan kirjan ja muistelemisen tehtävästä – tehdä näkyväksi se mennyt, joka oli pysynyt tavanomaisena, näkymättömissä, syrjässä suuresta historiasta. Matka asettaa kertojan myös hedelmälliseen välitilaan, jossa irrottaudutaan tavanomaisista koordinaateista ja rutiineista. Stepanovan kirja on rakentunut näistä irrottautumisista, erilaisista etapeista ja fragmenteista, koska kokonaista, ehyttä kertomusta ei ole saatavilla. Muistin katkonaisuus ja sirpaleisuus antaa kuitenkin tilaa kuvittelulle. Fragmentit voivat olla arvokkaampia kuin kokonaisuus, koska ne herättävät monia kysymyksiä ja ohjaavat tehokkaammin muistamista (Mitroiu 2014, 891).

Kirjassaan Stepanova matkustaa ahkerasti niin Venäjällä, Euroopassa kuin Yhdysvalloissa etsien yhteyttä sukunsa jäsenten kokemuksiin. Muistaminen on kuin jatkuvaa matkustamista, niin tilassa kuin ajassa. Matkan varrelta löytyy ”pisteitä”, joihin tietyt kokemukset kiteytyvät ja antavat kokijalleen tunteen jostain merkittävästä. Matka ja matkustaminen toimivat muistin ja muistamisen metaforina, mutta ne tuovat menneisyyden fragmentteja myös hyvin konkreettisesti näkyviin: ”Siirtyessäni paikasta toiseen, arkistosta arkistoon, kadulta kadulle, jolla he olivat joskus kävelleet, tarkoitukseni oli osua heidän kanssaan yhteen ja muistaa jotakin vastoin kaikkia odotuksia.” (*MM,* 365.) Kirjailija W. G. Sebald – johon Stepanova usein viittaa – kuvaa teoksissaan henkilöhahmot jatkuvassa liikkeessä ja matkalla paikkoihin, joihin menneisyys on tehnyt omat muistijälkensä. Näin menneisyys ei ole vain mennyttä, vaan myös nykyhetkeä (Mitroiu 2014, 890). Tämä kuvastaa muistin tilallisuutta ajallisen ulottuvuuden lisäksi, sillä paikat säilyttävät muistia ja siksi niiden merkitys nimenomaan menneen kokemiselle on tärkeä. Tärkeitä paikat ovat myös Stepanovalle: ”Toisin sanoen historian nahkoihin oli sananmukaisesti mahdollista päästä: viettää yö tai pari samassa paikassa kuin nuori Sarra [Stepanovan isoisoäiti], saman katon alla

https://doi.org/10.21435/skst.1480

hänen kanssaan.” (*MM,* 366.) Mutta mennyt ei palaa, ja se mikä on unohtunut, pysyy poissa: ”Paikat missä sukuni ihmiset olivat kävelleet, istuneet, suudelleet, missä he olivat laskeutuneet joelle tai hypänneet raitiovaunun kyytiin, kaupungit, jossa heidät tunnettiin näöltä ja nimeltä, eivät ryhtyneet veljeilemään kanssani.” (*MM,* 445.)

Matkustamisella on muistamiseen liittyvän metaforisen merkityksen lisäksi myös liikkumisen vapauteen liittyvä merkitys. Se, että Stepanovan isoisoäiti, Sarra Abramovna, opiskeli ja valmistui 1900-luvun alkupuolella lääkäriksi Ranskassa, tuntui 1980-luvulla uskomattomalta nuoresta Mariasta, jonka perhe, ”tavalliset 80-luvun alun intellektuellit, alemmat insinöörit ja tutkijat” (*MM,* 365), ei juuri käynyt ulkomailla. Mutta kun se vihdoin tulee mahdolliseksi, matkustaminen on jatkuvaa, eikä hän ”voi vieläkään pysähtyä” (*MM,* 365). Kun Stepanovan vanhemmat emigroituvat Saksaan 1990-luvun alussa, Neuvostoliiton ”vihdoin” romahdettua, Stepanova itse ei kuitenkaan ole halukas lähtemään. Syy haluttomuuteen piilee luultavasti siinä, että vanhemmat halusivat irti, halusivat unohtaa, mutta Stepanova itse halusi muistaa.

Teoksen koostumus kertoo paljon. Suvun vaiheista ei muodostu yhtenäistä, lineaarista tarinaa, vaan ne rakentuvat kollaasiksi erilaisista katkelmista, leikkeistä, valokuvista (tai niiden kuvailuista – valokuvia ei ole sisällytetty kirjaan)[46], muistiinpanoista ja lainauksista eri lähteistä ja dokumenteista. Niiden avulla Stepanova pyrkii jäljittämään sukunsa henkilöiden vaiheita ja tekemään tulkintoja siitä, mitä dokumenttien taakse kätkeytyy. Mitä esimerkiksi tunsi ja ajatteli *todellisuudessa* Leonid (Ljodik) Gimmelfarb – Stepanovan isoisän serkku, joka kuoli yhdeksäntoistavuotiaana Leningradin piirityksen aikana – kun hän kirjoitti rintamalta äidilleen kirjeitä, joissa ilmoittaa ”ettei ole mitään syytä huoleen” (*MM,* 268)? Stepanovan edesmenneiden sukulaisten elämä, kuten hän sen kuvaa, on ”hauras ja huomaamaton”, ”unohdukseen tuomittu”, eikä hän ”muistanut heitä itsekään”. Hän tietää perheestään ”kiistatta muutaman asian”: Kukaan ei kuollut vallankumouksessa eikä sisällissodassa, ei ollut vainon uhreja, ei holokaustissa kuolleita, ei tapettuja eikä tappajia. Mutta sitten hän huomauttaa: ”Yhtäkkiä suurin osa tästä joutui

46 Venäjänkielisessä alkuteoksessa on yksi valokuva teoksen viimeisellä sivulla.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

kyseenalaiseksi – tai ei kerta kaikkiaan pitänyt paikkaansa.” (*MM,* 338.) Tämä ”yhtäkkiä” on perua useamman sukupolven ajalta kiertyneestä mustasta aukosta, siitä, mistä ei kerrottu ja mikä haluttiin unohtaa.

Jälkimuistin sukupolvi

Stepanova kertoo kirjassaan, kuinka joitakin vuosia aikaisemmin hän osallistui kollegansa kehittämään kirjaprojektiin, jossa kirjailijat haastattelujen kautta kertoisivat muun muassa itsestään, lapsuudestaan, nuoruudestaan ja ensimmäisistä runoistaan. Haastattelu tehtiin myös Stepanovan kanssa, jopa kahteen kertaan. Ensimmäinen yritys ei ollut tuottanut toivottua tulosta, sillä Stepanova ei haastattelussa ollut kertonut niinkään itsestään kuin selostanut vuolaasti omasta suvustaan käyden läpi sen vaiheita ja perimätietoa. Toinen yritys tehtiin parin vuoden päästä, mutta jälleen suku ja sen tarinat veivät voiton Stepanovan omasta elämästä. Ajallisesta erosta huolimatta haastattelut muistuttivat toisiaan ”kuin kaksoissiskot” (*MM,* 82). Niinpä sittemmin ilmestyneessä kirjassa ei ole Stepanovan haastattelua. Hän säästi haastattelujen nauhoitukset kuitenkin myöhempää tarkoitusta varten – eikä turhaan. Muutamia vuosia myöhemmin Stepanova löysi Marianne Hirschin tutkielman *The Generation of Postmemory* (2012), jota hän luki ”kuin matkaopasta oman pääni sisälle” (*MM,* 83). Hirschin teos antoi selityksen Stepanovan kokemalle lumoutumiselle ja pakkomielteiselle kiinnostukselle sukunsa historiaa, sen menneitä tapahtumia ja kertomuksia kohtaan.

Yhdysvaltalainen kirjallisuudentutkija Marianne Hirsch on kehittänyt jälkimuistin käsitettä 1990-luvulta lähtien, omien henkilökohtaisten kokemuksiensa sekä kirjailijoiden ja taiteilijoiden teosten kautta. Käsite ja sen merkitys liittyvät eurooppalaiseen juutalaisuuden historiaan, holokaustiin sekä Hirschin omaan sukuhistoriaan ja holokaustitutkimuksen kehittymiseen. Ajatus jälkimuistista liittyy ilmiöön, jossa erittäin traumatisoivan kokemuksen läpikäyneen sukupolven jälkeläiset kokevat samoja ongelmia kuin vanhempansa, ja trauma jatkaa elämäänsä saaden erilaisia muotoja eri sukupolvissa. Hirsch kertoo kirjassaan, kuinka hä-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

nen omat lapsuusmuistonsa joutuivat ikään kuin hänen vanhempiensa voimakkaiden muistojen ”syrjäyttämiksi”:

> Aloin miettiä, miksi muistan yksityiskohtaisesti tiettyjä hetkiä vanhempieni sota-ajan elämästä ja miksi minulla on vain hyvin vähän muistoja lapsuudestani. Miksi voin kuvailla ensimmäisen maailmansodan aikaisten Czernowitzin ja sotienvälisen Cernautin katuja, asuntoja ja kouluja, joissa he kasvoivat, [– –] kun olin unohtanut kaupunki- ja kotiympäristöni rakennukset, hajut ja maut Bukarestissa, jossa vietin oman varhaisen elämäni? Minulta kesti kauan tunnistaa ja nimetä nämä oireet – vanhempieni muistojen voimakkuus ja tavat, joilla tunsin itseni niiden syrjäyttämäksi. (Hirsch 2012, 4.)

Jälkimuisti kuvaa sitä suhdetta, joka jälkipolvien edustajilla on aikaisempien sukupolvien kokemaan henkilökohtaiseen, kollektiiviseen ja kulttuuriseen traumaan. Se kuvaa sitä, miten jälkipolvet ”muistavat” traumaan liittyvät kokemukset niiden tarinoiden, valokuvien ja käyttäytymismallien kautta, joiden keskellä he ovat kasvaneet. Vaikka nuo kokemukset eivät ole heidän omiaan, ne välittyvät heille kuitenkin niin voimakkaina ja syvällisinä, että ne näyttävät muodostavan jälkipolville omia muistoja. Jälkimuistin yhteys menneeseen ei siis synny tapahtumien ja kokemusten muistamisen vaan mielikuvituksen, kokemusten heijastamisen ja luovan ajattelun avulla. (Hirsch 2012, 5-6; ks. myös Postmemory.net.)

Itä-Euroopan 1900-lukua käsittelevä muistitutkimus tarjoaa myös muita tapoja käsitteellistää menneisyyden traagisia tapahtumia koskevaa kulttuurista muistia. Uillem Blacker ja Alexander Etkind huomauttavat, että Hirschin jälkimuisti liittyy suremisen prosessiin eikä niinkään traumaan (Blacker ja Etkind 2013, 9), ja jatkavat, ettei sodan, sosialismin ja katastrofin jälkeisessä muistissa ole kyse traumaattisen kokemuksen aiheuttamasta ilmiöstä vaan toistuvasta, jopa pakonomaisesta menetyksen tunteesta ja sen muistamisesta (Blacker ja Etkind 2013, 9). Mielestäni Blackerin ja Etkindin tunnistama pakonomainen muistaminen on kuitenkin lähellä Hirschin kuvaamaa ilmiötä, samoin kuin suru ja

https://doi.org/10.21435/skst.1480

sureminen, joita Etkind käsittelee kirjassaan *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied* (2013). Etkindin mukaan sureminen on ymmärrettävä prosessi katastrofin jälkeisessä kulttuurissa, jossa jälkeen jääneet alkavat muistella ja hyväksyä kokemaansa menetystä:

> Muistamalla kokemiaan menetyksiä katastrofin jälkeinen kulttuuri jatkaa elämäänsä seuraavien sukupolvien läpi, kun traumojen kanssa kamppailevat selviytyjät antavat tietä katastrofin uhreja sureville jälkeläisille. Me suremme isovanhempiamme, muistamme heidät tai emme, ja suremme juutalaisten holokaustin tai Ranskan vallankumouksen uhreja, joita emme muista. On helpompi ymmärtää Marianne Hirschin "jälkimuisti" surun alueena pikemmin kuin trauman tai trauman jälkeisenä alueena. (Etkind 2013, 14.) [47]

Yhteistä Hirschin ja Etkindin käsityksille pakkomielteisestä suhtautumisesta menneisyyteen on muistin ja muistamisen merkitys. Hirschin (2012, 33) mukaan muistityö pyrkii aktivoimaan menneeseen "elävän yhteyden", jota välittävät voimakkaasti erilaiset esittämisen muodot, kuten kirjallisuus, valokuvat ja silminnäkijätodistukset. Jälkimuisti ei ole sama kuin varsinainen muisto tapahtumasta, paikasta tai kokemuksesta, koska yhden ihmisen muistoja ei voida muuttaa toisen omiksi muistoiksi (2012, 31). Samaan aikaan se on kuitenkin sitä lähellä, sillä jälkimuistin "affektiivinen voima ja psyykkiset vaikutukset" ovat seurausta aktiivisesta pyrkimyksestä muodostaa menneisyyteen yhteys, jonka perustana on voimakas emotionaalinen side kuolleisiin perheenjäseniin (Hirsch 2012, 31; Mitroiu 2018, 21). Etkind puolestaan korostaa, että suru ja sureminen ovat "aktiivinen, realistinen ja terve" reaktio toisen ihmisen kokemaan tilanteeseen, ja jatkaa: "Yksilö, joka on kärsinyt traumasta [– –] ei voi ilmaista traumaattista kokemusta; tämä kyvyttömyys ilmaista on juuri se, mikä muodostaa trauman. Sitä vastoin surussa on kyse juuri ilmaisemisesta." (Etkind 2013, 14.) Yhteistä Hirschin ja Etkindin muistiin ja muistamiseen liittyville pohdinnoille on myös ajatus, että muisti- ja surutyön kautta luodaan elävä yhteys menneisyyteen. Samaa korostaa

47 Käännökset lähteistä luvun kirjoittajan.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Simona Mitroiu muotoillessaan jälkimuistin merkityksen seuraavasti: ”Jälkimuisti on monikerroksinen muistin muoto, jossa menneisyyden muistot ja niiden emotionaalinen sisältö, sukupolvien välinen ja ylirajainen syyllisyys ja trauman seuraukset sekoittuvat menneisyyden [– –] sirpaleisiin, jotka on rekonstruoitu mielikuvituksen avulla sekä henkilökohtaisiin tapoihin samaistua menneisiin kokemuksiin ja muistoihin.” (Mitroiu 2018, 22.) Menneisyydestä tulee olennainen osa nykyisyyttä edesmenneiden ihmisten sekä ylisukupolvisen tapahtumien ja tarinoiden muistamisen kautta.

Stepanovalle jälkimuisti on esittämistapa, joka jäsentää nykyisyyttä: ”Se tekee menneisyyden läsnäolosta jokapäiväisyyden avaimen.” (*MM,* 86.) Toisin kuin Hirsch, Stepanova näkee jälkimuistin vaikutuspiirin ulottuvan kuitenkin laajemmalle kuin eurooppalaisen juutalaisuuden historiaan:

> [J]älkimuistin [– –] ravintopohja tuntuu olevan huomattavasti laajempi kuin niiden asioiden ja ilmiöiden piiri, jota Hirsch käsittelee tutkimuksessaan. Sen takia, että 1900-luvun historia sirotteli anteliaasti ympäri maailmaa katastrofaalisten muutosten pesäkkeitä, joten suurin osa nykyisin elossa olevista ihmisistä voi pitää itseään tavalla tai toisella selviytyjinä, traumaattisen siirtymän *lopputuloksena,* sen uhreina ja jälkeläisinä, joilla on mitä muistella ja herättää henkiin tämän päivän kustannuksella. (*MM,* 87.)

Muisteleminen itsessään on ollut erottamaton osa Stepanovan elämää: valokuva-albumien katsomista äidin kanssa, tarinoiden kuuntelemista suvun jäsenistä ja eletyistä elämistä muistuttavien esineiden tutkimista. Tällaisesta muistelemisesta kumpusi Stepanovan halu ja tarve kirjoittaa kyseinen kirja. Samaan aikaan hän kuitenkin joutuu toteamaan, että ”[– –] ihmisiä, joiden kanssa voisin puhua siitä, millaista kaikki *oli,* on yhä vähemmän” (*MM,* 27). Tämä tarve selvittää, millaista kaikki oli, mitä ihmiset ja läheiset olivat oikeasti ajatelleet ja tunteneet, on oireellista Neuvostoliiton jälkeiselle ajalle.[48] Niinpä Stepanova turvautuu esineisiin,

48 Näin esimerkiksi kirjoittaa kirjailija Nina Katerli (s. 1934) omasta juutalaisesta perheestään: ”Kun ajat-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

jotka muistuttavat niistä ihmisistä, joita varten hän kirjaansa kirjoittaa, mutta "jotka kuolivat kauan ennen kuin se [kirjoittaminen] alkoi" (*MM,* 72). Näitä esineitä ovat muun muassa isomummosta muistuttava rintaneula, isoisän tallit-rukoussšaali ja vanhat nojatuolit, jotka "hohkavat uunin lailla luotettavaa jatkuvuuden lämpöä" (*MM,* 72). Hän turvautuu myös mielikuvitukseen, sillä saatavilla olevia dokumentteja on rajallisesti ja ne kertovat laatijoidensa todellisuudesta vain sen, mitä ja miten he haluavat tai voivat sen muille esittää. Mielikuvitukseen tukeutumisessa on toki omat haittapuolensa. Päiväkirjojen, kirjeiden ja muiden henkilökohtaisten dokumenttien hyödyntämiseen liittyy myös eettinen kysymys siitä, onko oikein käyttää niitä tarkoitukseen, johon niitä ei alun perin ole laadittu ja joka tekee ne julkisiksi? Stepanova itse vastaa tähän, että "kuolleilta ei kysytä" (*MM,* 335). Toisin on kuitenkin elävien laita, kuten käy ilmi, kun Stepanovan isä kieltää tytärtään käyttämästä hänen 1960-luvulla Kazakstanista, Baikonurin avaruuskeskuksen rakennuksilta perheelleen lähettämiään kirjeitä. Stepanova kertoo aikoneensa koota talteen tarpeettomiksi jääneet kirjeet osaksi suvun yhteistä historiaa, jota hän teoksessaan teki. Isän kieltäytyminen kuitenkin herättää hänet pohtimaan dokumenttien todistusarvoa ylipäänsä, sillä hän tajuaa, että isän kirjeet, jotka raportoivat elämästä rakennuksella, "olivat eräänlainen mukaelma, jonka tarkoitus oli piristää ja ilahduttaa omaisia" (*MM,* 335). Ne eivät siis voineet toimia todisteena, vaan ruokkivat lähinnä toiveajattelua siitä, että menneisyyden olemusta voisi "entistää".

Muistin käsite on keskeinen, koska sen merkityksen nykyhetkessä voi ajatella liittyvän siihen, mitä historian- ja kulttuurintutkijat ovat havainneet moderniteetin aikakäsityksestä, jota luonnehtii muutos ja katkonaisuus (Nora 1989). Jatkuvien, voimakkaiden muutosten myötä sukupolvien välille muodostuu katkoksia, jotka erottavat ne toisistaan: niistä nousee kiinnostus tietää ja selvittää, miten *ennen* elettiin. Voi myös kuvitella, että Venäjän ja Neuvostoliiton kontekstissa, jossa yhteiskunnalliset muutokset ovat olleet mullistavia, halu tietää mitä aiemman sukupolven

telen äitiäni nyt [vuosikymmeniä hänen kuolemansa jälkeen], häpeäkseni tajuan, miten vähän tiedän siitä, mitä hän tunsi, mitä ajatteli, mitä ajatuksiaan hän kertoi lähimmille ystävilleen ja mitä hän ei rohjennut tunnustaa edes itselleen." (Ks. Rytkönen 2010.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

ihmiset ajattelivat ja kokivat on sitäkin suurempi. Muistin avulla on voitu saada tietoa siitä, mitä historiankirjoituksesta on unohdettu, poistettu tai hävitetty. Se on tullut paikkaamaan sitä, mitä historiankirjoituksessa on jäänyt kertomatta: yksilöiden ja yhteisöjen elettyjä kokemuksia. Tämän lisäksi historiankirjoitusta on demokratisoinut se, että on ymmärretty laajemmin, ettei ole olemassa ”objektiivisia” esityksiä historiasta.:

> [H]istoriografiaan, kuten teoreetikot kertovat, liittyy retorinen kielenkäyttö, ja kaikista puolueettomuusvaatimuksista huolimatta tietty näkökulma, tunnustamaton agenda, kätketty puolueellisuus. Tämän lisäksi olemme ymmärtäneet, että elämme maailmassa, jota välittävät tekstit ja kuvat. Se on oivallus, jolla on vaikutusta sekä yksilölliseen muistamiseen että historioitsijan työhön. Historioitsija on menettänyt monopolinsa menneisyyden määrittelystä ja esittämisestä. ”Muistibuumi” on välitöntä seurausta historioitsijan ainutlaatuisen ja vertaansa vailla olevan auktoriteetin menetyksestä. (Assmann 2010, 39.)

Tämä ei kuitenkaan tarkoita, etteivätkö historioitsijat olisi ratkaisevassa asemassa, kun arvioidaan historiallisten lähteiden aitoutta ja luodaan niistä uusia tulkintoja. Viimeaikainen muistibuumi tarkoittaa kuitenkin sen tunnustamista, että menneisyys koetaan erottamattomaksi osaksi nykyisyyttä, ja että muistilla on merkittävä rooli yksilöiden biografioissa ja historiatietoisuudessa (Assmann 2010, 39; ks. myös Van den Braembussche 2000). Tämä koskee paljolti eurooppalaista, 1900-luvun historiaa ja sen vaikutuksia yksilö-, yhteisö- ja valtiotasolla. Kulttuurista muistia tutkinut Aleida Assmann toteaakin, että meidän henkilökohtainen muistimme pitää sisällään paljon enemmän kuin mitä me yksilöinä olemme kokeneet:

> Meillä on osamme laajemmasta ja kattavammasta perheen, naapuruston, sukupolven, yhteiskunnan, valtion ja kulttuurin muistista, jossa elämme. Nämä muistin ulottuvuudet, jotka eroavat toisistaan laajuudeltaan, menevät limittäin ja leikkaavat yksilössä, joka jakaa ja sisällyttää nämä muistot eri tavoin. Ihmiset hankkivat muistoja

https://doi.org/10.21435/skst.1480

> paitsi kokemuksen kautta myös vuorovaikutuksessa, kommunikoimalla, tunnistamalla, oppimalla ja osallistumalla. (Assmann 2010, 40.)

Venäjällä muisti on ollut tärkeä osa yksilöiden ja yhteisöjen kokemuksessa menneisyydestä sekä kamppailussa historiallisesta ”totuudesta”. Koska julkinen keskustelu oli Neuvostoliitossa tiukasti kontrolloitua – valtiollisen sensuurin ja myös itsesensuurin myötä – henkilökohtaisen muistin ja muistamisen merkitys korostui. Venäjällä muistamiseen liittyvää kamppailua (kenellä on oikeus muistaa ja mitä menneisyydestä muistellaan) on käyty kirjallisuudessa 1950-luvulta lähtien, kun Stalinin jälkeinen suojasää avasi tilaa aiemmin kielletyille aiheille. 1960-luvun lopulla kuitenkin stalinismin ajan traumaattisten kokemusten, kuten poliittisten vainojen ja vankileirikokemusten, käsittely kirjallisuudessa kiellettiin, kunnes ne taas glasnostin myötä nousivat esiin vuodesta 1987 lähtien.

Punaisen antisemitismin historia Neuvostoliitossa

Kirjallisuuden teoksiin sisältyvä muistitieto ja silminnäkijäkokemukset ovat olleet kertomassa neuvostoajan pimeistä puolista, kuten terrorista, poliittisista puhdistuksista, etnisistä pakkosiirroista ja vankileireistä. Ajan ja etäisyyden myötä menneisyyttä ja muistia käsittelevä kirjallisuus on alkanut käsitellä neuvostoajan ja siihen liittyvän muistin vaikutuksia jälkipolviin ja heidän perimäänsä ”muistiin”. Tämä muisti ei ole yksilön koettuja kokemuksia, vaan tuntemuksia ja affekteja, jotka välittyvät kuvissa, elekielessä ja katkaistussa puheessa vanhemmilta tai isovanhemmilta lapsille ja lapsenlapsille (Hirsch 2012,13).

Neuvostoliitto ja sen menetysten, sorron ja väkivallan kyllästämä historia ”kummittelee” edelleen Neuvostoliiton jälkeisessä kulttuurissa osittain siksi, että sen käsittely on edelleen kesken (Etkind 2013, 10). Jälkimuisti antaa Stepanovan mukaan nimen Venäjän koko 1900-luvulle:

https://doi.org/10.21435/skst.1480

> Venäjästä, missä väkivallan kierre on jatkunut taukoamatta, muodostaen eräänlaisen traumaattisen huonerivin, jota pitkin yhteiskunta siirtyy onnettomuudesta toiseen, sodasta vallankumoukseen, nälänhätään, massavainoihin, uuteen sotaan ja uusiin vainoihin, tuli paikoiltaan nyrjähtäneen muistin aluetta hieman ennen muita. Kahdentuvat, kolmentuvat, täplinä väreilevät toisistaan poikkeavat versiot siitä, mitä meille tapahtui viimeisten sadan vuoden aikana, varjostavat nykyaikaa läpinäkymättömän paperikerroksen lailla. (*MM,* 89.)

Stepanovan suvussa on aukkoja, jotka yhdistyvät pimeisiin vaiheisiin neuvostohistoriassa. Hän kirjoittaa esimerkiksi vuoden 1953 lääkärien kuvitellusta salaliitosta ja kamppailusta juuretonta kosmopolitismia vastaan: ”[T]apahtuu pidätyksiä, kirjastoista poistetaan juutalaiskirjailijoiden teoksia, jiddišinkielisen kirjallisuuden julkaiseminen lopetetaan [– –].” (MM, 364.) Juutalaisuus onkin tekstin läpikulkeva teema, joka pulpahtelee toistuvasti esiin ikään kuin sellaisina alitajuntaisina pelon ja vihan tunteina, jotka ovat ”minua vanhempaa perua, useamman sukupolven hiomia” (*MM,* 338). Niistä ei suvun kesken puhuta eikä syitä niille kerrota. Stepanovan käydessä läpi isomummunsa Sarra Ginzburgin kuin ihmeen kaupalla säilynyttä kirjeenvaihtoa, hän huomaa kiinnostavan seikan: ”Mikään kirjeissä ei viitannut juutalaisuuteen, miten pintapuolisesti sen sitten käsittikään.” (*MM,* 137.) Tätä puhumattomuutta ja alitajuntaista kauhua selvittääkseen Stepanova matkustaa ympäri Venäjää ja Eurooppaa kuin todistaakseen ja kokeakseen sen, mitä on ollut ja mitä on tapahtunut.

Stepanovan suvun historia ei ole vain Venäjän ja Neuvostoliiton historiaa, vaan myös eurooppalaisen juutalaisuuden historiaa ja sen läpäisemää: ”Mikään, mitä juutalainen tekee itselleen – omalle perimälleen, kuolemattomalle sielulleen tai lyhytikäiselle ruumiilleen – ei muuta hänen kontrahtiaan ulkomaailman kanssa, kuten 1900-luku osoitti. [– –] [K]uolemanleireille kelpasivat kaikki, mukaan lukien ateistit ja käännynnäiset.” (*MM,* 146–147.) Stepanova käsittelee kirjassaan tunnettuja juutalaistaiteilijoita, kuten modernistirunoilija Osip Mandelštamia, joka kuoli vankileirillä vuonna 1938, ja taiteilija Charlotte Salomonia,

https://doi.org/10.21435/skst.1480

joka kuoli puolestaan Auschwitzissä vuonna 1943. Näitä ja muitakin samankaltaisia kirjassa käsiteltyjä kohtaloita yhdistää niihin liittyvä ”[v]aistomainen kauhu ja sääli, joka huumaa meidät saadessamme tällaisen tiedon” (*MM,* 227). Salomon tapettiin kaasukammiossa 26-vuotiaana hänen ollessa kolmannella kuulla raskaana.

Juutalaisuuden historiasta nouseva ”muinainen kauhu” on se musta aukko, selittämätön mutta kaiken sisäänsä imevä voima, joka periytyy jälkimuistina sukupolvelta toiselle:

> Voi olla, että tämä muinainen kauhu alkoi vuonna 1939, kun vielä nuori isoisäni Kolja luovutti virka-aseensa ja odotti pidätystä. Voi olla, että myöhemmin, vuonna 53, juutalaislääkäreiden jutun aikana, kun isomummo ja isoäiti, molemmat lääkäreitä ja juutalaisia, palasivat iltaisin kotiin ja istuivat hiljaa vierekkäin, lampunvalossa, kommunalkan huoneessa, odottaen mitä tuleman pitää. Voi olla, että vuonna 19, kun katosi liian menestyksekäs isoisoukkini Iisak, joka *omisti tehtaita, taloja ja höyrylaivoja:* emme tiedä, miten tai milloin hän kuoli, mutta voimme helposti kuvitella, mitä Hersonissa tapahtui silloin vallankumouksen jälkeen. (*MM,* 339.)

Saadakseen selityksiä tälle periytyvälle kauhulle Stepanova matkustaa Washingtonin holokaustimuseoon kysymään neuvoa, sillä museon kirjastosta ”löytyy varmaan kaikki mitä on koskaan julkaistu mistään kysymyksestä, jota voi pitää juutalaisena” (*MM,* 339). Hän tapaa siellä juutalaisuuden historiaan erikoistuneen tutkijan ja saa vastauksia kysymyksiinsä. Tutkija kysyy Stepanovalta, mistä tämä oikeastaan kirjoittaa, ja vastauksen saatuaan toteaa: ”Aivan, hän sanoi, se on niitä kirjoja, joissa kirjailija matkustelee ympäri maailmaa ja etsii omia juuriaan, sellaisia on nykyään paljon. Niin, minä vastasin, ja nyt tulee vielä yksi.” (*MM,* 339.) Venäläinen runoilija, kriitikko ja kääntäjä Lev Oborin (2017) kuitenkin huomauttaa, että loppujen lopuksi venäläisessä nykykirjallisuudessa ei ole vielä ollut Stepanovan kirjan kaltaisia teoksia, eli se ei ole *vielä yksi* vaan *vain yksi*. Hän pohtii, pitäisikö tällaisia kirjoja olla paljon, mutta katsoo itse kysymyksen olevan väärä. Olisiko parempi kysyä, *voisiko* näitä kirjoja olla Venäjällä paljon?

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Lopuksi

Stepanovalle *Muistin muistolle* -teos on keino säilyttää muistia siitä, mitä Neuvostoliiton aikana tapahtui rakkaille ihmisille ja miten heidän kokemansa tapahtumat näyttäytyvät kirjoittajalle. Teoksen kirjoittaminen paljastaakin menneisyyden rekonstruoimisen mahdottomuuden. Kirjan kannen rikkinäinen, pieni valkoinen posliinifiguuri nousee muistin ja muistamisen allegoriaksi. Stepanova osti kyseisen figuurin itselleen muistoksi moskovalaiselta vanhan tavaran torilta. Myytävänä olevat figuurit olivat kaikki rikkinäisiä: niiltä puuttui jokin ruumiinosa, ja ne olivat kolhiintuneita. Syyn figuurien rikkinäisyyteen kuultuaan – niitä käytettiin aikanaan iskunvaimentimena arvokkaiden tavaroiden kuljetuksessa – Stepanova oivaltaa löytäneensä esineen, joka kiteyttää hänen tehtävänsä: ”Sen, ettei yksikään tarina kantaudu kokonaisena, ilman että se olisi menettänyt jalkateriään tai kolhinut kasvojaan.” (*MM,* 77.) Myöhemmin tämä merkityksellinen esine kuitenkin putoaa lattialle ja pirstoutuu palasiksi:

> Poika pirstoutui kolmeen osaan, sukassa oleva jalka katosi jonnekin kylpyammeen mahan alle, pää ja vartalo päätyivät erilleen. Mikä jotenkuten kuvasi perheeni ja oman tarinani yhtenäisyyttä, muuttui kertaheitolla monen asian allegoriaksi: mahdottomuuden kertoa siitä, mahdottomuuden säilyttää siitä edes jotain, sekä täydellisen kyvyttömyyteni koota itseäni toisen *menneisyyden* sirpaleista tai edes vakuuttavasti omaksua sitä. (*MM,* 79.)

Voidaan ajatella, että Stepanovan teos ei kerro lukijalleen niinkään neuvostoajasta vaan Neuvostoliiton jälkeisestä neuvostokokemuksen rekonstruktiosta ja tulkinnasta. Muistelemisen tarve paljastaa jälkimuistin sukupolven halun tulkita neuvostomenneisyyteen viittaaviin esineisiin, valokuviin, dokumentteihin ja paikkoihin liittyviä muistoja siitä, millaista ennen oli ja mitä rakkaat ihmiset ajattelivat, kokivat ja tunsivat. Neuvostokokemuksen tulkitseminen on siten sen muistelemisen muistamista (Rytkönen 2010). Sellaisena se on nimenomaan jälkimuistin sukupolven näkemys neuvostoajasta, ei sen enempää eikä vähempää.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Tämän Stepanova tajuaa itse kirjan kolmannen osan neljännessä luvussa ”Valokuvaajan tytär”: ”Päähenkilö [– –] yrittää selittää päähänpinttymäänsä sillä, että on sen velkaa perheelleen, äidin toiveille ja isoäidin kirjeille. Mutta kaikki kertoo vain hänestä itsestään, ei heistä.” (*MM*, 432.) *Muistin muistolle* ei vain säilytä, vaan myös synnyttää uutta muistia ja ymmärrystä neuvostoajasta.

LÄHTEET

AINEISTO

Stepanova, Maria 2019: *Muiston muistolle. Romanssi.* (*Pamjati pamjati. Romans*, 2017.) Suomentanut Mika Pylsy. Siltala, Helsinki.

SANOMALEHDET JA VERKKOLÄHTEET

Breitenstein, Andreas 2019: Eine Verteidigung der Toten. Maria Stepanova spürt ihrer Familie nach und findet das Geheimnis der Erinnerung. *Neue Zürcher Zeitung,* 12.1.2019. https://www.nzz.ch/feuilleton/eine-verteidigung-der-toten-maria-stepanova-spuert-ihrer-familie-nach-und-findet-das-geheimnis-der-erinnerung-ld.1448509?reduced=true. [Tarkistettu 29.9. 2021.]

Folkhammar, Kristofer 2019: Maria Stepanovas minnesarbete är inget mindre än ett praktverk. *Sydsvenskan* 3.5.2019. https://www.sydsvenskan.se/2019-05-03/maria-stepanovas-minnesarbete-ar-inget-mindre-an-ett. [Tarkistettu 29.9. 2021.]

Narinskaja, Anna 2017: Kak govorit o mertvyh. O zametšatelnoi knige Marii Stepanovoi. *Novaja gazeta* 135, 4.12.2017. https://novayagazeta.ru/articles/2017/12/02/74767-kak-govorit-o-mertvyh. [Tarkistettu 29.9.2021.]

Oborin, Lev 2017: ”Pamjati pamjati” Marii Stepanovoi. O tšem na samom dele odna iz važneiših knig napisannyh v 2017 godu na russkom jazyke. *meduza* 28.12.2017. https://meduza.io/feature/2017/12/28/pamyati-pamyati-marii-stepanovoy-o-chem-na-samom-dele-odna-iz-vazhneyshih-knig-napisannyh-v-2017-godu-na-russkom-yazyke. [Tarkistettu 29.9. 2021.]

Postmemory.net. https://postmemory.net/. [Tarkistettu 29.9.2021.]

KIRJALLISUUS

Assmann, Aleida 2010: Re-framing memory. Between individual and collective forms of constructing the past. Teoksessa Tilmans, Karin; Vree, Frank van & Winter, Jay (toim.) *Performing the past: Memory, history, and identity in modern Europe*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 35–50.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Blacker, Uilleam & Etkind, Alexander 2013: Introduction. Teoksessa Blacker, Uilleam & Etkind, Alexander (toim.) *Memory and Theory in Eastern Europe*. Palgrave Macmillan, Cham, 1–24.

Van den Braembussche, Antoon A. 2000: History and memory. Some comments on recent developments. Teoksessa Kettunen, Pauli; Kultanen, Auli & Soikkanen, Timo (toim.) *Jäljillä. Kirjoituksia historian ongelmista*. Turun yliopisto, Turku, 73–90.

Etkind, Aleksander 2013: *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*. Stanford University Press, Stanford.

Hirsch, Marianne 2012: *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Columbia University Press, New York.

Mitroiu, Simona 2014: Narrative Identity and Trauma: Sebald's Memory Landscape. *The European Legacy*, 19: 7, 883-900. https://doi.org/10.1080/10848770.2014.965525

Mitroiu, Simona 2018: Women's Narratives and the Postmemory of Displacement in Central and Eastern Europe: Introduction. Teoksessa Mitroiu, Simona (toim.) *Women's Narratives and the Postmemory of Displacement in Central and Eastern Europe*. Palgrave Macmillan, Cham, 1–35.

Rytkönen, Marja 2010: Feeling, Thinking, Confessing. Post-Soviet Memory and Matrilineal Narrative in Nina Katerli's "Through the Dusk of Reality". Teoksessa Rytkönen, Marja; Kurkijärvi, Kirsi, Chowaniec, Uszula & Phillips, Ursula (toim.) *Mapping Experience*: *Essays on Polish and Russian Women's Writing*. Cambridge Scholars Publishers, Newcastle, 131–148.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Inkerinsuomalainen luokkavihollinen Neuvostoliitossa

Anita Konkan *Musta passi*, kulttuurinen muisti ja muistin politiikka

Anna Helle

https://orcid.org/0000-0001-8504-849X

Eero Konkka oli inkerinsuomalainen mies, joka eli vaiherikkaan ja vaarallisen elämän Neuvosto-Venäjällä ja Neuvostoliitossa. Hänen sukujuurensa olivat talonpoikaisperheessä, joka menetti omaisuutensa vallankumouksen jälkeen. Eerosta tuli innokas kommunisti, joka halusi osallistua paremman yhteiskunnan luomiseen Neuvostoliitossa. Stalinin vainojen aikana hänen suomalaisista sukujuuristaan tuli kuitenkin hengenvaarallinen rasite, koska hänet luokiteltiin niiden perusteella luokkaviholliseksi. Eeron epäluotettavuutta Neuvostoliiton silmissä saattoi lisätä myös se, että hänen isoveljensä, kirjailija ja suomentaja Juhani Konkka osallistui Suomessa 1930-luvulla poliittiseen toimintaan ja kirjoitti neuvostovastaisiksi luokiteltuja romaaneja (*Musta passi*, tästä eteenpäin *MP*, 153).[49] Eero erotettiin puolueesta, ja hän joutui elämään kierrellen eri puolilla Neuvostoliittoa. Hän selviytyi Stalinin vainoista kuitenkin hengissä, toisin kuin esimerkiksi isänsä, joka menehtyi Siperiassa vuonna 1933.

49 Juhani Konkka suomensi muun muassa venäläisiä klassikkoja, kuten Dostojevskia.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Anita Konkan tosipohjainen romaani *Musta passi* (2001) kertoo Anitan sedän Eeron elämästä. Romaanin nimi viittaa Eeron asemaan kansanvihollisena, jonka merkiksi hänelle laitettiin passiin toistuvasti merkintä 34 a. *Musta passi* perustuu Eeron Anitalle toimittamiin kasetteihin, joille Eero on kertonut omista ja perheensä elämänvaiheista Neuvostoliitossa. *Mustassa passissa* kuullaan Eeron muistojen rinnalla myös minä-kertoja Anitan ajatuksia isänsä perheen menneisyydestä.[50] Suomessa syntynyt Anita ei tunne Neuvostoliitossa koko ikänsä asunutta setäänsä kovin hyvin. Setään liittyy monenlaisia kysymyksiä ja huhuja:

> Mikä mies Eero oli? Selviäisikö se kaseteilta? Nuorena hän oli kommunisti, kunnes puolue petti ja erotti hänet. Karjalassa liikkui huhuja, että hän myi itsensä KGB:lle ja sen takia säilytti nahkansa. Ihmiset puhuivat siellä niin paljon – jokin selitys heidän täytyi keksiä sille ettei hän joutunut keskitysleiriin, kun kaikki muut miehet joutuivat. No, ne jotka eivät joutuneet olivat tietysti ilmiantajia. (*MP*, 7)

Eeron elämäntarina vaivaa Anitaa, joka yrittää saada asioihin selvyyttä. Hän tarttuu sedältään saamiinsa kasetteihin omien sanojensa mukaan kuitenkin hieman vastentahtoisesti, koska kokee kirjoittaneensa inkeriläisistä juuristaan tarpeeksi jo aikaisemmin.[51] Kertoja suhtautuu Eeron puheisiin muutenkin hieman epäluuloisesti tai ennakkoluuloisesti: ”Minä [Anita] kuuntelin hänen [Eeron] puhettaan hieman epäluuloisena. Minulla oli huonot kokemukset miehistä jotka puhuvat rehellisyydestä.” (*MP*, 12.) Vastahankaisuutta on aistittavissa myös seuraavassa lainauksessa, jossa kertoja kuvaa romaanin kirjoitustyön aloittamista:

> Kun rupesin purkamaan kasetteja, minua ärsytti aluksi hänen miehinen omahyväisyytensä, mutta hänen tarinansa alkoi kiinnostaa

50 Keskityn tässä luvussa Neuvostoliitto-teeman takia ensisijaisesti Eeron ja Juhanin kokemuksiin. Anita Konkan *Mustassa passissa* esittämät inkeriläisyyttä koskevat ajatukset ansaitsisivat oman erillisen artikkelin.

51 Anita Konkka on käsitellyt perhettään ja sukujuuriaan jo ennen *Mustaa passia* muun muassa romaaneissaan *Tytär* (1983) ja *Samaa sukua* (1985).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

> enemmän, kun löysin punaisen langan, joka kulki muodottomana rönsyilevän kertomuksen lävitse. Se lanka olivat ne koettelemukset, joita suomalainen identiteetti hänelle aiheutti. Hän oli suomalaisempi kuin suomalaiset, tai tahtoi olla, ja oppi vain vaivoin puhumaan venäjää. Hänellä oli raja-alueilla kasvaneiden kaksoispersoonallisuus. Nämä ihmiset eivät ole kokonaan suomalaisia eivätkä kokonaan venäläisiä, vaan jotain siltä väliltä, niin kuin isäni – tai minä. (*MP*, 250.)

Aluksi kertoja suhtautuu siis hieman penseästi kaseteilla puhuvaan mieheen. Lisäksi lainauksessa nousee näkyviin yksi *Mustan passin* tärkeimmistä teemoista, (inkerin)suomalaisuus Neuvostoliitossa. Romaani kuvaa sitä, miten vähemmistökansaan kuuluminen vaikuttaa elämään Neuvostoliitossa ja nostaa esiin Suomen puolella asuvien inkerinsuomalaisten ylirajaisen kokemuksen kahden kulttuurin rajalla elämisestä. Kertojan edellä esillä olleet epäilykset eivät kuitenkaan kohdistu vain miesten rehellisyyteen vaan myös muistojen luotettavuuteen ylipäätään, ja tämä korostuu Neuvostoliiton kontekstissa, jossa pelon ilmapiiri saa kaikki epäilemään kaikkia:

> Eeron tarina on yhtä luotettava kuin kirjailijan omaelämäkerta, minä en tiedä, mikä siinä on totta, mikä tarua. En tiedä oliko hän viaton. Eräs venäläinen jonka nimen olen unohtanut väitti, että ne jotka tiesivät olevansa syyllisiä pakenivat, kun taas viattomat jäivät aloilleen ja tuhoutuivat. Sillä perusteella henkiin jääneet ovat epäilyttäviä; elleivät he olleet KGB:n ilmiantajia, niin yhtä kaikki he olivat syyllisiä. (*MP*, 244.)

Muistaminen ja unohtaminen ovat olennaisia *Mustassa passissa*, minkä vuoksi tarkastelen teosta tässä luvussa kulttuurisen muistin ja muistin politiikan näkökulmista. Tarkoituksena on selvittää, millaista inkeriläisyyttä ja Neuvostoliittoa koskevaa kulttuurista muistia *Musta passi* tuottaa. Millaisina *Musta passi* esittää inkeriläiset ja heidän vaiheensa Neuvostoliitossa? Millaisena Neuvostoliitto näyttäytyy? Entä miten romaania voi tulkita muistin politiikan näkökulmasta? Keskityn erityisesti Eeron

https://doi.org/10.21435/skst.1480

elämäntarinaan. Lukutapani on intertekstuaalinen ja kontekstualisoiva. Tulkitsen *Mustaa passia* suhteessa teoksen kuvaamaan historialliseen ajanjaksoon ja luen sitä intertekstuaalisessa suhteessa Anitan Konkan isän ja Eeron veljen Juhani Konkan omaelämäkerrallisiin muistelmaromaaneihin *Pietarin valot* (1939) ja *Kahden maailman rajalla* (1958), jotka mainitaan *Mustassa passissa* ja jotka kuvaavat osin samoja tapahtumia.[52]

Kulttuurisella muistilla tarkoitetaan tässä yhteydessä jonkin mediumin kautta välitettyjä menneisyyttä koskevia esityksiä, kuten esimerkiksi kirjoja ja elokuvia.[53] Kulttuurinen muisti on osa kollektiivista muistia, jolla on tärkeä rooli yhteisön itseymmärryksen muodostumisessa. Muistamisen sosiaaliset kehykset eli se, miten jokin yhteisö tulkitsee menneisyyttä, luo ryhmään yhteenkuuluvuutta ja vaikuttaa yhteisön yksittäisten jäsenten yksilölliseen muistiin. Kulttuuriset artefaktit, kuten taideteokset, romaanit tai tv-sarjat, ovat muistamisen kannalta tärkeitä, sillä ne voivat muokata sekä yhteisesti jaettuja sosiaalisia kehyksiä että yksilöllisiä muistoja. (Erll 2010, 389; Kaljundi, Laanes & Pikkanen 2015, 10–11.)

Oletan, että *Mustan passin* yhtenä tarkoituksena on muistuttaa suomalaisille, keitä inkeriläiset ovat ja mitä heille tapahtui Neuvostoliitossa, sillä inkeriläisten vaiheet ovat pitkään olleet unohduksissa. Esittäessään jälkikäteisiä tulkintoja Suomen, Neuvostoliiton ja etenkin inkerinsuomalaisten kannalta merkittävistä historiallisista vaiheista *Musta passi* tekeekin muistin politiikkaa. Muistin politiikalla tarkoitan kamppailua siitä, kenen pitäisi muistaa mitä ja miksi (ks. Maurantonio 2014, 2; Confino 1997, 1393). *Mustan passin* – ja Konkan perheen kirjailijoiden muidenkin inkeriläisiä juuria käsittelevien romaanien – voi ajatella kertovan yksilöiden muistojen kautta tarinaa myös inkeriläisyhteisön lähimenneisyydestä. Samalla ne muokkaavat lukijoiden käsityksiä siitä, keitä inkerinsuomalaiset ovat ja mitä heille tapahtui 1900-luvun poliittisissa mullistuksissa.

52 Folkloristi Ulla Savolainen (2018) on tutkinut Juhani Konkan muistelmaromaaneja kulttuurisen muistin, ylirajaisuuden ja lapsuuden loppumisen näkökulmista.

53 *Mustan passin* tapauksessa kysymys kulttuurisen muistin mediumeista on moniulotteinen. Konkan perheen muistoja on tallennettu osaksi kulttuurista muistia niin Eeron nauhoittamilla kaseteilla kuin Anitan ja Juhanin romaaneissa.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Jakautunut Konkan perhe romaanikirjallisuudessa

Konkan veljekset syntyivät Inkerin Toksovassa, Juhani vuonna 1904 ja Eero viisi vuotta myöhemmin. Perheeseen kuului isän ja äidin lisäksi seitsemän lasta, neljä poikaa ja kolme tytärtä; vanhin poika Mikko, jota *Musta passi* ei mainitse, oli isän edellisestä avioliitosta. Perhe pakeni Suomeen syksyllä 1919, kaksi vuotta lokakuun vallankumouksen jälkeen, kuten monet muutkin inkerinsuomalaiset (ks. Matley 1979, 5).[54] Tarton rauhansopimuksen (1920) astuttua voimaan Konkan perhe palasi Suomesta Inkeriin, sillä Neuvostoliitto oli luvannut, että pakolaiset pääsevät takaisin koteihinsa ja saavat takavarikoidun omaisuutensa takaisin – tämä osoittautui pian valheeksi. Juhani päätti kuitenkin jäädä Suomeen. Näin perheenjäsenten tiet erosivat ja perhe jakautui kahtia Suomen ja Neuvostoliiton rajan eri puolille. Tästä johtuen Juhani kuvaa romaaneissaan perheen vaiheita Suomesta käsin, kun taas Eero kuvaa kaseteilla menneisyyttä Neuvostoliitossa venäläisestä perspektiivistä.

Juhani Konkan romaanit *Kahden maailman rajalla* ja *Pietarin valot* kuvaavat pääasiassa samoja tapahtumia, eli teini-ikäisen inkeriläisnuoren (Juhani ”Jussi” Konkan) kokemuksia Neuvostoliiton syntyajoilta. Molemmissa romaaneissa kerrotaan tarkkaan myös Juhanin vanhempien ja sisarusten vaiheista tuohon aikaan. Romaanien osittainen päällekkäisyys selittyy sillä, että *Kahden maailman rajalla* ilmestyi talvisodan kynnyksellä ja kiellettiin sodan jälkeen, koska valvontakomissio piti teosta neuvostovastaisena. Juhani Konkka koki aiheen kuitenkin niin tärkeäksi, että hän julkaisi teoksen muokattuna ja laajennettuna uudelleen melkein kaksi vuosikymmentä myöhemmin nimellä *Pietarin valot*. Tämän teoksen vastaanottoa kuvataan *Mustassa passissa* Anitan näkökulmasta näin:

> Ilmapiiri ei taaskaan ollut otollinen, modernistit nyrpistivät nenäänsä perinteiselle kerronnalle, eikä kirja ollut poliittisestikaan korrekti aikana, jolloin Kekkonen ponnisteli luodakseen ystäväl-

54 *Pietarin valojen* mukaan Mikko kaatui Virossa jo ennen Konkan perheen pakenemista Suomeen (*Pietarin valot*, tästä eteenpäin *PV*, 211–212).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

> liset suhteet Neuvostoliittoon. Kirja ei saanut vastakaikua, isäni katkeroitui, alkoholisoitui ja lakkasi kirjoittamasta. (MP, 34.)

Mainittujen teosten ilmestymisvuosiin on syytä kiinnittää huomiota, koska ne kertovat siitä, millaisista aiheista milloinkin on puhuttu tai on saatu puhua. Toisen maailmansodan jälkeen sananvapautta rajoitettiin, ja vuonna 1939 ilmestynyt *Kahden maailman rajalla* sensuroitiin silloin neuvostovastaisena. *Pietarin valot* taas ilmestyi vuonna 1958, viisi vuotta Stalinin kuoleman jälkeen aikana, jota nimitetään Neuvostoliiton historiasta puhuttaessa suojasääksi. Se oli kulttuurisen vapautumisen ja Stalinin rikosten tunnustamisen aikaa, ja suojasään myötä Neuvostoliittoa pystyttiin käsittelemään vapaammin myös Neuvostoliiton rajojen ulkopuolella. Inkeriläisten vainoista kertovan romaanin julkaiseminen oli Suomessa nyt taas mahdollista, mutta aika tuntui ajaneen sen edustaman kirjallisen tyylin ohi. Kuten edellä olevasta lainauksesta näkyy, Anita Konkka arvelee kuitenkin myös aiheen olleen tuolloin edelleen poliittisesti epäsopiva.[55]

Musta passi ilmestyi sen sijaan vasta vuonna 2001, kymmenen vuotta Neuvostoliiton lakkauttamisen jälkeen. Sen päähenkilö, Venäjällä asuva Eero, kertoo vuonna 1996 kaseteille menneisyydestään entisessä Neuvostoliitossa. *Musta passi* sivuaa osin samoja tapahtumia kuin Juhani Konkan muistelmaromaanit, mutta sen aikajänne on paljon pidempi ulottuen aina Neuvostoliiton hajoamisen jälkeiseen aikaan. Siinä missä Juhani Konkan romaanit kuvaavat tapahtumia yksinomaan kirjailijan itsensä näkökulmasta, vuorottelevat *Mustassa passissa* Eeron, Anitan ja Juhanin näkökulmat. Koska *Musta passi* käsittelee ensisijaisesti Anita Konkan sedän ja isän Neuvostoliitto-muistoja, sitä voi luonnehtia jälkimuistin (*postmemory*) käsitteellä. Se tarkoittaa seuraavalle sukupolvelle siirrettyjä tai välitettyjä traumaattisia muistoja (Hirsch 2012, 3–4; ks. myös Marja Sorvarin luku tässä kirjassa). Toisin kuin Juhani Konkan

55 Inkerinsuomalaisten vaiheita Neuvostoliitossa on käsitelty muissakin suomalaisissa romaaneissa, mutta niiden vastaanotto on jäänyt poliittisista, kulttuurisista tai yhteiskunnallisista syistä usein vaimeaksi ja teosten vaikutus yleiseen tietoisuuteen parhaimmillaankin lyhytikäiseksi (ks. Savolainen 2021).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

romaanit, *Musta passi* ilmestyi siinä mielessä suotuisaan aikaan, että Neuvostoliittoa oli mahdollista käsitellä aivan vapaasti. Romaanin vastaanottoakin voi pitää suopeana, koska se oli esimerkiksi ehdolla Runeberg-palkinnon saajaksi.

Inkerinsuomalaisten suomalaiset juuret

Keitä inkeriläiset ovat ja miksi heidän menneisyydestään on kerrottava? Inkeriläistaustaisen toimittajan Lea Pakkasen mukaan suomalaiset eivät aina tiedä kovin hyvin, keitä inkerinsuomalaiset ovat ja millainen heidän historiansa on. Aiheesta on kyllä tehty tutkimusta, mutta sen tuottama tieto ei ole päätynyt yleiseen tietoisuuteen, kuten esimerkiksi kouluopetukseen. (Zidan 2019.) Viime vuosina inkerinsuomalaisista on kuitenkin puhuttu julkisuudessa aikaisempaa enemmän (esim. Pakkanen 2019; Lehmusvesi 2020; Pakkanen & Pakkanen 2020).[56] Jotta *Mustan passin* merkitys kulttuurisen muistin ja muistin politiikan näkökulmasta avautuu, on syytä hieman kerrata inkeriläisten historiaa.

Historiallinen Inkerinmaa sijaitsi Luoteis-Venäjällä, nykyisten Suomen, Viron ja Venäjän valtioiden alueilla, ja seutu on nykyään osa Pietaria ja sitä ympäröivää Leningradin aluetta. Historiallisen Inkerinmaan alue on ollut, Karjalan tavoin, vuosisatojen ajan idän ja lännen välistä riitamaata. Siellä asui keskiajan alussa kolme etnistä ryhmää: vatjalaisia, inkeroisia ja slaavilaisia (Uino 1991, 20). Vuonna 1617 Inkerinmaasta tuli osa Ruotsin valtakuntaa, ja 1600-luvun kuluessa Inkerinmaalle asutettiin uutta suomalaista väestöä etenkin Karjalasta ja Savosta. Tulijat olivat luterilaisia. Sen sijaan seudulla aikaisemmin asunutta ortodoksista väestöä muutti muualle. (Saloheimo 1991.) 1640-luvulla Inkerinmaan asukkaista jo kolmannes oli suomalaisia, ja heidän osuutensa kasvoi

56 Vuosina 2018–2020 Suomalaisen Kirjallisuuden Seurassa toteutettiin ”Inkeri ja inkeriläisyys – muistot talteen, arkistot haltuun” -hanke, jonka pohjalta on rakennettu monimediainen ”Inkeri ja inkeriläisyys” e-oppimateriaali (https://inkerilaiset.finlit.fi/). Kansallismuseossa taas pidettiin 24.1.–19.4.2020 Lea ja Santeri Pakkasen sekä Meeri Koutaniemen näyttely ”Inkeriläiset – unohdetut suomalaiset”. Sama näyttely oli tarkoitus pitää Pietarissa Venäjän valtion valokuvamuseossa ROSPHOTOssa vuonna 2021. Järjestäjät kuitenkin peruivat näyttelyn viime hetkellä. (Riihinen 2021.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

seuraavina vuosikymmeninä (Sihvo 1991, 180). Suuressa Pohjan sodassa 1702–1703 alueesta tuli osa Moskovan Venäjää, ja Pietari Suuri alkoi rakennuttaa Pietarin kaupunkia, joka muutti seudun maailmanpoliittista merkitystä huomattavasti. Suomen sodan seurauksena myös Suomesta tuli vuonna 1809 autonominen osa Venäjän keisarikuntaa.

Inkerinsuomalainen kansallinen herääminen tapahtui 1800-luvulla samoihin aikoihin Suomessa tapahtuneen kansallisaatteen nousun kanssa. Myös sosialistiset ihanteet levisivät Inkeriin. Väestössä oli nähtävissä jakautumista vanhoillisiin uskonnollis-kansallismielisiin piireihin ja toisaalta edistysmielisiin vasemmistolaisiin, jotka hekin saattoivat kannattaa kansallisuusaatetta. (Nevalainen 1991, 234–236.) Lokakuun vallankumouksen aikaan tsaarin vallan vastustajat, joita inkeriläistenkin joukossa oli, jakautuivat bolševikkeihin ja menševikkeihin, joista ensin mainitut ottivat tunnetusti vallan vallankumouksen jälkeen. Monet inkeriläiset vastustivat kolhooseja ja kollektivisointeja. Esimerkiksi Konkan perheen isä ei suostunut liittymään kolhoosiin, minkä takia hän joutui vakaviin vaikeuksiin. (Nevalainen 1991, 237–244; *MP*, 19.)

1930–1950-luvuilla inkeriläiset joutuivat lisäksi Stalinin vainojen kohteeksi. Heitä teloitettiin, vangittiin, pakkosiirrettiin ja karkotettiin Siperian vankileireille. (Flink 1991.) Juuri tällaisten vainojen kohteeksi joutuu myös *Mustan passin* päähenkilö Eero perheineen. Toisen maailmansodan jälkeen Inkerinmaa joutui puolestaan saksalaisten miehittämäksi, ja sodan aikana inkeriläisiä siirrettiin Suomeen ja palautettiin jälleen sodan jälkeen Neuvostoliittoon. Monet palautetuista joutuivat suoraan Siperian junaan. (Nevalainen 1991, 267–288.) Osa kuitenkin selvisi Eeron tavoin vainoista hengissä. Hieman ennen Neuvostoliiton hajoamista, vuonna 1990, presidentti Mauno Koivisto antoi lausunnon, jonka mukaan inkeriläiset voivat tulla Suomeen paluumuuttajina, minkä jälkeen Suomeen on tullut noin 30 000 inkerinsuomalaista.

Konkan perhe terrorin uhrina *Mustassa passissa*

Eero ehti nähdä elämänsä aikana Neuvostoliiton koko elinkaaren. *Mustassa passissa* Eero kertoo nauhurille:

https://doi.org/10.21435/skst.1480

> ”Minä kerron millaista elämäni on ollut 20. vuosisadan Venäjällä”, nauhuri jatkaa. ”Minä olen elänyt kaikki etapit entisen Neuvostovallan aikana, tiedän kaiken. Minä olen nähnyt miten ihmiset kuolevat nälkään. Olen nähnyt miten Ukrainassa, viljamaassa, ruumiita kerätään tienvarresta. Minä olen nähnyt miten ihmiset katoavat niin että ei edes ruumista jää jäljelle. Minä olen nähnyt kaiken.” (*MP*, 9.)

Eero ehti itse asiassa kokea myös tsaarinvallan loppuajat. *Mustan passin* mukaan Konkan perhe eli ennen vallankumousta Toksovassa lähellä Pietaria verrattain vauraassa talonpoikaiskodissa; *Kahden maailman rajalla* luonnehtii perheen isää kylän varakkaimmaksi talonpojaksi. Isä oli rauhantuomari ja yhteiskunnallisesti valveutunut mies. Hän luki paljon, kirjoitti kannanottoja *Neva*-lehteen ja kannatti sosiaalivallankumouksellisia aatteita. Perheellä oli iso sikala, jonka porsaita ja sianlihaa myytiin Pietariin. (*MP*, 36–37; *Kahden maailman rajalla*, 35; tästä eteenpäin *KMR*.) *Mustassa passissa* kerrotaan, että varakkaasta talonpoikaistaustasta tulee Eerolle kuitenkin taakka Neuvostoliitossa. Opiskellessaan vähemmistökansojen puoluekoulussa häntä syytetään kulakin eli rikkaan talonpojan pojaksi, ja voidakseen jatkaa opintojaan hänen on hankittava Toksovasta todistus siitä, että hän on köyhän talonpojan poika. Monen mutkan jälkeen tämä onnistuu, koska perhe on tässä vaiheessa menettänyt jo kaiken omaisuutensa. (*MP*, 46–47.)

Mustassa passissa korostetaan alusta asti inkeriläisten suomalaisuutta. Romaanin alussa kertoja kuvailee isoisäänsä, Eeron ja Juhanin isää, seuraavasti: ”Isoisäni oli kirjaihmisiä. Hänen mielikirjansa oli Aleksis Kiven Seitsemän veljestä, sen mukaan hän antoi kahdelle pojalleen nimet. Minun isäni sai nimen Juhani ja hänen nuorempi veljensä nimen Eero.” (*MP*, 13.) Maininta *Seitsemästä veljeksestä* (1870) tuo esille paitsi isoisän sivistyneisyyden myös tämän suomenmielisyyden, onhan Aleksis Kivi Suomen kansalliskirjailija. Suomalaisuutta korostaa myös *Mustan passin* maininta siitä, että Konkan suku on tiettävästi alun perin kotoisin Satakunnasta, josta se oli muuttanut Inkeriin yli kolmesataa vuotta sitten (*MP*, 17).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Vallankumouksen seuraukset alkavat näkyä nopeasti Toksovassa.[57] Uusi poliittinen järjestelmä tuo tullessaan terrorin, jonka ensi tahteja *Mustan passin* kertoja kuvaa paikoin ironisesti näin:

> Inkeriläinen isoäitini joutui leirille vuonna 1919. Keskitysleiri n:o 2 oli herttainen pikku laitos Leningradissa, keskellä vihantaa puistoa, jonka vanhoissa lehmuksissa ja tammissa pikkulinnut lauloivat kesäiltaisin sydäntäsärkevän ihanasti. [– –] Puistoaluetta ympäröi piikkilangoilla korotettu takorauta-aita, ja miliisit vartioivat aluetta pyssy olalla. Aidan yli taikka ali oli mahdotonta paeta, mutta isoäiti karkasi kaalipellolta, jonne vangit oli viety töihin. (*MP*, 30.)

Tässä vaiheessa terrori kohdistuu ensisijaisesti mahdollisiin poliittisiin vastustajiin ja heidän perheisiinsä, ei niinkään vähemmistökansallisuuksiin. Myös Juhani Konkka kuvaa äitinsä vangitsemista ja leirioloja hyvin yksityiskohtaisesti romaaneissaan (*KMR*, 142–172, 194–230; *PV*, 181–220). Sen sijaan on kiinnostavaa, että *Mustan passin* kertojan mukaan Eero ei muista äitinsä vankileirikokemuksia:

> Eero ei muista äitinsä vangitsemista. Miten sellaisen voi unohtaa? Ehkä ihmisen muisti toimii tarkoituksenmukaisesti, se sopeutuu yhteiskunnalliseen todellisuuteen. [– –] Keskitysleiriltä karannut äiti ei ollut mikään meriitti nuorisoliittolaisen ja puolueen jäsenen elämäkerrassa. Muistaminen olisi aiheuttanut sisäistä ristiriitaa ja ongelmia maassa, jossa kansalaisten piti olla iloisia ja onnellisia siitä, että he elivät maailman oikeudenmukaisimmassa valtiossa. (*MP*, 33.)

57 Juhani Konkka kuvaa vallankumouksen ja Venäjän sisällissodan aikaa romaaneissaan *Mustaa passia* yksityiskohtaisemmin. Esimerkiksi läheisessä Koivukylässä järjestetään helmikuun vallankumouksen (1917) jälkeen vaalit, joissa Juhanin isä toimii vaalilautakunnan puheenjohtajana ja Inkerin kansan omien ehdokkaiden propagandan asiamiehenä. *Kahden maailman rajalla* -romaanissa Juhani toteaa isällään olleen syytä pelätä vangitsemista, koska hänet tunnettiin neuvostovastaisista mielipiteistään ja koska hänen vanhin poikansa Mikko oli paennut Suomeen taistellakseen valkoisten riveissä. Keväällä 1919 nuori Juhani ja hänen isänsä löytävät ensimmäisiä merkkejä kotikylän lähelle kaivetuista teloitettujen joukkohaudoista. (*PT*, 62, 111–112; *KMR*, 15–16, 36.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Lainauksessa nousevat esille muistaminen ja unohtaminen, jotka ovat olennaisia kulttuurisen muistin kannalta. Kertojan selitys Eeron muistamattomuudelle kuulostaa mahdolliselta yksilöllisen ja kollektiivisen muistin suhteiden näkökulmasta, sillä muistamisen sosiaaliset kehykset vaikuttavat siihen, mitä ja miten yksilöt muistavat (ks. Kaljundi, Laanes & Pikkanen 2015, 10). Neuvostoliitossa ei ollut suotavaa vaalia muistoa vähemmistökansojen kärsimistä vainoista, mikä saattoi vaikuttaa sekä Eeron yksilöllisiin muistoihin että inkeriläisten vaiheiden kollektiiviseen unohtamiseen. Yksilöllistä ja kollektiivista unohtamista saattaa selittää sekin, että neuvostoterrori kesti pitkään ja eteni erilaisina aaltoina, minkä on esitetty vaikeuttaneen neuvostoterrorin yksityiskohtien muistamista (ks. Etkind 2013, 9–11).

Mustan passin kertoja antaa kuitenkin myös psykologisen selityksen: muistaminen olisi saattanut aiheuttaa sisäistä ristiriitaa. Tähän johtopäätökseen hän tulee verratessaan Eeroa ja Juhania keskenään:

> Jussi, minun isäni, ei unohtanut. Hän kuvaili äitinsä pakoa vankileiriltä niin elävästi, että siitä tuli osa minun painajaisunieni maailmaa. Muistaminen ei ollut Suomessa niin vaarallista kuin Neuvostoliitossa, vaikka tietysti täälläkin tapahtui asioita, jotka oli parasta unohtaa. (*MP*, 33–34.)

Suomessa asuneelle Juhanille äidin vangitsemisen muistaminen ei aiheuttanut vaaraa, kun taas Neuvostoliitossa eläneen Eeron oli ehkä parasta unohtaa se. Lisäksi lainauksessa näkyy edellä mainittu jälkimuisti (Hirsch 2012, 3), isän tyttärelleen välittämät traumaattiset muistot isoäidin vankileirikokemuksista.

Syitä siihen, miksi Juhani muistaa äitinsä vankeuden tarkasti, toisin kuin Eero, voi löytyä siitäkin, että Juhani on Eeroa vanhempi ja esikoispoikana vastuullisemmassa roolissa. *Pietarin valoissa* kerrotaan, että äiti joutuu panttivangiksi vankileirille, koska perheen isä on lähtenyt Suomeen ajamaan inkeriläisten asiaa – tämä seikka ei käy ilmi *Mustasta passista*. Talo ja äiti jäävät Juhanin vastuulle. Seuraavassa *Pietarin valojen* katkelmassa Juhanin isä puhuu pojalleen ollessaan lähdössä Suomeen:

https://doi.org/10.21435/skst.1480

> ”Talon ei ole hyvä olla vailla isäntää, ja vaikka oletkin nuori, kelpaat silti isännäksi, kunhan vain noudatat niitä ohjeita, joita olen sinulle tässä antanut, ja varsinkin emosi neuvoja. Mutta on eräs tärkeä, edellistäkin painavampi seikka, joka pakottaa sinut jäämään kotiin. Meinaan sitä, että jos emosi vangittaisiin, pitäisi sinun mennä hänen sijastaan tyrmään.” (*PV*, 166.)

Isä jättää siis vastuun äidistä Juhanille, joka yrittää ensin tarjoutua leirille vangitun äitinsä tilalle. Vankileirin pitäjät eivät suostu tähän, mutta Juhani onnistuu lopulta auttamaan äidin pakoon vankileiriltä. (*PV*, 181–220.) Juhani on siis keskeisessä roolissa äidin vankeuteen ja pakoon liittyvissä asioissa, kun taas Eero on vasta lapsi näiden tapahtumien aikana. Tämä voi vaikuttaa äitiin liittyvien muistojen painoarvoon.

Vaikka äidin kohtalo onkin unohtunut, Eero kuitenkin muistaa, että hänen isältään otettiin pois koko omaisuus ja että tämä asui jonkin aikaa heinäsuovassa, ettei joutuisi vangituksi. Hän muistaa myös, että pian tämän jälkeen koko perhe pakeni kävellen soiden ja metsien läpi Suomeen. (*MP*, 30–31.) Miksi perhe kuitenkin palasi kaikkien näiden koettelemusten jälkeen takaisin Inkerinmaalle? Näin Eero selittää asian: ”Jokaista ihmistä synnyinmaa vetää puoleensa, niin isääkin. Kun Suomi ja Neuvosto-Venäjä allekirjoittivat Tarton rauhansopimuksen, saivat sotapakolaiset oikeuden palata takaisin kotiin.” (*MP*, 33.) Paluu ei kuitenkaan suju kovin iloisissa merkeissä. Suomeen oli lähtenyt kahdeksanhenkinen perhe, mutta takaisin palaajia on vain viisi. Vanhimmat sisarukset Juhani ja Hilma jäävät Suomeen, ja yhdeksänvuotias Lyyli on kuollut matkan aikana. Heti maahan saapuessaan perhe joutuu tarkastukseen, jossa heidän vähäinen omaisuutensa takavarikoidaan. Lisäksi perheen isä vangitaan. (*MP*, 33.) Palaajille annetut lupaukset petetään heti.

Musta passi kertoo Suomesta paluun jälkeisistä ajoista ja perheen köyhyydestä. ”Meillä ei ollut mitään, ei lehmää, ei hevosta, ei maata. Eikä ruokaakaan”, Eero kuvaa paluun jälkeisiä aikoja. ”Kotiin meitä ei laskettu.” (*MP*, 38.) Sen sijaan he joutuvat asumaan muiden nurkissa ja saavat viljeltäväkseen puolitoista hehtaaria maata, josta saatava sato ei riitä perheen elättämiseen. Isä pääsee vankeudesta vasta kahden vuoden kuluttua.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Perheen elämä on muuttunut perinpohjaisesti aikaisempaan verrattuna. *Mustan passin* kertoja pohtii perheen olosuhteissa ja mielialassa tapahtuneita muutoksia ja kirjoittaa, että ”[k]un kuuntelen kaseteilta Eeron tarinaa ja vertaan sitä isäni kertomuksiin, on kuin he olisivat eläneet eri perheissä” (*MP*, 36). Juhani kuvailee kertomuksissaan onnellista ja vaurasta lapsuuttaan. Hänen isänsä on sivistynyt, arvostettu ja rauhallinen mies, äiti ehkä hieman kiivasluonteinen. Eeron muistoissa korostuvat sen sijaan köyhyys ja ankaruus. (*MP*, 37.) *Mustan passin* kertoja kuvaa Eeron suhtautumista perheeseensä näin:

> Hän puhuu äidistään vähän, mainitsee hänet vain ohimennen muutaman kerran. Hänen isänsä on kuin toinen mies verrattuna Juhanin isään. Eeron isä on synkempi ja äreämpi, sopuisuus ja huumorintaju ovat kadonneet, hänestä on tullut ikään kuin henkisesti ahtaampi. Ehkä hänen luonteensa muuttui, kun hän menetti asemansa. Hänen pettymyksensä ja järkytyksensä oli varmaan ankara, kun Tšekan[58] miehet pidättivät hänet paluumatkalla kotiin ja panivat vankilaan. [– –] Hän masentui ja katkeroitui. (*MP*, 38.)

Kulttuurisen muistin näkökulmasta nämä pohdinnat ovat mielenkiintoisia, koska ne kertovat vallankumouksen vaikutuksista tämän inkeriläisperheen elämään. Ennen vallankumousta Konkan perhe on vakaa ja arvostettu, mutta sitten perhe menettää paitsi omaisuutensa myös omanarvontuntonsa ja mahdollisuudet vaikuttaa omaan elämäänsä. Suomalaisuus ja neuvostoideologian kanssa yhteensopimaton poliittinen vakaumus siis käytännössä tuhoavat perheen. Tämä oli myös monen muun inkeriläisperheen kohtalo.[59]

58 Tšeka oli Neuvosto-Venäjän salainen poliisi.

59 *Kahden maailman välissä* tosin tuodaan esille sekin, että osa inkerinsuomalaisista oli kommunisteja (*KMV*, 33). Kommunisti tuli Eerostakin.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Eeron elämä Neuvostoliitossa

Eeron kääntyminen kommunistiksi katkaisee isän ja pojan suhteen. Isä toivoisi, että Eero jäisi kotiseudulleen ja menisi maatalousteknikumiin, mutta Eero haluaa lähteä hakemaan sivistystä kaupungin puoluekoulusta – hän ei halua jäädä maalle. Kun isä saa kuulla, että Eero on läpäissyt puoluekoulun pääsykokeen parhailla arvosanoilla, hän ei suinkaan ilahdu, vaan käskee pojan lähteä kotoa ikiajoiksi. Isä ja poika eivät enää tapaa tämän jälkeen. (*MP*, 19.) Politiikka erottaa perheenjäsenet toisistaan. *Mustan passin* kertoja kommentoi miesten kiivasta poliittisuutta näin: ”Samanlaisia höyrypäitä olivat kaikki suvun miehet, niin isät kuin pojatkin, tulleet toisiinsa kuin saman mättään puolukat, minä ajattelin.” (*MP*, 19.)

Isä oli tunnettu kotiseudullaan jo pitkään neuvostovastaisuudesta, ja samoilla linjoilla on Eeron Suomeen lähtenyt veli Juhani. Juhani toimii 1930-luvun alkupuolella aktiivisesti suomalaisessa politiikassa kansallisen sosialismin puolestapuhujana ja puuhamiehenä.[60] Hänenkin poliittiset mielipiteensä ovat kiihkeitä, ja hän kirjoittaa fasistisista näkemyksistään kirjeitä myös veljelleen Neuvostoliittoon. (Linna 2014, 2–4; *MP*, 109.) Juhanin toiminta on jo sellaisenaan riski Eerolle, vaikka tämä ei edes tietäisi veljensä toimista ja ajatuksista Suomessa. Vastaanottajan kannalta vielä vaarallisempia ovat ulkomailta tulevat poliittiset kirjeet. Näin *Mustan passin* kertoja pohtii asiaa:

> Isäni täytyi olla täydellisen tietämätön siitä, miten vaarallista Neuvostoliitossa oli tuohon aikaan saada kirje ulkomailta, vaikka se olisi sisältänyt vain tietoja säästä tai puutarhanhoidosta, saati sitten jos se sisälsi yhteiskunnallis-poliittisia pohdiskeluja. Kirjeen vastaanottajalle saatettiin lätkäistä pykälä viisikymmentäkahdeksan ja kaksikymmentäviisi vuotta pakkotyöleiriä sen takia, että häntä

60 Juhani Konkka teki läheistä yhteistyötä kansallissosialisti Yrjö Ruudun kanssa. Nimestä huolimatta Konkan ja Ruudun kansallissosialismia ei voi täysin samaistaa saksalaiseen kansallissosialismiin. (Ks. Kangaspuro 1999; Linna 2014.) Nykykäsityksen mukaan Juhani Konkka oli kuitenkin fasisti, joka kannatti valtiososialismia (esim. Silvennoinen, Tikka & Roselius 2016, 254–258; Juhani Konkka. Inkeri ja inkeriläisyys).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

> epäiltiin vakoiluun johtavista suhteista tai yhteyksistä vaarallisiin henkilöihin. Pelkkä epäilys riitti, mitään ei tarvinnut näyttää toteen. (*MP*, 111.)

Alkuun Juhanin kirjeet eivät näytä vaikuttavan Eeron kohteluun Neuvostoliitossa, mutta pian Eero joutuu selittämättömien ja mielivaltaisilta vaikuttavien toimenpiteiden kohteeksi, kuten myös moni muu hänen tuttavapiirissään. Hänet esimerkiksi erotetaan virasta ja julistetaan kansanviholliseksi. 1930-luvun puolivälissä Eero työskentelee opettajana Petroskoin suomalaisessa koulussa. Hän suoriutuu tehtävistään hyvin ja saa kiitosta kommunistisesta lasten kasvattamisesta. Aivan yllättäen hänet kutsutaan kuitenkin valistusasiain ministeriöön, jossa hänen opettajanpätevyytensä mitätöidään ja hänet erotetaan työstään pykälän 34 a perusteella. Eero yrittää selvittää, mitä tuo hänelle entuudestaan tuntematon pykälä tarkoittaa, mutta selitystä ei löydy. Vasta myöhemmin hän saa tietää, että salainen pykälä viittaa luokkavieraaseen ainekseen. Irtisanomisen jälkeen hän ei uskalla enää nukkua kotonaan, koska pelkää mustan auton tulevan noutamaan hänet yöllä. Ystävän neuvosta hän lähtee Petroskoista siinä toivossa, että tämänkertainen vangitsemisaalto menisi ohi ja hän voisi myöhemmin palata takaisin. Hän matkustaa Habarovskiin, Kaakkois-Aasiaan. (*MP*, 121–124.) Myöhemmin Eero palaa takaisin Karjalaan – itse asiassa vielä monta kertaa.

Mielivaltainen kohtelu saa Eeron ensimmäistä kertaa arvioimaan perin pohjin kriittisesti kommunistista vakaumustaan. Habarovskin junassa hän muistelee kymmenen vuotta aikaisemmin kuulemaansa poliittista puhetta, joka oli saanut hänet kannattamaan tulisesti kommunismia. *Mustan passin* kertoja kuvaa Eeron ajatuksia:

> Nuo puheet olivat kuin satukirjasta, kun hän vertasi niitä siihen todellisuuteen jossa hän nyt eli. Hän oli uskonut, että on mahdollista rakentaa maailman oikeudenmukaisin työläisten ja sorrettujen valtio. Hän oli ollut innolla mukana sen rakennustyössä. Mutta siitä olikin tullut sortajien ja puoluepamppujen valtio. Teorian ja käytännön ristiriita oli niin räikeä, että se pakotti hänet luopumaan fanaattisesta uskostaan kommunismin voittoon. (*MP*, 124.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Myöhemmin aatteeseen pettynyt ikääntynyt Eero kuvailee entisiä kotiseutujaan Anitalle, kun tämä on käymässä 1980-luvulla Inkerissä:

> – Tämän tien varrella oli ennen kymmeniä hyvinvoipia kyliä. Kaksikymmentäluvulla tätä tietä kulkivat sadat talonpoikien tavarakuormat kuljettamassa Pietarin torille maitoa, kermaa, lihaa, perunaa ja muita maataloustuotteita. Ja mitä näet nyt? Ei kylän kylää. Kaikki tuhottiin 30-luvulla, kun Stalin alkoi valmistella sotaa Suomea vastaan. Talot purettiin, miehet vangittiin, naiset ja lapset karkotettiin Venäjän kaukaisiin osiin. Inkeriläiset ovat määrätietoisesti tuhottu kansa. (*MP*, 15.)

Eero ei pelkästään pety puolueeseen, jonka hän oli ajatellut tarjoavan hänelle tulevaisuuden. Hän alkaa myös katua kommunistiseen puolueeseen liittymistä ja sitä, ettei uskonut isäänsä. *Musta passi* siteeraa Eeron kaseteille tallennettua puhetta näin:

> ”[P]äätin että en ikinä enää ole sen puolueen jäsen. Kaduin että olin koskaan siihen liittynytkään. Isä oli sittenkin ollut oikeassa kun oli sanonut, että jos kommunistit jäävät valtaan, me kuolemme nälkään, eikä mitään vapautta tule. Tulee vain orjuutta ja sortoa. Vaikka isä oli aikansa lapsi, niin lyhyessä ajassa hän näki, mikä on kommunistisen puolueen politiikka.” (*MP*, 125.)

Kommunistinen puolue on lähtenyt kehittämään Neuvostoliittoa suuntaan, joka ei johdakaan Eeron toivomaan parempaan tulevaisuuteen. Eero pääsee Habarovskissa kuitenkin uuden elämän alkuun monen onnellisen sattuman kautta, ja hän saa töitä puna-armeijan teatterin lavastajana. Hän alkaa kuitenkin pian kaivata takaisin Karjalaan. Eero tekee Moskovaan valituksen laittomasta erottamisestaan, ja hänelle palautetaan opettajan oikeudet. Tällaisesta edestakaisesta kansalaisoikeuksien epäämisestä ja palauttamisesta tulee Eeron elämää leimaava piirre myös jatkossa. Nyt hän pääsee palaamaan Leningradin seudulle, mutta kotiseudulla odottaa karu todellisuus. Inkeriläisiä kyliä on likvidoitu ja moni tuttu suomalainen on menettänyt henkensä. (*MP*, 144.) On arvioi-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

tu, että todellisuudessa noin 26 000–27 000 inkerinsuomalaista pakkosiirrettiin vuosina 1935–1936 kotikylistään etnisistä ja poliittisista syistä (Reuter 2020, 7).

Vuonna 1937 Stalinin terrori kiihtyy äärimmilleen, ja Eeron on taas lähdettävä pakoon, tällä kertaa Belokamenkaan Murmanskin seudulle. Eero kuvaa aikakautta *Mustassa passissa* näin: ”Tulevaisuus alkoi pelottaa minua. Se oli sellaista aikaa, jolloin piti olla hyvin varovainen omien ajatusten ilmaisemisessa. Ne piti kätkeä. Piti pitää vettä suussa, että ei sanoisi yhtään sanaa liikaa, sillä kyttiä oli tavattoman paljon joka paikassa. Siksi kaikki pelkäsivät, myös minä pelkäsin.” (*MP*, 150.) Pelko johti siihen, etteivät ihmiset uskaltaneet puhua avoimesti toisilleen. Muistamisen kannalta tämä saattoi tarkoittaa sitä, että aikakautta koskevaan muistiin jäi aukkoja, koska kokemuksia ei voitu jakaa eikä tieto esimerkiksi vainoissa kadonneiden ihmisten kohtaloista välittynyt eteenpäin sukulaisille ja jälkipolville.

Eräänä päivänä Eeron työpaikalle ilmestyy kolme NKVD:n miestä ja he alkavat kysellä Eeron suomalaisista sukulaisista. Eero myöntää, että hänellä on Suomessa veli, joka jäi Suomeen heti maan itsenäistyttyä. Kun miehet kysyvät Eerolta, onko hän ollut yhteydessä veljeensä, hän vastaa: ”En ole. Minä lopetin yhteyden kymmenen vuotta sitten, koska on vaarallista pitää yhteyttä fasistiseen Suomeen.” (*MP*, 153.) Heti miesten käynnin jälkeen Eero erotetaan taas kerran työstään vetoamalla pykälään 34 a. Hän saa työnantajaltaan vakavan neuvon poistua heti kaupungista. Eero lähtee etsimään turvapaikkaa Ukrainasta, Mustalta mereltä, Tšetšeniasta ja Azerbaidžanista, mutta missään häntä ei päästetä kaupunkiin, koska hänet on merkitty kansanviholliseksi. Vaikka tilapäisiä asuinpaikkoja lopulta löytyy, joutuu Eero elämään vastedes pitkään kiertolaisena.

Lisäksi *Mustassa passissa* kerrotaan, että sodan aikana Eero kokee monenlaisia vaiheita, muun muassa jakson NKVD:n työkolonnassa, jonka olot muistuttavat keskitysleiriä (*MP*, 217). Työleirijakso päättyy yllättäen, kun NKVD värvää Eeron Suomeen lähetettäväksi vakoojaksi, mutta häntä ei ehditä lähettää Suomeen, koska jatkosota loppuu.[61] (*MP*, 224,

61 Hieman samantapaisesta värväyksestä kertovat myös Lea ja Santeri Pakkanen tietokirjassaan *Se tapah-*

https://doi.org/10.21435/skst.1480

229–230.) *Mustan passin* kertoja kuitenkin toteaa, että huhut Eeron roolista KGB:n ilmiantajana ovat mitä todennäköisimmin perättömiä (*MP*, 244–245).

Kerrostunut kulttuurinen muisti

Kun Eero ja Anita käyvät Konkan perheen entisellä kotipaikalla Toksovassa 1980-luvulla, Eero esittelee paikkoja ja muistelee perhettään:

> – Tässä oli isäni, äitini, sisarusteni koti. Missä he ovat nyt? Isä kuoli Siperiassa 1933. Hän ei liittynyt kolhoosiin ja sai maksaa siitä hengellään. Jussi-veli on haudassa Suomessa, samoin Urho. Äiti ja Saimi-sisko ovat Suolusmäen hautuumaassa Petroskoissa, vanhin sisko Hilma haudassa Moldaviassa. Minä ja nuorin siskoni Unelma olemme perheen viimeiset. (*MP*, 19.)

Edesmenneet perheenjäsenet lepäävät haudoissaan kuka missäkin, elossa ovat enää Eero ja hänen siskonsa. Historian poliittis-yhteiskunnalliset myllerrykset ovat hajottaneet Konkan perheen. *Mustan passin* mukaan Neuvostoliitto vainoaa perheenjäseniä monissa eri vaiheissa – se näyttäytyy väkivaltaisena, byrokraattisena, mielivaltaisena ja arvaamattomana. Osittain vainot johtuvat perheen suomalaisista juurista, osittain neuvostovastaisista mielipiteistä, mutta edes kommunismia kannattava Eero ei säästy vainoilta. Suhde suomalaisuuteen ja inkeriläisyyteen on romaanissa olennaisen tärkeä: Juhani pitää tiukasti kiinni suomalaisuudestaan, kun taas Eero menee lopulta naimisiin venäläisen kanssa eikä opeta lapsilleen edes suomea – ehkä hän ei halua välittää eteenpäin raskaaksi kokemaansa suomalaisuuden taakkaa. Koko ikänsä Suomessa asuneelle Anitallekin inkeriläinen identiteetti on monimutkainen asia. Esimerkiksi hänen lapsuudenmuistoissaan helsinkiläiset naapurinlapset

tui meille. Lea Pakkasen inkerinsuomalainen isoisä Tuovi Savolainen toimi toisessa maailmansodassa desanttina, jäi kiinni Suomessa ja tuomittiin kuolemaan. Syystä tai toisesta – ehkä siksi että sota päättyi niin pian kiinni jäämisen jälkeen – kuolemantuomiota ei kuitenkaan pantu täytäntöön. Sen sijaan Savolainen joutui Neuvostoliittoon palattuaan vankileirille. (Pakkanen & Pakkanen 2020, 49–66.)

https://doi.org/10.21435/skst.1480

huusivat hänelle, että ”[t]ämä on meidän piha, tänne ei ryssät saa tulla” (*MP*, 28).

Konkan perheen tarina on kirjattu muistiin poikkeuksellisen tarkasti perheen kirjailijoiden ansiosta. Kuvaa monipuolistaa se, että Konkan kirjailijat kuuluvat eri sukupolviin ja edustavat eri sukupuolia. Juhani Konkan omakohtaisissa romaaneissa näkyy suuri tarve saattaa omat inkeriläisiä koskevat muistot laajalle lukijakunnalle, sillä hän julkaisi kiellettyjen kirjojen listalle joutuneen teoksensa vuosikymmeniä myöhemmin uudelleen. Hän kertoo perheestään silminnäkijätodistajan roolissa muistojensa todenmukaisuutta kyseenalaistamatta. Eeron kaseteille kertomissa muistoissa näkyy samanlainen tarve tallentaa ja välittää omia muistoja eteenpäin (*MP*, 11–12, 249). *Mustan passin* kertoja kuitenkin epäilee toisinaan päähenkilönsä Eeron ja isänsä Juhanin kertomusten todenperäisyyttä ja muistin luotettavuutta ylipäätään, ja hän yhdistelee eri puolilta saamiaan tietoja ja näkökulmia. Epäilyistä huolimatta romaani on ennen kaikkea osoitus muistamisen tärkeydestä. Anitalle perheen Neuvostoliittoa koskevat muistot ovat enimmäkseen edellisen sukupolven muistoja; hän itse kuuluu niin sanottuun jälkisukupolveen (ks. Hirsch 2012, 4), jota perheen muistot eivät jätä rauhaan. Anitan ääni ja näkökulmat tuovatkin Konkan perheen tarkasteluun naisnäkökulmaa ja seuraavan sukupolven tuntoja.

Musta passi tuottaa kerroksellista kulttuurista muistia, jossa tositapahtumia koskevat muistot ja niihin liittyvät dokumentit yhdistyvät kaunokirjallisin keinoin luotuun kertomukseen. Teos asettuu jatkumoon ja vuoropuheluun Juhani Konkan muistelmaromaanien kanssa ja tuo Konkan perheen vaiheiden tarkasteluun uuden näkökulman. Siinä missä Juhani Konkan romaanit kertovat tapahtumista neuvostovastaisen version Suomen puolelta, näkyy Eero Konkan elämäntarinassa kommunismi Neuvostoliitosta katsottuna. Veljesten erilaisten näkökulmien käsittely kirjallisessa muodossa tarjoaa lukijoille moniulotteisen kuvan inkerinsuomalaisten olosuhteista, valinnoista ja elämänkohtaloista tuoden samalla esiin sen, että inkeriläiset voivat itsekin muistaa eri asioita eri tavoin.

Musta passi on kiinnostava teos myös muistin politiikan valossa. Tärkein muistin politiikkaan liittyvä seikka on, että kertomalla inkerinsuomalaisten menneisyydestä *Musta passi* pyrkii nostamaan aiheen suomalai-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

seen julkiseen keskusteluun, pois unohduksesta. Inkeriläistaustaisille lukijoille se tarjoaa yhden tulkinnan menneisyydestä, mikä on tärkeää, koska moni inkerinsuomalainen ei tunne oman perheensä vaiheita. Tältä osin romaanin voi olettaa vahvistavan inkerinsuomalaisten yhteenkuuluvuutta. Muistin politiikan kannalta olennaista on myös tapa, jolla romaani korostaa inkeriläisten suomalaisuutta ja sitä, että inkeriläisten vaikeudet Neuvostoliitossa johtuivat usein juuri suomalaisuudesta. Tällä on konkreettista poliittista merkitystä, kun muistaa, että *Musta passi* kertoo Konkan perheen menneisyydestä tilanteessa, jossa kymmenettuhannet inkerinsuomalaiset ovat tulleet Suomeen paluumuuttajina – hekin ovat siis suomalaisia, vaikka osa olisikin kadottanut yhteyden suomeen äidinkielenä.

Poliittista on myös se, että *Musta passi* muistaa inkerinsuomalaisia kommunisteja, joista esimerkiksi Juhani Konkan romaaneissa ei juuri puhuta. Eeron hahmon kautta käsitellään Neuvostoliiton poliittiseen järjestelmään liittyvää suurta ristiriitaa ja tragediaa: samat henkilöt, jotka uskoivat alussa kommunismiin ja olivat rakentamassa parempaa yhteiskuntaa, joutuivat usein itse järjestelmän vainoamiksi tai tuhoamiksi. Eeron elämäntarinan avulla on helpompi ymmärtää, miten vainottuun vähemmistökansaan kuuluva henkilö on voinut olla myös aktiivinen kommunisti.

Kaikkiaan *Musta passi* luo yhdessä Juhani Konkan muistelmaromaanien kanssa moniulotteisen kuvan 1900-luvun ensimmäisen puoliskon kiihkeästä mutta sekavasta poliittisesta tilanteesta niin Neuvostoliitossa kuin Suomessakin. Se kertoo myös toimijoiden monenlaisista motiiveista ja resursseista. Muistin politiikan kannalta on tärkeä huomata, että *Mustan passin* asetelmat eivät ole mustavalkoisia: henkilöt eivät osaa ennustaa, kuinka kauaskantoisia ja kokonaisvaltaisia seurauksia yksittäisillä valinnoilla heidän elämässään tulee olemaan.

LÄHTEET

AINEISTO

Konkka, Anita 2001: *Musta passi*. Helsinki: Tammi.
Konkka, Juhani 1939: *Kahden maailman rajalla*. Helsinki: WSOY.
Konkka, Juhani 1958: *Pietarin valot*. Helsinki: WSOY.

KIRJALLISUUS

Confino, Alon 1997: Collective Memory and Cultural History: Problems of Method. *The American Historical Review* 102: 5, 1386–1403.
Erill, Astrid 2010: Literature, Film, and the Mediality of Cultural Memory. Teoksessa Erill, Astrid & Nünning, Ansgar (toim) *A Companion to Cultural Memory Studies*. De Gruyter, Berliini, 389–398.
Etkind, Alexander, 2013: *Warped Mourning. Stories of the Undead in the Land of the Unburied*. Stanford University Press, Palo Alto.
Hirsch, Marianne 2012: *The Generation of Postmemory. Writing and Visual Culture After the Holocaust*. Columbia University Press, New York.
Juhani Konkka. Inkeri ja inkeriläisyys -e-oppimateriaali. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. https://inkerilaiset.finlit.fi/pienoisel%C3%A4m%C3%A4kerrat/juhani-konkka. [Tarkistettu 23.2.2022.]
Kaljundi, Linda, Laanes, Eneken & Pikkanen, Ilona (toim.) 2015: *Novels, Histories, Novel Nations. Historical Fiction and Cultural Memory in Finland and Estonia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
Kangaspuro, Markku 1999: Yrjö Ruudun kansallinen sosialismi. Teoksessa Karkama, Pertti & Koivisto, Hanne (toim.) *Ajan paineessa. Kirjoituksia 1930-luvun suomalaisesta aatemaailmasta*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 194–215.
Lehmusvesi, Jussi 2020: Unohdettu kansa. *Helsingin Sanomat* 30.1.2020 https://www.hs.fi/kulttuuri/art-2000006388329.htm.l. [Tarkistettu 9.3.2020.]
Linna, Matti 2014: *Kirjailija ja kansallinen sosialisti. Juhani Konkka poliittisena toimijana Yrjö Ruudun aatteiden pohjalle syntyneissä käytännön hankkeissa vuosina 1927–1934*. Pro gradu -tutkielma, Tampereen yliopisto. https://trepo.tuni.fi/bitstream/handle/10024/96439/GRADU-1418305820.pdf?sequence=1&isAllowed=y. [Tarkistettu 14.5.2020.]
Matley, Ian M. 1979: The Dispersal of the Ingrian Finns. *Slavic Review* 38:1, 1–16.
Maurantonio, Nicole 2014: The Politics of Memory. Teoksessa Kenski, Kate & Jamieson, Kathleen Hall (toim.) *The Oxford Handbook of Political Communication*. Oxford University Press, Oxford, 1–17.
Nevalainen, Pekka 1991: Inkerinmaan ja inkeriläisten vaiheet 1900-luvulla. Teoksessa Nevalainen, Pekka & Hakamies, Pekka (toim.) *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 234–299.
Pakkanen, Lea 2019: Mummoni, Siperiaan karkotettu. *Helsingin Sanomat* 20.1.2019 https://www.hs.fi/sunnuntai/art-2000005970517.html. [Tarkistettu 9.2.2020.]
Pakkanen, Lea & Pakkanen, Santeri 2020: *Se tapahtui meille*. Gummerus, Helsinki.
Reuter, Anni 2020: ”Kansaamme pirstotaan”. Inkerinsuomalaisten karkoitukset ja diaspora Neuvostoliitossa 1930-luvun kirjeissä kuvattuna. *Historiallinen aikakauskirja* 118: 1, 5–19.
Riihinen, Eleonoora 2021: Inkerinsuomalaisten vainoista kertova näyttely peruttiin viime hetkellä Pietarissa: ”Venäjällä ei saa vieläkään puhua siitä, mitä inkerinsuomalaisille on tehty”. *Helsingin Sanomat* 1.10. https://www.hs.fi/kulttuuri/art-2000008300246.html. [Tarkistettu 11.1.2022.]

Saloheimo, Veijo 1991: Inkerinmaan asutus ja väestö 1618–1700. Teoksessa Nevalainen, Pekka & Hakamies, Pekka (toim.) *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 67–82.

Savolainen, Ulla 2018: Lapsuuden loppu ja Inkerinmaa Juhani Konkan muistelmateoksissa. Kasvu, ylirajaisuus ja kahden nykyisyyden muisti. *Elore* 2: 2018, 53–72. https://doi.org/10.30666/elore.76787

Savolainen, Ulla 2021: Affordances of Memorability. Finnish Reception of the Oppression of Ingrian Finns in the Soviet Union. *Memory studies* 4: 2021, 909–925. https://doi.org/10.1177/17506980211024329

Sihvo, Pirkko 1991: Savakoita, äyrämöisiä, inkerikoita. Teoksessa Nevalainen, Pekka & Hakamies, Pekka (toim.) *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 179–196.

Silvennoinen, Oula; Tikka, Marko & Roselius, Aapo 2016: *Suomalaiset fasistit. Mustan sarastuksen airuet*. Helsinki: WSOY.

Uino, Pirjo 1991: Inkerinmaan esihistoriaa. Teoksessa Nevalainen, Pekka & Sihvo, Hannes (toim.) *Inkeri. Historia, kansa, kulttuuri*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 11–34.

Zidan, Heidi 2019: Venäläisiä Suomessa, suomalaisia Venäjällä – inkeriläiset haluaisivat tulla tunnustetuksi osaksi Suomen historiaa. Yle Uutiset 5.10. https://yle.fi/uutiset/3-11002087. [Tarkistettu 28.2.2020.]

https://doi.org/10.21435/skst.1480

https://doi.org/10.21435/skst.1480

IV
Neuvosto-Viron muistaminen ja suomalaisen populaarikulttuurin Viro-kuvat

https://doi.org/10.21435/skst.1480

https://doi.org/10.21435/skst.1480

”Ei se tarkoita, että haluaisimme sen ajan takaisin”

Virolaisten muistoja ja mielikuvia neuvostoajasta

Wiivi-Maria Jouttijärvi

https://orcid.org/0000-0003-0707-5470

Virossa neuvostoaika on, muiden entisten neuvostotasavaltojen tapaan, latautunut osa historiaa. Se sisältää kulttuurisen trauman neuvostomiehityksestä sekä etnisten virolaisten ja vironvenäläisten toisistaan hyvinkin poikkeavat historiantulkinnat. Nämä ovat ajoittain kärjistyneet jopa niin kutsuttuihin ”muistisotiin”, kuten esimerkiksi vuoden 2007 Tallinnan Pronssisoturi-kiistaan. Kyse on kulttuurisesta traumasta, joka on yleismaailmallinen sosiaalinen ilmiö. Kulttuuriset traumat noudattavat pääsääntöisesti samaa kaavaa: ensin oli hyvä ja turvallinen aika, kunnes tapahtui jotain, mikä rikkoi totutun järjestyksen ja muutti olosuhteita (Aarelaid-Tart 2009, 207). Viron tapauksessa hyvänä ja turvallisena ajanjaksona nähdään rauhan ja ensimmäisen itsenäisyyden aika vuosina 1920–1940, jonka turvallisuuden rikkoi neuvostoaika (esim. Kõresaar 2008, 762, 764–765) ja siihen liittyneet traumatisoivat tapahtumat, kuten esimerkiksi kyyditykset.

Keskityn tässä luvussa[62] siihen, mitä hyvää ja huonoa eri-ikäiset viro-

62 Luku perustuu väitöskirjani *Muistojen ja kansallisen historiakulttuurin rajapinnoilla. Viron neuvostoaika kolmen sukupolven kertomana* (2021) lukuun, jossa käsittelen eri-ikäisten virolaisten muistoja ja mielikuvia elämästä neuvosto-Virossa. Väitöskirjassani tutkin neuvostoajan muistelemista virolaisissa perheissä ja yksityisen muistelun suhdetta laajemman tason virolaiseen historiakulttuuriin. Muistojen

https://doi.org/10.21435/skst.1480

laiset ajattelevat liittyneen neuvostoaikaan ja miten he hahmottavat sen ajallisesti. Tutkimusaineistonani on vuosina 2018–2019 Virossa keräämäni haastatteluaineisto, joka kattaa kuusi perhettä eri puolilta Viroa. Viidessä perheessä tutkimukseen osallistui isovanhempi, vanhempi sekä neuvostoajan loppupuolella tai itsenäisessä Virossa syntynyt haastatteluhetkellä täysi-ikäinen lapsi. Yhdessä perheessä tutkimukseen ei osallistunut isovanhempaa. Isovanhemmat, eli ensimmäinen sukupolvi, ovat syntyneet vuosina 1930–1949, siis ensimmäisen itsenäisyyden aikana tai viimeistään toisen maailmansodan jälkeisinä vuosina. Toinen sukupolvi on syntynyt vuosina 1955–1972, neuvostojärjestelmän jo vakiinnuttua. Tutkimuksen kolmas sukupolvi on puolestaan syntynyt vuosina 1983–2000, joten heillä on korkeintaan vain varhaisia omakohtaisia lapsuusmuistoja neuvostoajasta.

Haastateltavieni yksityisyyden vuoksi he esiintyvät koodinimillä. Lõhmusin perheestä tutkimukseen osallistui isoäiti Signe (s. 1940), tämän poika Marek (s. 1963) ja Marekin poika Kristjan (s. 1993). Sarapuun perheestä osallistui isoäiti Laine (s. 1931), joka kyyditettiin lapsena vanhempiensa ja siskonsa kanssa Siperiaan. Lainella on poika Rein (s. 1955) ja Reinillä tytär Maret (s. 1983). Mägin perheen isoäiti Anna (s. 1939) vietti niin ikään osan lapsuudestaan ja nuoruudestaan Siperiassa. Annalla on tytär Tiina (1964) ja Tiinalla poika Siim (s. 1984). Puuseppin perheestä ei ollut mahdollista haastatella isovanhempaa. Perheestä osallistui tutkimukseen äiti Merle (s. 1968), isä Aivar (s. 1970), poika Karl (s. 1997) ja tytär Kätlin (s. 2000). Kangurin perheen isoäiti on koodinimeltään Malle (s. 1949) ja hänen tyttärensä Margit (s. 1972). Margitilla on poika Johannes (s. 1997). Tammin perheestä osallistui isoäiti Greta (s. 1930), tämän poika Margus (s. 1957) sekä Margusin tytär Maria (s. 1991).

Rajaan tarkastelun vironkielisiin virolaisiin, koska heitä oli mahdollista haastatella heidän äidinkielellään. Tämän takia tutkimukseen ei ole sisällytetty vironvenäläisten näkökulmaa, vaan keskityn vironkieliseen muisteluun ja historiakulttuuriin.

periytyvyyttä tarkastellaan kolmen sukupolven sisällä. Tutkimukseni pohjautuu haastatteluihin, jotka olen toteuttanut vuosina 2018–2019 suullisina yksilöhaastatteluina viron kielellä joko haastateltavien kodeissa tai heidän valitsemissaan paikoissa.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Lähestyn aineistoani ymmärtävän muistitietotutkimuksen näkökulmasta. En siis käytä aineistoa historiallisten faktojen selvittämiseen vaan pyrin analysoimaan, miten menneisyys muistetaan (Fingerroos & Haanpää 2006). Aineiston ja tutkimustulosteni jäsentelemisessä käytän puolestani kertomuksen ja narratiivin käsitteitä. Muistitietotutkimukselle tyypilliseen tapaan kertomuksella viitataan haastateltavan kertomaan sisältöön (Koski 2007) ja narratiivilla siitä lähiluvun kautta tehtyyn tulkintaan. Näin haastatteluaineistoa pystyy jäsentämään, siitä pystyy etsimään yhteyksiä eri haastatteluiden välillä ja hahmottamaan, mitä neuvostoajassa nähdään oleellisena tai muistamisen arvoisena ja millaisia asenteita siihen liitetään.

Haastatteluaineistosta nousee neljä vahvaa narratiivia: kärsimyksen, mahdollisuuksien, vapauden ja selviytymisen narratiivit. Seuraavaksi käsittelen haastateltavien tapaa hahmottaa neuvostoaikaa ajallisesti. Tämän jälkeen keskityn narratiiveihin, jotka rakentuvat haastateltavien nimeämien neuvostoajan hyvien ja huonojen puolien kautta.

Neuvostoajan periodisointi

Kysyessäni haastateltaviltani, onko neuvostoaika heidän mielikuvissaan yksi pitkä kokonaisuus vai ajattelevatko he sen sisältäneen lyhyempiä ajanjaksoja, ilmeni, että sukupolvien välillä on eroja siinä, miten tarkasti neuvostoaika hahmotetaan. Ensimmäisen ja toisen sukupolven edustajat hahmottavat neuvostoajan muodostuneen erilaisista ajanjaksoista elinolosuhteiden ja poliittisten olosuhteiden mukaan. Kolmannen sukupolven haastateltavat sen sijaan kertovat hahmottavansa neuvostoajan pääasiassa yhtenäisenä ajanjaksona tai jäsentävät sitä johtajien mukaan. Myös kolmijako alkuun, pitkään keskikohtaan ja loppuun eli uudelleenitsenäistymisen aikaan nousi esille varsinkin juuri kolmannen sukupolven kohdalla.

Sukupolvia yhdistävä näkemys on, että Stalinin kuolema vuonna 1953 merkitsi muutosta parempaan. Vankileireille ja karkotukseen kyyditettyjä armahdettiin, ja Virossa heräsi toiveita itsenäistymisestä tai vähintäänkin suuremmasta itsemääräämisoikeudesta (Zetterberg 2007,

https://doi.org/10.21435/skst.1480

676–680). Ensimmäiseen sukupolveen kuuluvan Annan (s.1939) puheessa Stalinin jälkeisen ajan paremmuus suhteessa Stalinin aikaan liittyy vapauden narratiiviin: sananvapaus lisääntyi. Samalla perusteella Anna kertoo Gorbatšovin valtaannousun vuonna 1985 olleen muutos parempaan. Annan tyttären Tiinan (s. 1964) vastauksessa parempi aika ei määrity vapauden vaan elinolosuhteiden kautta: hänen mukaansa 1970-luvulla "talous kukoisti", oli asuntoja ja tilanne Neuvostoliitossa oli vakaa. Määritellessään parempia ja huonompia aikoja näillä perusteilla Tiina ei näe Gorbatšovin 1980-lukua hyvänä aikana, vaan kärsimyksen narratiivia rakentavan pulan ja köyhyyden kautta. Hän muistaa, että tuolloin oli pulaa ruoasta, vaikka huomauttaakin nauraen, että he eivät kuitenkaan nähneet nälkää ja että kaupan ainoaan hedelmäkakkuun oltiin varsin tyytyväisiä. Kuten Annan ja Tiinan esimerkeistä voidaan todeta, näkökulma vaikuttaa suuresti siihen, missä valossa mikäkin aika nähdään. Esimerkiksi 1980-luku voidaan nähdä vapauden narratiivissa hyvänä aikana, mutta kärsimyksen narratiivissa huonona aikana.

Ensimmäiseen sukupolveen kuuluvan Annan tavoin Kristjankin katsoo ajan muuttuneen Stalinin kuoleman jälkeen alkaneen valtataistelun takia. Hän kiirehtii huomauttamaan, että "ei sillä, että ne miehet olisivat Virolle mitään hyvää halunneet". Hän näkee Neuvostoliiton johdon sisäisen valtataistelun edesauttaneen Neuvostoliiton romahtamista ja sitä kautta Viron uudelleenitsenäistymistä: "Ei kannata unohtaa, että se, että Viro on nyt vapaa, on paljolti myös sen ansiota, että venäläiset eivät pärjänneet [sisäisen valtataistelun kanssa]."

Niin ensimmäisen kuin toisenkin sukupolven edustajat kertoivat neuvostoajan koostuneen erilaisista ajanjaksoista. Toisen sukupolven edustajat kävivät neuvostoaikaa läpi puolestaan vuosikymmenien tarkkuudella: 1940-lukua leimasi sota, 1950-luvulla Stalin kuoli ja elettiin jälleenrakentamisen aikaa, 1960- ja 1970-luvuilla rakennettiin paljon, elämä oli vakiintunut ja talous kehittyi, kun taas 1980-luvulla pula paheni ja alkoi Viron uudelleenitsenäistymisen aika. Tarkkuus neuvostoajan jäsentämisessä erilaisiin ajanjaksoihin kertoo siitä, että yksityisessä muistelussa neuvostoaika nähdään huomattavasti monimuotoisemmin kuin miten se esitetään Virossa institutionaalisella tasolla. Kirsti Jõesalu onkin todennut väitöskirjassaan, että institutionaalisella tasolla,

https://doi.org/10.21435/skst.1480

esimerkiksi presidentin puheissa, neuvostoaika pyritään esittämään yhtenäisenä ajanjaksona, eikä eroa esimerkiksi Stalinin aikaan ja hänen kuoleman jälkeiseen aikaan tehdä (Jõesalu 2017, 68).

Kolmannen sukupolven edustajille neuvostoaika näyttäytyy yhtenäisempänä ajanjaksona kuin heidän vanhemmilleen ja isovanhemmilleen. Kätlin (s. 2000), Karl (s. 1997), Kristjan (s. 1993) ja Maria (s. 1991) kertovat olevansa tietoisia, että neuvostoaikaa voisi jakaa valtionjohtajien valtakausien mukaan. Heidän mukaansa tavallisten ihmisten näkökulmasta neuvostoaika näyttäytyi kuitenkin arkielämän tasolla Stalinin kuolemasta lähtien yhtenäisenä ajanjaksona. Esimerkiksi Maria (s. 1991) toteaa, että poliittisesta näkökulmasta neuvostoaika koostui erilaisista vaiheista, mutta hänen käsityksensä mukaan ihmisten elämä ei juuri muuttunut neuvostoajan aikana, ellei sodan jälkeisiä vaikeampia vuosia oteta huomioon. Vastaavasti Kätlin (s. 2000) kuvailee, että neuvostoaikaan sisältyi erilaisia ajanjaksoja riippuen valtionjohtajista, mutta että ”yleisesti ottaen ajattelen, että se oli kuitenkin yksi pitkä neuvostoaika, että mitään eroa ei ollut” ennen Gorbatšovin ”heikkoa” hallitusta.

Maria kertoo erottavansa uudelleenitsenäistymisen ajan omaksi ajanjaksokseen. Näin tekee myös Maret (s. 1983), joka kertoo, että hänen mielestään neuvostoaika koostui alusta, pitkästä keskikohdasta sekä ”lopusta”, eli mitä ilmeisimmin itsenäistymisajasta. Uudelleenitsenäistymisen ajan hahmottaminen erillään neuvostoajasta on tyypillistä virolaiselle historiankirjoituksellekin (kts. esim. Raun 2001).

Hyvä paha neuvostoaika

Pääasiassa haastatteluissa toistuu neuvostoajasta adjektiivi vaikea. Se, missä mielessä neuvostoaika nähdään vaikeana, rakentuu haastattelujen perusteella erilaisista narratiiveista. Yksi näistä on väkivallan narratiivi. Ensimmäiseen sukupolveen kuuluva Signe (s. 1940) ei haluaisi ylipäätään muistella koko neuvostoaikaa. Hän kutsuu sitä ”hirmuhallitsijan ajaksi”, täysin tuomittavaksi ja ajaksi, jolloin Viroa yritettiin venäläistää. Anna (s. 1939) kertoo neuvostoaikaan liittyneen väkivaltaa, mielivaltaisia vangitsemisia ja teloituksia, ja hän toivoo, ettei sellaista aikaa tulisi

https://doi.org/10.21435/skst.1480

enää koskaan uudestaan. Laine (s. 1931) kuvailee neuvostojärjestelmää epäinhimilliseksi ajaksi. Toiseen sukupolveen kuuluva Merle (s. 1968) kuvailee neuvostoaikaa sanoen: ”Se oli aika, joka perustui ihmisten mielivaltaan [– –] kantoivat kurjuutta ja henkilökohtaista vallanjanoa ja tyhmyyttä ja väkivaltaa”.

Väkivallan narratiivia rakentavat myös useassa haastattelussa toistuvat sanat ”miehitys” ja ”vieras valta”. Esimerkiksi Maret (s. 1983) kutsuu neuvostoaikaa ajaksi, jolloin oltiin ”vieraan vallan alla” ja jolloin vapaus vietiin ja kehitys hidastui. Myös Johannes (s. 1997) kutsuu neuvostoaikaa ”vieraan vallan” ajaksi, ja kuvailee neuvostoajassa olleen huonoa se, että tämä vieras valta oli ”yksinkertaisesti väkisin ottanut virolaisilta näiden vapauden ja sanonut tarkalleen, mitä meidän pitää tehdä”.

Mielikuva neuvostovallasta sortajana ja kärsimyksen aiheuttajana on muisteluaineistossa vahva. Se, miten vahvasta mielikuvasta on kyse, ilmenee esimerkiksi haastateltavien suhtautumisessa neuvostoaikana tapahtuneeseen kehitykseen. Sotavuosien, maatilojen pakkokollektivisoinnin ja kyyditysten jälkeen elämä alkoi 1950- ja 1960-luvuilla vakiintua ja elintaso nousi, ihmiset eivät nähneet nälkää ja elämä myös maaseudulla kohentui. Elämä alkoi normalisoitua (Melchior 2015, 226). Ensimmäiseen sukupolveen kuuluvat Malle (s. 1949) ja Greta (s. 1930) kuitenkin kyseenalaistavat neuvostohallinnon aikana tapahtuneen kehityksen kertomalla, että heille neuvostoaika merkitsi taantumisen aikaa, jolloin Viro ei päässyt kehittymään. Toisin kuin Malle ja Greta, Laine (s. 1931) katsoo neuvostoaikana tapahtuneen kehitystä, mutta se tapahtui hänen mukaansa ihmishenkien kustannuksella. Kielteistä suhtautumista selittänee osaltaan sodanjälkeisen teollisuuden ylimitoitus Viron omiin tarpeisiin nähden ja siten Viron luonnonvarojen ylikäyttö, sekä väestön etnisen rakenteen muuttuminen venäjänkielisen vierastyövoiman myötä. Tiedemaailmassa korkeakoulutettujen määrä nousi 1950-luvulta lähtien, mutta ideologinen paine, opettajien kyyditykset ja pakenemiset sekä venäjän kielen vaatiminen opinnäytetöiden kielenä asettivat haasteita akateemiselle toiminnalle. (Smith 2013, 190; Zetterberg 2007, 675–678, 692–695.)

Lähestyttäessä kysymystä neuvostoajan hyvistä ja huonoista puolista lähestytään erittäin herkkää ja tunnelatautunutta kysymystä siitä, mitä

https://doi.org/10.21435/skst.1480

on hyväksyttävää muistaa. Haastattelussaan Tiina (s. 1964) toi esiin, että hänen tulkintansa mukaan nykyaikana neuvostoajan myönteisten asioiden julkinen muisteleminen ei ole yleisesti kovin hyväksyttävää, vaan hyvien asioiden muisteleminen voidaan tulkita itsenäisen Viron arvostelemisena. Tiinan mielestä neuvostoajasta annetaan mediassa todellisuutta negatiivisempi kuva, eikä se ole hänen mielestään oikein. Vastaavasti Marek (s. 1963) kertoi, että varsinkin politiikassa vaikuttaa siltä, että isänmaallisuutta yritetään korostaa neuvostoajan kritisoimisen kautta.

Sama ilmiö tulee ilmi myös laajemman tason virolaisessa historiakeskustelussa: neuvostoajan arkipäivää ja jopa nostalgiaa herättävien museonäyttelyiden ilmaantuessa 2000-luvulla Viron hallitus huolestui asiasta ja katsoi sen uhkaavan demokratiaa. Neuvostonostalgia nähtiin vääränä ja vaarallisena. (Jõesalu 2017, 13.) Tällaiseen nostalgiaan kielteisesti suhtautuvaan ajatteluun kuuluu, että nostalgialla ajatellaan olevan ennen kaikkea poliittinen tavoite ja että nostalgiaa tunteva henkilö haluaisi menneen ajan takaisin. Todellisuudessa nostalgiaa voi kuitenkin kokea useilla eri tasoilla. (Kõresaar 2008, 760–761.) Nostalgialla voi olla esimerkiksi erilaisia kohteita: sillä tarkoitetaan yleensä kaipuuta toiseen aikaan tai paikkaan, mutta se voi olla myös kapinointia nykyhetkeä ja kehityskulkuja vastaan. Tyypillistä on, että nostalgiaa tunnetaan erityisesti omaa nuoruutta ja lapsuutta kohtaan. (Boym 2001, xiii–xv, 58.) Lisäksi neuvostoajan muistelulle on todettu olevan tyypillistä, että arkielämä ja politiikka erotetaan toisistaan, jolloin neuvostoaikaa muisteltaessa voidaan tuntea nostalgiaa omaa neuvostoaikaista elämää ja arkea kohtaan, vaikka neuvostoaikaista poliittista järjestelmää kohtaan nostalgiaa ei tunnettaisikaan (Kõresaar, Kuutma & Lauk 2009, 29). Näin asia ilmenee haastatteluaineistossanikin: nostalgiaa neuvostoaikaan kokee vain toinen sukupolvi, jonka lapsuus ja nuoruus sijoittuivat neuvostoaikaan. He myös kertovat, etteivät kaipaa neuvostoajan poliittista järjestelmää, vaan nostalgia kohdistuu lapsuuden leikkeihin, koulumuistoihin ja opiskeluaikaan.

Margus (s. 1957) kertoo lukeneensa lehdistä kirjoituksia, joissa ei ymmärretä neuvostoaikaan liittyvää nostalgiaa. Hän arvelee, että kyse on häntä itseään nuoremmista virolaisista, joille on välittynyt Virossa ylei-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

sesti vallalla oleva kielteinen suhtautuminen neuvostoaikaan. Nostalgialle onkin tyypillistä, että siihen liittyy ristiriitaisia tunteita, mielleyhtymiä ja poliittista epäluuloa (Grönholm & Paalumäki 2015, 12). Neuvostoliiton hajottua siihen kuuluneissa maissa alkoi uusi historiapoliittinen muistityö. Ensinnäkin nimenomaan muistot nousivat keskeiseen rooliin ja niitä alettiin kerätä innokkaasti: aiemmin sorretut ja kielletyt muistot ja tarinat pääsivät nousemaan pintaan ja saivat näkyvyyttä. 1980-luvulla, vielä silloisissa neuvostotasavalloissa, aloitettiin työ neuvostojärjestelmän vaientamien muistojen nostamiseksi keskusteluun. Tämän muistityön ja -politiikan kautta alettiin rakentaa kansallista, vahvasti muistiin pohjautuvaa identiteettiä. Samalla, ehkä hieman ironisesti, sorruttiin tuottamaan vain yhdenlaista, neuvostohallinnon miehittämän ja sortaman kansan narratiivia ja symbolisesti vaientamaan ja sivuuttamaan tähän narratiiviin sopimattomia historiantulkintoja ja narratiiveja. Neuvostoaikaa alettiin virallisestikin esittää vieraan vallan aikana, jona tapahtuneet kärsimykset olivat tämän vieraan vallan ja sitä auttaneen vierasperäisen joukon aiheuttamia. (Kõresaar, Kuutma & Lauk 2009, 27–29.) Nostalgian vastaparina voikin nähdä esimerkiksi katkeruuden ja kaunan.

Margusin mukaan siinä, miten neuvostoaikaa käsitellään, ei ole mitään vikaa, eikä hänen mielestään nostalgia saisi nousta neuvostoajasta puhuttaessa päällimmäiseksi. Margusin mielestä hänen sukupolvellaan pitäisi kuitenkin olla oikeus muistella lapsuuttaan ja nuoruuttaan, koska he eivät ole voineet vaikuttaa siihen, että heidän elämässään nämä vaiheet sattuivat sijoittumaan neuvostoaikaan. Margusin, Tiinan ja Marekin hyvät muistot liittyen neuvostoaikana elettyyn lapsuuteen ja nuoruuteen ovat nostalgiaa. Margus kuitenkin huomauttaa, että ”ei se tarkoita, että haluaisimme sen ajan takaisin” ja haluaa tarkentaa, että hänen mielestään hyvät asiat eivät saisi dominoida neuvostoajan käsittelyä ja muistelua. Kyse on nimenomaan yksityisen elämän kokemuksiin liitetystä nostalgiasta, ei poliittista järjestelmää kohtaan tunnetusta nostalgiasta (Kõresaar 2008, 766).

Kolmannesta sukupolvesta Maria (s. 1991) kertoo tiedostavansa, että on ihmisiä, joilla on neuvostoajasta kielteisiä kokemuksia. Hän itse on kuitenkin kuullut oikeastaan lähinnä vain myönteisiä muistoja. Hän

https://doi.org/10.21435/skst.1480

arvelee, että tähän on vaikuttanut se, että ihmiset muistelevat mieluummin hyviä asioita kuin huonoja. Johannes (s. 1997), Margus (s. 1957) ja Laine (s. 1931) puolestaan toteavat, että sitä, mitä neuvostoaika merkitsi virolaisille, ei voi sanoa täysin yleistävästi, vaan vastaukseen vaikuttavat henkilön ja hänen läheistensä kokemukset, jotka voivat vaihdella suvuittain.

Haastatteluissa kysyin haastateltaviltani suoraan, mitä hyvää ja mitä huonoa he ajattelevat neuvostoajassa olleen. Kysymyksenasettelu on tässä tapauksessa perusteltu, sillä vaikka se voikin ohjata vastakkainasetteluun, näin haastateltava joutuu pohtimaan neuvostoaikaa niin hyvässä kuin pahassa sen sijaan, että keskittyy vain esimerkiksi väkivaltaan ja kärsimykseen. Samalla haastateltavan on otettava kantaa neuvostoajan erilaisiin ilmiöihin.

”Ilman leipääkin voi elää, mutta elää ilman vapautta on kauheaa”

Haastatteluaineistossa vahvimmaksi neuvostoajan hyviä ja huonoja puolia pohtivaksi narratiiviksi nousee vapauden narratiivi. Juuri vapauden menettäminen ja puuttuminen toistuvat varsinkin ensimmäisen ja kolmannen sukupolven haastateltavien vastauksissa. Vapautta katsotaan useasta eri näkökulmasta, ja näitä näkökulmia avaan tässä alaluvussa. Konkreettisimmillaan neuvostoaikainen vapauden rajoittaminen tarkoitti haastateltavien mukaan sananvapauden, tiedonsaannin ja matkustusvapauden rajoittamista.

Sananvapauden rajoittamiseen kietoutuu myös pelon narratiivi, joka toistuu varsinkin kolmannen sukupolven haastatteluissa. Siimun (s. 1984) mukaan neuvostoaikana rajoitettiin ihmisoikeuksia; Johannes puolestaan (s. 1997) kertoo, että ”jos olit väärässä paikassa väärään aikaan tai sanoit väärin, sinut saatettiin vaan viedä pois”. Kristjanin (s. 1993) mielestä pahin neuvostoajan huonoista puolista oli, että ihmiset antoivat toisiaan ilmi, mikä johti pelkoon. Toisesta sukupolvesta vain Marek (s. 1963) mainitsee sensuurin sekä ihmisten pelon. Ensimmäisessä sukupolvessa pelko ei myöskään nouse esiin neuvostoajan huonoista

https://doi.org/10.21435/skst.1480

puolista puhuttaessa, vaan kyyditysten ja neuvostoajan alkupuolen pidätysten muistelun yhteydessä. Tämä on monestakin näkökulmasta mielenkiintoista. Ensinnäkin haastatteluissa mainitaan vain, että ihmiset pelkäsivät, mutta pelon syytä ei katsota tarpeelliseksi tarkentaa sen enempää, kuin että sen aiheutti sensuuri ja ilmiantojen mahdollisuus. Toisekseen neuvostoaikana eläneet eivät nosta pelkoa esille neuvostoajan alkuvuosien jälkeen, mutta kolmannen sukupolven kertomuksissa pelko leimaa koko neuvostoaikaa. Vaikuttaakin siltä, että Stalinin ajan pelko kyydityksistä ja pidätyksistä on jättänyt kollektiiviseen muistiin ja narratiiviin niin vahvan jäljen, että se on välittynyt kolmannelle sukupolvelle leimallisena koko neuvostoajalle. Tämä kertoo osaltaan siitä, miten vahva neuvostoaikaan ja varsinkin sen alkuun liittynyt trauma on.

Sananvapauden rajoittamisen ohella myös matkustamisen rajoittaminen nousi haastatteluissa esiin. Esimerkiksi Anna (s. 1939) arvostelee neuvostoaikaa siitä, ettei matkustaminen länteen ollut vapaata ja että matkustaa sai vain sosialistisiin maihin. Tiina (s. 1964) on samaa mieltä matkustamisen rajoittamisesta mutta huomauttaa, että toisaalta he saivat matkustella vapaasti koko Neuvostoliitossa.

Neuvostoliitossa suosittiin lähtökohtaisesti sisämaanmatkailua, mutta ulkomaanmatkailu sallittiin sodan jälkeen uudelleen vuonna 1955. Seuraavana vuonna ulkomaanmatkailua alettiin enenevissä määrin ottaa käyttöön. Matkat edellyttivät kuitenkin monimutkaisen byrokratian läpäisemistä viisumin ja ulkomaanpassin saamiseksi. Lisäksi matkat olivat huomattavasti Neuvostoliiton sisäisiä matkoja kalliimpia. Ulkomaille matkustamisesta tuli kuitenkin helpompaa 1960-luvulla: vuonna 1965 Neuvostoliitto ja Tšekkoslovakia poistivat väliltään viisumivaatimuksen, ja seuraavasta vuodesta lähtien neuvostoliittolaiset turistit saattoivat matkustaa Itä-Euroopassa ilman ulkomaanpassia tai turistiryhmää. Myös kapitalistiseen länteen matkustaminen oli teoriassa mahdollista, mutta se vaati moitteetonta taustaa, moitteetonta matkustushistoriaa Itä-Euroopassa, suosituksia ja poliittisia suhteita (Gorsuch 2011, 10, 26–30, 80–87, 111). Toisin kuin Tiinan kertomus antaa ymmärtää, matkustaminen Neuvostoliiton sisälläkään ei ollut täysin vapaata, vaan Neuvostoliitto kontrolloi kansalaistensa sisäistä matkustamista passijärjestelmällä. Kotimaan passilla pääsi liikkumaan maan sisällä, ulkomaille

https://doi.org/10.21435/skst.1480

matkustamiseen tarvittiin puolestaan ulkomaanpassi. (Koenker 2013, 2; Martin 2001, 449.)

Miksi juuri matkustusvapauden rajoittaminen nousee haastatteluissa esille? Miksi haastatteluissa katsotaan vain kiellettyyn länteen ja jätetään huomiotta neuvostokansalaisille avoinna ollut laaja Neuvostoliitto useine liittotasavaltoineen ja Neuvostoliiton ulkopuoliset sosialistiset maat? Tarkasteltaessa haastateltavien vastauksia tarkemmin käy ilmi, että matkustusvapaudessa ei ole kyse vain matkustamisesta, vaan sillä on myös symbolinen merkitys: se erotti Viron Euroopasta. Tähyäminen nimenomaan länteen ja idän huomiotta jättäminen kertovat identifioitumisesta länteen ja Eurooppaan. Tätä havainnollistaa varsinkin ensimmäisen sukupolven Kätlin (s. 2000), jonka mukaan Viro ”leikattiin irti” muusta Euroopasta. Tähän ilmaukseen sisältyy taustaoletus siitä, että Viro on nimenomaan osa Eurooppaa ja länttä, sillä muuten sitä ei olisi voitu myöskään erottaa siitä.

Matkustamisen rajoittaminen yhdistettynä tiedonsaannin rajoittamiseen saa haastatteluaineistossa merkityksiä, joissa vapauden narratiivi yhdistyy kehityksen narratiiviin. Greta (s. 1930) on tehnyt uransa kielenopettajana ja kertoo, että hänen oli kollegoineen vaikea ylläpitää tietojaan opettamansa vieraan, länsimaissa puhutun kielen kehityksestä, koska yhteyksiä Eurooppaan oli rajoitettu.

Vapaus nähtiin haastatteluissa myös vapautena päättää omista asioista niin yksilön kuin kansakunnankin tasolla. Esimerkiksi Johannes (s. 1997) kuvailee neuvostoaikaa sanoen, että ”ihmiset eivät saaneet itse valita ja päättää, vaan Moskovasta tuli käsky”, ja Maria (s. 1991) toteaa, ettei Viro kuulunut Neuvostoliittoon vapaaehtoisesti. Toisaalta Johannes näki neuvostojärjestelmässä myös eräänlaista vapautta verrattuna nykypäivään: hänen mielikuvansa on, että järjestelmä oli nykyistä joustavampi, kun byrokratian saattoi kiertää viinapullolla.

Aika jolloin mitään ei ollut

Vapauden rajallisuuden ohella haastatteluaineistossa nousi vahvasti esille neuvostoaikaan liitetty pula ruuasta, vaatteista ja kulutustavaroista.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Mielenkiintoista on, että pula korostuu nimenomaan kolmannen sukupolven vastauksissa, kun taas heidän isovanhempiensa haastatteluissa sitä hädin tuskin mainitaan. Toinen sukupolvi muistelee lapsuutensa ja nuoruutensa pulaa, mutta löytää siihen hieman erilaisia näkökulmia kuin kolmas sukupolvi. Pulan korostuminen kolmannen sukupolven kertomuksissa voi johtua siitä, että heiltä puuttuu omakohtainen kokemus neuvostoajasta, eivätkä he siten osaa nähdä pulan suhteellisuutta ja erilaisia näkökulmia. Lisäksi pula sopii heidän omaksumaansa narratiiviin neuvostoajasta nykyaikaa huonompana. Kristjan (s. 1993) kertoo kuulleensa vanhemmiltaan, että näillä oli neuvostoaikana kyllä rahaa, mutta kaupassa ei ollut oikein mitään ostettavaa tai auton ostoon saattoi mennä 10 vuotta, kun ensin odotettiin ostolupaa ja sitten itse autoa. Siim (s. 1984), jolla on jo omia lapsia, kertoo, etteivät hänen lapsensa voi käsittää, ettei hänen lapsuudessaan 1980-luvulla ollut kauppojen hyllyillä samanlaista valikoimaa kuin nykyään.

Toisen sukupolven haastatteluissa ilmeni, että vaikka pulaa ei kaivata takaisin, sillä osataan nähdä olleen myös myönteisiä sivuvaikutuksia. Esimerkiksi Merle (s. 1970) kertoo, että nykyisin hautajaisissa muistellaan, miten taitavia häntä edeltäneen sukupolven ihmiset olivat. Merlen mukaan tämä osaavuus johtui nimenomaan siitä, että mitään ei ollut, jos ei itse tehnyt: ”Jos et ommellut itse, niin sinulla ei ollut mitään päällepantavaa [– –] ja jos et itse keittänyt hilloa, niin sitten sinulla ei ollut hilloa.” Merle kertoo keittävänsä edelleen hillonsa itse, koska hänet on kasvatettu niin. Itse tekemisen taito sekä kyky ja viitseliäisyys löytää ratkaisuja käytännön ongelmiin ovat asioita, jotka hän nimeääkin neuvostoajan hyviksi puoliksi. Merle tuo siis kuvauksessaan esille sota- ja jälleenrakennusvuosien niukkuuden, sen vaikutukset häntä edeltäneeseen sukupolveen sekä tuon sukupolven tarjoaman esimerkin kauaskantoiset vaikutukset ihmisten arkeen.

Myös Rein (s. 1955) kertoo, miten tavaroista, ruoasta, vaatteista ja teknologiasta oli pulaa. Toisaalta hän katsoo neuvostoajassa olleen hyvää se, että hänen ei koskaan tarvinnut olla huolissaan, onko hänellä ruokaa, asunto tai rahaa bussilippuun, koska kaiken todella välttämättömän sai niin halvalla. Pulaa oli hänen mielestään nimenomaan hienommista ja laadukkaammista tuotteista, kuten paremmasta ruoasta, hienommis-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

ta vaatteista sekä hyvistä radioista ja televisioista. Esimerkiksi Margit (s. 1972) muistelee, että hänen lapsuudessaan hänen isoäitinsä teki itse hänelle kauniita vaatteita, koska muuten sellaisia ei ollut saatavilla.

Neuvostoajan pula nähdään siis pääsääntöisesti kielteisenä ilmiönä. Toinen sukupolvi pystyy näkemään sillä kuitenkin myös seurauksia, jotka he mieltävät nimenomaan myönteisiksi asioiksi. Pula otetaankin joissain haastatteluissa puheeksi jopa neuvostoajan hyvistä puolista kerrottaessa.

Rein puolestaan antaa arvoa myös sille, mitä neuvostojärjestelmä tarjosi kansalaisilleen. Välttämättömimmistä asioista ei hänen mukaansa tarvinnut kantaa huolta. Margit muistelee tietäneensä lapsena, että hänen perheensä oli köyhä, mutta ajattelee nyt, että se ei haitannut häntä eikä hän kokenut sitä ongelmana. Vastaavasti kolmannen sukupolven Maret (s. 1983) kertoo, että hänen lapsuutensa materiaalinen niukkuus opetti hänet arvostamaan sitä mitä on.

Kristjan (s. 1993) pohtii haastattelussaan tätä neuvostoajan materiaalista ja taloudellista puolta. Hän toteaa, ettei neuvostoideologian mukainen tasa-arvo ollut käytännössä täydellinen, mutta että neuvostoaikana ihmiset olivat ehkä hieman tasa-arvoisempia kuin nykypäivänä. Näin on hänen mukaansa varsinkin juuri materiaalisessa mielessä. Kristjan myös huomauttaa, että neuvostoaikana materialistisuuteen ei yksinkertaisesti ollut mahdollisuutta, ja vertaa tilannetta nykypäivään: rahan ja materian merkitys on kasvanut, ja ihmiset saattavat unohtaa, ettei raha tuo onnea. Johannes (s. 1997) puolestaan kertoo kokevansa, että nykyään kaikkien täytyy huolehtia itse itsestään, kun taas neuvostoaikana niin valtio kuin kanssaihmisetkin auttoivat varsinkin yksinäisiä ja niitä, joilla oli ongelmia. Tämän Johannes kertoo liittävänsä nimenomaan sosialistisen järjestelmän ideologiaan. Kysyessäni, miten Karlin (s. 1997) mielestä neuvostoaikaan pitäisi suhtautua, hän vastaa:

> Ehkä siitä pitäisi oppia ja pitäisi ymmärtää, että miten se saattoi mennä niin. [– –] Koska kommunismin ajatus on oikeastaan... ajatushan on kaunis, sen pitäisi olla hyvä. Että jokainen mahdollisuuksiensa mukaan ja jokaiselle tarpeidensa mukaan, eikö? Mutta mitä siitä tuli, oli jotain kamalaa. Miksi se oli niin? Minun

https://doi.org/10.21435/skst.1480

> mielestäni siitä pitää oppia, jotta voimme tulevaisuudessa välttää sellaisen.

Kuten edellä on havaittavissa, pula itsessään nähdään kielteisenä, mutta siihen liitetään läheisesti paitsi siitä seuranneen taidokkuuden, osaamisen ja viitseliäisyyden ihailu myös tasa-arvo, jossa kenelläkään ei ollut mitään. Kolmannen sukupolven edustajat lähestyvät tätä lisäksi ideologiselta kannalta ja arvojen näkökulmasta, ja vaikka he nimesivätkin itse pulan kielteisenä, he näkevät pulasta seuranneen solidaarisuuden ja epämaterialistisen arvomaailman myönteisinä. He myöntävät, että kaikki eivät olleet yhtä tasa-arvoisia, mutta eivät kuitenkaan nosta esille esimerkiksi neuvostonomenklatuuran etuoikeuksia vaan enemmistön jakaman niukkuuden.

Neuvostoajan ideologian ja arvojen pohdintaan liittyen haastatteluaineistosta nousee esiin myös näkemyksiä moraalista. Tiina muistelee, että hän kouluaikanaan ihmetteli kommunististen nuorten vaatimusta ”moraalisesta varmuudesta”. Hänelle selitettiin sen tarkoittavan, että on kommunistisen puolueen puolella eikä sitä vastaan. Hän itse näki moraalin kuitenkin tarkoittavan, ettei varasta eikä valehtele ja että on hyvissä väleissä vanhempiensa kanssa. Tiina koki, että neuvostoaikana ketään ei kiinnostanut ihmisen oikea moraali vaan puolueuskollisuus. Margit puolestaan vastaa kysymykseen kertomalla, että haluaisi opettaa lapsilleen toisenlaista moraalia, jonka mukaan varastaminen ja valehteleminen on väärin. Tästä on tulkittavissa, että Margit liittää päinvastaisen moraalin leimalliseksi neuvostoajalle. Niin Tiina kuin Margitkin kritisoivat siis neuvostoajan moraalia ja rakentavat sitä kautta kuvaa neuvostoajasta rappion aikana, jolloin ei toimittu oikein ja jonka toimintakulttuuria ei haluta siirtää tuleville polville. Myös Greta uskoo neuvostoajan muuttaneen virolaisten moraalia ja toimintaa. Toisaalta Kristjan toi haastattelussaan esille, miten materialistisuuteen ei neuvostoaikana ollut mahdollisuutta, ja katsoo, että nykyvirolaiset voisivat ottaa siinä arvojen osalta mallia neuvostoajasta.

Tiina nostaa haastattelussaan esiin ajallisen kontekstin neuvostoajan oloja arvioitaessa. Hän huomauttaa, että neuvostoelämää ei ole mielekästä katsoa nykyelämän standardien mukaan: neuvostoaikana oli puu-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

tetta jopa vessapaperista, ulkomailta tuotiin tuliaisina Pepsiä ja ulkomaalainen muovipussi oli aarre, joka maksoi markkinoilla 15 ruplaa (vrt. kuun palkka saattoi olla 70 ruplaa) ja jonka sisälle laitettiin venäläinen muovipussi, jotta se kestäisi koko vuoden koululaukkuna. Huomiollaan Tiina kysyykin, voiko elämää neuvostoaikana edes verrata nykyelämään.

Neuvostoliitto mahdollistajana

Luvun alkupuolella kerroin varsinkin Tiinan (s. 1964) olevan sitä mieltä, että neuvostoajasta annetaan nykyään liian kielteinen kuva. Mitä hyvää Tiina siis itse näkee neuvostoajassa? Hän muistelee lapsuutensa Neuvostoliittoa ensinnäkin mahdollisuuksien tarjoajana; hänen haastattelussaan neuvostoaika rakentuukin osittain juuri mahdollisuuksien narratiivin ympärille. Tiinan mukaan neuvostoaikana lapsille tarjottiin esimerkiksi harrastusmahdollisuuksia, eikä harrastaminen hänen käsityksensä mukaan ollut kiinni perheen taloudellisesta tilanteesta. Tiinalla on myös mielikuva, että neuvostoaikana opettajat panostivat lasten harrastustoimintaan. Hän ei ole varma, saivatko opettajat siitä erillistä korvausta, mutta katsoo, että opettajien panostus ja asenne ovat muuttuneet ja että nykyään lasten harrastustoiminta vaatii perheiltä varsinkin taloudellisesti suurempaa panostusta kuin neuvostoaikana. Harrastustoiminnan ohella koulut järjestivät runsaasti retkiä ja opintomatkoja, ja oppilaita vietiin myös teatteriin ja oopperaan. Neuvostoaikainen kulttuurielämään panostaminen tulee esille myös Gretan (s. 1930) haastattelussa: hän mainitsee kirjojen olleen edullisia. Harrastusmahdollisuuksissa oli todennäköisesti paikkakuntakohtaisia eroja, mutta Tiinan muistelemat lapsille ja nuorille tarjotut mahdollisuudet sekä Gretan muistelemat edulliset kirjat edustavat Neuvostoliiton kulttuuripolitiikkaa, jossa kulttuurin tuli olla kaikkien tavoitettavissa (Melchior 2015, 227).

Myös osa muista haastateltavista näki neuvostoajassa mahdollisuuksia. Esimerkiksi Marek, Signe ja Laine mainitsevat Tiinan esille nostamien harrastusmahdollisuuksien lisäksi ilmaisen koulutuksen. Signe lisää olleensa tyytyväinen myös siihen, miten sairaalat ja terveydenhoito toimivat neuvostoaikana.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Neuvostojärjestelmän mahdollistamat harrastusmahdollisuudet, kulttuurikasvatus, terveydenhoito ja ilmainen koulutus ovat asioita, jotka mainitaan vain ensimmäisen ja toisen sukupolven haastatteluissa. Ne eivät tule kolmannen sukupolven vastauksissa esille lainkaan. Tämä on ymmärrettävää, sillä kyseessä ovat neuvostojärjestelmän palvelut, jotka ensimmäisen ja toisen sukupolven edustajat kokivat konkreettisesti omassa elämässään ja joista he ja heidän läheisensä hyötyivät. Kolmas sukupolvi ei ole itse kokenut näitä neuvostoajassa myönteisiksi katsottuja asioita. Tätä voi tulkita niin, että neuvostojärjestelmän tarjoamat palvelut ja mahdollisuudet eivät ole välittyneet enää 1980-luvulla ja uudelleen itsenäistyneessä Virossa syntyneelle sukupolvelle. Tällöin heidän näkemyksensä neuvostoajan järjestelmästä rakentuu nimenomaan vapauden rajoittamisen ympärille.

Kolmen sukupolven neuvostokuva

Edellä olen tarkastellut neuvostoajan muistelemista kolmen virolaisen sukupolven haastattelujen valossa. Kysyin, mitä hyvää ja mitä huonoa kyseisessä aikakaudessa nykypäivänä nähdään. Kolmen sukupolven välillä ilmeni niin yhtäläisyyksiä kuin eroavaisuuksiakin.

Neuvostoajan hyvien ja huonojen puolien pohdinta rakentui pääasiassa väkivallan, pelon ja pulan leimaamalle kärsimyksen narratiiville. Kärsimyksen narratiivin rinnalla kulki myös vapauden narratiivi haastateltavien muistellessa vapauden rajoittamista, sen merkitystä ja neuvostojärjestelmän suomia etuja ja mahdollisuuksia. Neuvostoajasta muistetaan myös, miten esimerkiksi pula johti itse tekemiseen, omatoimisuuteen, luovuuteen ja solidaarisuuteen – muistelu tapahtuu siis myös selviytymisen narratiivin kautta. Huomionarvoista on, että sukupolvien välillä on näiden narratiivien käytössä painotuseroja. Esimerkiksi väkivallan narratiivi korostui ensimmäisen sukupolven ja pelon narratiivi taas kolmannen sukupolven haastatteluissa. Kyseiset narratiivit puuttuivat kuitenkin lähes täysin toisen sukupolven haastatteluista. Vastaavasti mahdollisuuksien narratiivi korostui toisen sukupolven kohdalla, mutta puuttui täysin kolmannen sukupolven näkemyksistä.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Ilmeistä on, että 1950–1970-luvuilla neuvosto-Virossa syntyneellä ja kasvaneella sukupolvella on vanhempiaan ja lapsiaan myönteisempi mielikuva neuvostoajasta. Tämä selittyy ennen kaikkea sillä, että heidän myönteiset lapsuus- ja nuoruusmuistonsa sijoittuvat aikaan, jolloin neuvostojärjestelmä oli vakiintunut ja elämä rauhallisempaa kuin heitä edeltäneen sukupolven nuoruudessa. Kuten Margit haastattelussaan huomauttaa, he eivät muistele varsinaisesti neuvostoaikaa vaan omaa elämäänsä.

LÄHTEET

AINEISTO

Haastattelut
Malle Kangur, nainen (s. 1949), 12.3.2019
Margit Kangur, nainen (s. 1972), 12.3.2019 ja 27.3.2019, sähköposti 4.4.2019
Johannes Kangur, mies (s.1997), 1.4.2019

Signe Lõhmus, nainen (s. 1940), 12.11.2018
Marek Lõhmus, mies (s. 1963), 30.11.2018
Kristjan Lõhmus, mies (s. 1993), 4.11.2018

Anna Mägi, nainen (s. 1939), 8.12.2018
Tiina Mägi, nainen (s. 1964), 9.12.2018 ja 16.12.2018
Siim Mägi, mies (s. 1984), 7.12.2018

Merle Puusepp, nainen (s. 1968), 14.12.2018
Aivar Puusepp, mies (s. 1970), 15.12.2018
Karl Puusepp, mies (s. 1997), 8.12.2018
Kätlin Puusepp, nainen (s. 2000), 14.12.2018

Laine Sarapuu, nainen (s. 1931), 30.3.2019
Rein Sarapuu, mies (s. 1955), 18.3.2019
Maret Sarapuu, nainen (s. 1983), 9.5.2019

Greta Tamm, nainen (s. 1930), 14.2.2019 ja 15.2.2019
Margus Tamm, mies (s. 1957), 16.2.2019
Maria Tamm, nainen (s. 1991), 12.4.2019

KIRJALLISUUS

Aarelaid-Tart, Aili 2009: Cultural Trauma as the Mnemonic Device of Collective Memory. Teoksessa Kõresaar, Ene; Lauk, Epp & Kuutma, Kristin (toim.) *The Burden of Remembering. Recollections & Representations of the 20th Century*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 197-221.

Boym, Svetlana 2001: *The Future of Nostalgia*. Basic Books, New York.

Fingerroos, Outi & Haanpää, Riina 2006: Muistitietotutkimuksen ydinkysymyksiä. Teoksessa Fingerroos, Haanpää & Heimo, Peltonen (toim.) *Muistitietotutkimus. Metodologisia kysymyksiä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Gorsuch, Anne E. 2011: *All This Is Your World. Soviet Tourism at Home and Abroad after Stalin*. Oxford University Press, Oxford.

Grönholm, Pertti & Paalumäki, Heli 2015: *Kaipaava moderni. Nostalgian ja utopian kohtaamisia Euroopassa 1600-luvulta 2000-luvulle*. Turun historiallinen yhdistys, Turku.

Jõesalu, Kirsti 2017: *Dynamics and tensions of remembrance in post-Soviet Estonia. Late socialism in the making*. University of Tartu Press, Tartto.

Koenker, Diane P. 2013: *Club Red. Vacation Travel and the Soviet Dream*. Cornell University Press, Ithaka.

Koski, Kaarina 2007: Mikä kertomus on? Tieteidenvälisyyden haasteita ”kertomusten” tarkastelussa. *Elore,* 14, 1/2007, https://core.ac.uk/download/pdf/39913548.pdf. [Tarkistettu 24.8.2021.]

Kõresaar, Ene 2008: Nostalgia ja selle puudumine eestlaste mälukultuuris. Eluloouurija vaatepunkt. *Keel ja kirjandus*, 10/2008, s. 760–773.

Kõresaar, Ene; Kuutma, Kristin & Lauk, Epp 2009: *The Burden of Remembering. Recollections & Representations of the 20th Century*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Martin, Terry 2001: *The Affirmative Action Empire. Nations and Nationalism in the Soviet Union 1923–1939*. Cornell University Press, Ithaca.

Melchior, Inge 2015: *Guardians of Living History. The Persistence of the Past in Post-Soviet Estonia*. Vrije Universiteit, Amsterdam.

Raun, Toivo U. 2001: *Estonia and the Estonians*. Hoover Institution Press, Standford University, California. Updated Second Edition.

Smith, Jeremy 2013: *Red Nations, The Nationalities Experience in and after the USSR*. Cambridge University Press, Cambridge.

Zetterberg, Seppo 2007: *Viron historia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

”Se ei riipu hallintomallista”?

Neuvosto-Viro suomalaisessa populaarikulttuurissa 1980-luvulta 2020-luvulle

Riikka Taavetti

https://orcid.org/0000-0001-9601-2206

Juice Leskinen kuvitteli *Eesti (on my mind)* -kappaleessaan (1983) yhteistyötä muusikoiden kanssa neuvosto-Virossa. Hän kuvasi suhteita virolaisiin seuraavasti: ”Kato, ystävyys se on kallista / se ei riipu hallintomallista / siinä auta ei tiimit / vaan ystävällisyys.” Kappale kiteyttää, miten ainakin suomalaisten kuvitelmissa virolaisten kanssa koettu yhteisyys pystyi ohittamaan naapurimaan hallinnon, byrokratian ja ideologian asettamat esteet. Analysoin tässä luvussa Juicen kappaleen ja muiden suomalaisten populaarikulttuurin tuotteiden avulla neuvosto-Virosta tuotettua kuvaa 1980-luvulta 2020-luvun alkuun. Tarkastelemani kulttuurituotteet kattavat ajanjakson Neuvostoliiton hajoamisen ja Viron itsenäisyyden palauttamisen yli nykyhetkeen, jolloin yhteydet Suomen ja Viron välillä ovat tiiviit ja rajat suomalaisen ja virolaisen populaarikulttuurin välillä hälvenevät yhteistuotantojen myötä. Esitän, miten se, ettei maiden välinen suhde ”riipu hallintomallista”, on osa suomalaista Viro-kuvaa, ajatusta Suomen ja Viron välillä vallinneesta yhteiskuntajärjestelmistä riippumattomasta erityissuhteesta. Tarkastelemani teokset yhtäältä kierrättävät tätä käsitystä mutta osoittavat samalla, että hallintomallilla on ollut väliä ja että erityisesti neuvosto-Viroa on tarkasteltu yhteiskuntajärjestelmien välisen eron kehyksen läpi.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Viron ja virolaisten kuvaukset suomalaisessa populaarikulttuurissa ovat mielenkiintoinen tutkimuksen kohde, koska Suomen ja Viron väliset kulttuuriset suhteet ovat pitkät, monivaiheiset ja molempien maiden nationalistiseen historiaan kietoutuneet (esim. Rui 1999; Roiko-Jokela 1997). Vaikka virolaiset ovat olleet kiinnostuneempia Suomesta kuin suomalaiset Virosta (esim. Alenius 1997; Kiin 1998), meren molemmin puolin toisen maan tapahtumia on seurattu ja kehitetty käsityksiä siitä, millaisia toisen maan asukkaat ovat (ks. myös Kaasik-Krogerus 2020). Viro ei ole suomalaisessa populaarikulttuurissa neutraali ulkomaa, vaan sen kuvaukseen kytkeytyy monimutkaisia tunteita läheisyydestä, isovelimäisestä ylemmyydestä (esim. Alenius 1997; Kaasik-Krogerus 2020) ja oman historian peilaamisesta, usein olettamalla maiden menneisyyksille enemmän yhtäläisyyttä kuin niissä varsinaisesti on (esim. Zetterberg 2007, 16). Lisäksi populaarikulttuuri liikkuu Suomen ja Viron välillä, koska virolaisilla oli jo neuvostoaikana mahdollisuus katsoa suomalaista televisiota, suomalainen populaarimusiikki on levinnyt käännöksinä Virossa ja viime vuosina suomalaisessa elokuvassa on tulkittu Viron historiaa tavoilla, jotka ovat herättäneet keskustelua myös Virossa.

Kuten Kari Kallioniemi (2001, 105) on todennut, populaarikulttuurin tutkija on väistämättä osa tutkimansa ilmiön verkostoja yksinkertaisesti olemalla osa aikaansa. Tutkimustani motivoikin halu ymmärtää omaa asemaani suomalaisena Viron historian tutkijana tarkastelemalla sitä suomalaisen kulttuurin ääni- ja kuvaraitaa, jonka keskellä olen elänyt. Keskityn analyysissani erityisesti neuvosto-Virosta tuotettuun kuvaan ja tarkastelen, miten se muuntuu populaarikulttuurissa 1980-luvun aikalaiskokemuksesta muistetuksi ja kuvitelluksi menneisyydeksi. Kysyn, millaisia merkityksiä näille kuvauksille annetaan. Lisäksi pohdin, mitä analysoimani elokuvat, televisiosarjat ja musiikkikappaleet kertovat oman aikansa menneisyydestä, nykyisyydestä, tulevaisuudesta sekä suomalaisten ja virolaisten muuttuvista suhteista.

Lähestymistapani on osin kulttuurihistoriallinen, sillä tarkastelen kulttuurituotteita osana oman aikansa ajattelumaisemaa (Immonen 2001). Pyrin analyysissani toistuvien teemojen ja ajallisten muutosten tavoittamiseen ja asetan neuvosto-Viron käsittelyn osaksi suomalaisen kulttuurin laajempaa Viro-kuvaa. Populaarikulttuurin tuotteet ovat tut-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

kimuksessani ensisijaisesti lähteitä, joiden avulla pyrin tavoittamaan niiden ajan kulttuurisia käsityksiä (Oinonen ja Mähkä 2012, 299). Näkökulmani paikantuu lisäksi kulttuuriseen muistitutkimukseen, sillä analysoin menneisyyden tuottamista nykyhetkessä (esim. Erll 2011). Kohdistan katseeni Viron kuvauksen aikatasoihin ja kysyn, millaiset Viron menneisyyden tulkinnat suomalaisessa populaarikulttuurissa ovat olleet läsnä eri aikoina. Tarkastelen myös, miten jäänteet toista maailmansotaa edeltäneestä nationalistisesta veljeskansa-ajattelusta näkyvät Viro-kuvassa ja toisaalta, miten Neuvostoliiton hajoamisen jälkeen on kuviteltu neuvostomenneisyyttä.

Elokuvalla on keskeinen asema muistamisen ja menneisyyttä koskevien käsitysten rakentajana (esim. Kansteiner 2018; Landsberg 2004), ja siksi fiktiiviset elokuvat muodostavat lähdeaineistoni pääosan. Olen etsinyt Suomen kansallisfilmografiasta (Elonet 2020) kaikki vuosien 1980 ja 2020 välillä tehdyt suomalaiset pitkät fiktioelokuvat, joiden sisältökuvauksissa mainitaan *Viro*, *virolaiset*, *Eesti*, *eestiläiset* tai *Tallinna*. Näitä elokuvia on yhteensä 17, ja niiden joukosta olen valinnut analyysin kohteiksi ne, joissa Viro tai virolaiset ovat sisältökuvauksen perusteella merkityksellisessä asemassa. Muiden populaarikulttuuriaineistojen osalta vastaava systemaattisuus ei ole ollut mahdollista, vaan olen käyttänyt niiden löytämiseen Ylen Elävää arkistoa ja Wikipediaan koottua listausta ”Lauluja Virosta” (2019). Sekä televisio-ohjelmien että populaarimusiikin asema on analyysissani täydentävä. Niiden avulla voin jatkaa analyysia silloin, kun elokuvien maininnat ovat vähäisiä, ja toisaalta kyseenalaistaa elokuvien luennan tuottamia tulkintoja.

Lukuni etenee kronologisesti, mutta nostan kultakin käsittelemältäni vuosikymmeneltä esiin tuolloisen populaarikulttuurin Viron-kuvauksien keskeisimpiä teemoja. Paneudun ensin 1980-luvun käsityksiin vieraasta neuvosto-Virosta ja vielä harvinaisista kohtaamisista virolaisten kanssa. Etenen tämän jälkeen 1990-luvun ja 2000-luvun alun yhä tutumman Viron – matkailun, rikollisuuden ja rähjäisen nostalgisuuden – kautta 2010-luvun elokuviin, joissa kuvataan Viron neuvostoaikaista historiaa. Luvun lopuksi pohdin Viro-kuvan viimeisimpiä muutoksia ja kuvan jatkuvuuksia. Käytän suoria lainauksia lukuun ottamatta suomen kielen virallista nimitystä *Viro*, vaikka neuvostoaikana Suomessa puhuttiin myös

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Eestistä (Alenius 1997, 28) ja vaikka tämä nimitys esiintyy viimeaikaisessakin populaarikulttuurissa. Suomenkielinen maan nimi korostaa osaltaan maiden pitkäaikaisia suhteita (esim. Meri 1998).

Kaukainen neuvostomaa ja viekkaat virolaiset

Kuten esimerkiksi Kari Alenius (1997, 27) on kuvannut, miehitetty Viro muuttui toisen maailmansodan jälkeisinä vuosikymmeninä suomalaisille vähitellen vieraaksi. Maa ei kuitenkaan enää 1980-luvun alussa ollut samalla tavalla kaukainen ja suljettu kuin vielä pari vuosikymmentä aiemmin. Suomalaisten matkailu neuvosto-Viroon lisääntyi nopeasti 1960-luvun loppupuolelta alkaen, ja vuonna 1980 Virossa, pääasiassa Tallinnassa, vieraili yli 60 000 suomalaista (Pagel 2015, 163). Monet matkat Tallinnaan olivat suomalaista ”vodkaturismia” (Pagel 2019), mutta osa matkailijoista oli estofiilejä, suomalaisia Viron-ystäviä, jotka kokivat kansallisen suhteen Viroon ja virolaisiin erityisen läheiseksi (Laurén 2014, 1130). Kirsi Laurén (2014) kuvaakin suomalaisten neuvosto-Viroon suuntautuneisiin matkoihin liittynyttä läheisyyden ja vierauden yhdistelmää: Viro ja virolaiset koettiin tutuiksi ja osin omiksi, mutta samalla Tallinnan-matkoilla tunnettiin toiseutta, jotain itäistä ja ”neuvostoliittolaista”.

Matkojen lisäksi neuvosto-Viro oli joillekin suomalaisille tuttu myös siksi, että sen televisiolähetykset näkyivät Etelä-Suomessa, jossa katsojat voivat seurata teknisesti huonolaatuisia ja sisällöllisesti ideologisia lähetyksiä (Himberg 2018). Näihin ohjelmiin viitattiin Suomen televisiossa vuosina 1983 ja 1984 esitetyssä *Velipuolikuu*-sarjassa kuvitteellisia ja käyttökelvottomilta vaikuttavia ”Raivola-rysäpöksyjä” (1984) markkinoivassa tv-mainoksessa ja muissa sarjan virolaista televisiota imitoivissa sketseissä. Kari Kyrönseppä (2014) kuvaa, miten sketsien tarkoitus oli ivata neuvostototalitarismia, jossa arkipäivän vaikeudet suodatettiin ideologisen ylistyksen läpi. Lisäksi juuri sukkahousuilla, joita mainoksessa esiteltiin, oli erityinen symboliarvo, sillä niiden saatavuus Neuvostoliitossa oli heikkoa. Monet suomalaisturistit veivätkin niitä mukanaan myytäväksi. (Esim. Kuusi 2013.) Rysäpöksy-mainoksen tulkintaan syntyy

https://doi.org/10.21435/skst.1480

vielä yksi taso siitä, että suomalaisia televisio-ohjelmia – ja myös mainoksia – katsottiin Pohjois-Virossa neuvostohallinnon estelyistä huolimatta (esim. Miil 2015). Kertomukset mainosten vaikutuksesta virolaisten tyytymättömyyteen kiersivät suomalaisessa populaarikulttuurissa ja jopa pornolehtien matkakertomuksissa (Saarenmaa 2019, 48–49).

Myös elokuvissa neuvosto-Viro on etäinen vielä 1980-luvulla. Erityisesti Aki Kaurismäen elokuvissa maa oli aivan konkreettisesti saavuttamaton, sillä niissä Suomenlahden yli lähdettiin, muttei koskaan päästy perille. *Calamari Unioni* -elokuvan (1985) Frankit pyrkivät Helsingin kantakaupungin läpi Kalliosta kohti Eiraa, ja lopuksi kaksi Frankeista lähtee soutuveneellä kohti Tallinnaa. Lopputekstien aikana kuuluva molskahdus viittaa kuitenkin siihen, etteivät soutajat päässeet kovin pitkälle. Samoin *Varjoja paratiisissa* -elokuva (1986) päättyi kohtaukseen, jossa Neuvostoliiton väreissä liikennöivä laiva irtaantuu Helsingin Eteläsatamasta (laivan sirppi ja vasara -kuviointi esiintyy myös muistitiedossa: Laurén 2014, 1131). Näitä molempia loppukohtauksia voi tulkita pakona Helsingistä ja Suomesta jonnekin toisaalle, Kaurismäen elokuvissa yleiseen nostalgiseen kuviteltuun menneisyyteen (Austin 2018, 37). Toisaalta elokuvia voi, ainakin jälkikäteen, lukea kuvauksena rautaesiripun aiheuttamista rajoituksista Suomen ja Viron välillä.

Vuosikymmenen puolivälin musiikissa neuvosto-Viro oli jo tutumpi kuin televisioviihteessä ja elokuvissa. Juice Leskinen kuvasi kappaleessaan *Eesti (on my mind)* (1983) Viroa, joka on ”osa Neuvostoliitosta”, jossa ”digataan Eeva-Riitta Siitosta”[63] (viittauksena suomalaisen television ja sen kuuluttajien tunnettuuteen) ja jossa voi juoda viinaa aamuun asti. Samalla kappale käsitteli popmusiikille melko poikkeuksellisella yksityiskohtaisuudella neuvosto-Viroon matkustamista, viisumin hankintaa ja Georg Ots -laivaa, vaikka Leskinen ei ollut kappaleen kirjoittamisen aikaan vielä käynyt kertaakaan Virossa eikä omien sanojensa mukaan tiennyt maasta juuri mitään (Lipponen, Tuominen ja Wallenius 2020, 116–117). Leskisen kappaleen yksityiskohtaisuuteen verrattuna Sleepy Sleepersin *Bäck tö Eesti – 40 vuotta hyvää vodkaa* (1986) sijoitti Viron

63 Kiitokset tämän kulttuurisen viitteen selittämisestä historiantutkija Ilona Kemppaiselle.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

selkeämmin osaksi Neuvostoliittoa ja yleistä ”itää”. Jo kappaleen nimen voi tulkita viittaavan Viron tuolloin hiukan yli nelikymmenvuotiseen historiaan Neuvostoliiton osana. Kappale jatkoi yhtyeen 1970-luvun lopulla suomalaisen idänpolitiikan rajoituksia kolistelleen Karjala- ja Neuvostoliitto-aiheisen levyn teemaa (Gronow 2003, 145–146). Sekä Leskisen että Sleepy Sleepersien kappaleet kertoivatkin matkoista neuvosto-Viroon, johon Kaurismäen 1980-luvun elokuvissa ei vielä lainkaan päästy ja josta vuosikymmenen televisioviihdekin tarjosi vain rakeisen parodian. Kappaleet myös ennakoivat suomalaisten rock-muusikoiden osallistumista Viron laulavaan vallankumoukseen, sillä vuonna 1987 Leskinen muiden suomalaismuusikoiden ohella esiintyi Tallinnassa ja päätti – päinvastaisista kehotuksista huolimatta – esityksensä tapansa mukaisesti *Maamme*-lauluun (Vilkman 2016). Hän myös esitti *Eesti (on my mind)* -kappaleen siten, että lauloi Viron kuulumisesta Neuvostoliittoon menneessä aikamuodossa (Heikkinen 2014, 370).

Vuosikymmenen loppupuolen suomalaisviihteessä Viroon liitetty tuttuuden ja vierauden tunneyhdistelmä kiteytyi kuvaukseen virolaisesta vieraasta. *Fakta homma* -tv-sarjan sketsissä ”Eestiläinen taulukauppias” (1986) lipevä ja epärehelliseksi osoittautuva mies kauppasi virolaisten taiteilijoiden töiksi väittämiään tauluja. Sarjan päähenkilöt Hansu ja Pirre pohtivat, sopiko virolaista vierasta kutsua toveriksi ja miettivät, miten kysyä ihmisten halukkuudesta paeta Neuvostoliitosta. Taulukauppias Bruno Kopsus paljastui kuitenkin tyytyväiseksi neuvostokansalaiseksi: uusi pukukin oli ostettu Moskovan GUM-tavaratalosta. Hansun ja Pirren kohtaamiset Kopsuksen kanssa jatkuivat *Fakta homma* -elokuvassa (1987), jossa juhannuksen viettoon matkalla olleet päähenkilöt löysivät taulukauppiaan tienvarresta autokyytiä etsimästä. Vaikka sketseissä kierrätettiin suomalaisten ja virolaisten välistä yhteyttä korostaneen veljeskansa-ajattelun jäänteitä, tapa, jolla Kopsuksesta puhutaan, osoittaa samalla tämän ajattelutavan ohuuden. Kun Hansu muisteli myynnissä olleita väärennettyjä tauluja, hän nimesi Kopsuksen huijariksi ja totesi: ”Ulkomaalaisten kanssa saa olla niin varovainen.” Hetkellisesti koettu yhteys vaihtui nopeasti vierauteen ja virolaisesta tuli yleinen ulkomaalainen, johon kohdistui sarjan ja elokuvan maailmassa yleinen rasismi.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Avautuvat yhteydet, rikolliset ja rähjäisyyden romantiikka

Neuvostoliiton hajottua myös neuvosto-Viro muuttui aikalaismielikuvista muistelun kohteeksi. Samalla suomalaisten henkilökohtaiset kokemukset eteläisestä naapurista lisääntyivät nopeasti kasvaneen matkustuksen myötä. Ensimmäisinä Neuvostoliiton hajoamisen jälkeisinä vuosina suomalaisissa elokuvissa muisteltiin Viron menneisyyttä, tosin hyvin suomalaisesta näkökulmasta. Juuri Neuvostoliiton hajoamisen aikaan, loppuvuodesta 1991, suomalaisissa teattereissa esitettiin elokuvaa, joka aineistostani ainoana sijoittuu aikaan ennen toista maailmansotaa. *Pirtua pirtua* (1991) kuvasi kieltolain aikaista salakuljetusta, mutta keskittyi tapahtumiin Suomessa. Juonen viittaukset siihen, mistä pirtukanisterit tuotiin, olivat vähäisiä. Ainoa tarinassa esiintyvä virolaishahmo oli kaunis naispuolinen ”pianonsoitonopettaja”, jonka kanssa pirtutrokarien toimissa mukana olleella nimismiehellä oli mahdollisesti maksullinen seksisuhde. Elokuvan voikin ymmärtää kommentoivan tekoaikaansa ja sitä, miten Neuvostoliiton hajoamisen seurauksena seksityö nousi uudella tavalla näkyviin. Tämä vaikutti myös Suomessa käsityksiin virolaisista naisista (esim. Kiin 1998, 25). Samalla juonikuvio kierrätti suomalaisen populaarikulttuurin käsityksiä virolaisten naisten seksuaalisesta auliudesta (Saarenmaa 2019).

Toinen menneisyyteen sijoittuva 1990-luvun alun elokuva on Aki Kaurismäen *Pidä huivista kiinni, Tatjana* (1994). Se kuvaa kaurismäkeläistä kuvitteellista ja hankalasti ajoitettavaa nostalgista aikaa, vaikkakin miljöö on osittain tunnistettavissa 1960-luvun Suomeksi (Austin 2018, 19–26). Elokuvan sijoittuminen neuvostoaikaan on joka tapauksessa selvää, sillä tarinassa virolainen Tatjana ja kazakstanilainen Klavdia, jotka lähtevät kahden suomalaismiehen kyytiin, muistelevat kolhoosin perunannostoa ja tansseja. Elokuvasta on luettavissa suomalaisten ja virolaisten samankaltaisuuden sekä virolaisten ja muiden neuvostoliittolaisten välisten erojen korostamista (ks. Laurén 2014). Esimerkiksi siinä missä Klavdia ihmettelee suomalaismiesten vähäpuheisuutta, Tatjana istuu itsekin hiljaa. Sen sijaan, kun Tatjana kiittää miehiä avusta ja toteaa, miten ”tuttavuus kansojemme välillä on lujittunut”, kyse voi olla yhtä

https://doi.org/10.21435/skst.1480

lailla Suomen ja Neuvostoliiton kuin suomalaisten ja virolaisten välisestä ystävyydestä.

Elokuvasta voi tunnistaa viittauksia myös neuvostoaikaiseen Vironmatkailuun: vaikka laiva, jolla päähenkilöt matkustavat Tallinnaan, ei olekaan virolaislaulajan mukaan nimetty Georg Ots, kannella tunnelmoimisen taustalla soi *Mustanmeren valssi* Otsin laulamana. Elokuvan mustavalkokuvaus terävöittää Suomen ja neuvosto-Tallinnan visuaalista samanlaisuutta – rähjäistä romanttisuutta löytyy lahden molemmin puolin. Elokuvaa voikin lukea esimerkkinä suomalaisesta ostalgiasta, eli menneisyyden kaipuun kehystämästä neuvosto-Viron muistamisesta. Kaurismäen kuvaus korostaa Suomen ja Viron samanlaisuutta ja ihmisten välisiä yhteyksiä enemmän kuin eroja. Siinä yhdistyykin suomalaisesta historiasta ammentavalla tavalla oman menneisyyden ja sosialistisen toiseuden nostalgisointi (vrt. itäsaksalaisten suhtautumisesta DDR-menneisyyteensä Tuomi-Nikula 2009).

Avautunut Viro esiintyi suomalaiselokuvissa myös modernina ja kansainvälisenä. Esimerkiksi elokuvassa *Hysteria* (1993) moderniutta höystetään positiivisella hulluudella. Elokuvassa suomalainen Sam lähtee Tallinnaan tapaamaan virolaista Maria, mutta heidän yhteinen lomansa muuttuu road tripiksi läpi Baltian. Vaikka Mari toivottaa Samin satamassa tervetulleeksi ”neitsytmatkalle itään”, elokuvan Tallinna on kansainvälinen kaupunki, jossa sijaitsi Marin sanojen mukaan myös Euroopan paras intialainen ravintola. Viro, josta nähdään suomalaiskuvauksille melko poikkeuksellisesti muutakin kuin Tallinnaa, näyttäytyy modernin, absurdin ja perinteiden yhdistelmänä ja varsin etäännytettynä neuvostoperinnöstä. Ainoastaan venäjää keskenään puhuvat rikolliset viittaavat neuvostomenneisyyteen puhuttelemalla toisiaan tovereiksi ja toteamalla, että päähenkilöt saavat kiittää Leniniä siitä, ettei heidän käynyt huonosti. Toisenlaista tulkintaa itsenäisyyden palauttamisen jälkeisestä Virosta taas edustaa elokuva *Marraskuun harmaa valo* (1993), jonka Tallinna on ankean väritön. Elokuvassa elämän tarkoituksettomuudesta kärsinyt suomalaisliikemies ampuu Tallinnassa hotellihuoneessa pankkiryöstäjän ja joutuu vaikeuksiin Viron mafian kanssa. Elokuvan kuvaama 1990-luvun alun virolaisuus on tiukasti sidottu neuvostomenneisyyteen: liikemiehen vaimo harmittelee, ettei Tallinnassa ole enää valuuttakaup-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

poja, ja virolainen poliisi puolestaan selittää Viron nykyisyyttä vaikealla historialla.

Rikollisuus olikin 1990-luvun ja 2000-luvun alun suomalaiselokuvien virolaiskuvausten toistuvimpia teemoja. Vuoden 2001 elokuvassa *Minä ja Morrison* Aki, päähenkilö Millan uusi poikaystävä, vie poikansa ja Millan turistimatkalle Tallinnaan. Elokuvassa laiva ja Tallinna esiintyvät suomalaisturistille tuttuina paikkoina – niin mereltä nähty Tallinnan siluetti kuin Viru-hotelli, pallomeri, kaljakärryt ja suomalaismatkustajien juopottelu ovat tunnistettavia. Käynti Tallinnassa on kuitenkin pelkän lomareissun sijaan huumeiden salakuljetusmatka. Mustamäen torilta Aki poikkeaa läheiseen kerrostaloon, jossa venäjää puhuva huumekauppias antaa lastin kuljetettavaksi. *Fakta homma* -sarjan motiivi viekkaista virolaisista sai taas jatkoa *Lomalla* -elokuvassa (2000), joka aineistostani ainoana ulottaa juonensa Neuvostoliiton hajoamisen molemmille puolille. Elokuva alkaa vuoden 1988 Helsinkiin sijoittuvalla epilogilla, jossa jalokiviliikkeen ryöstäneet suomalainen Jussi ja virolainen Siiri huijasivat rikoskumppaneitaan karatakseen yhdessä saaliin kanssa. Elokuvan varsinaisen tarinan alkaessa Jussi ja Siiri kohtaavat sattumalta kaksitoista vuotta myöhemmin Mallorcalla ja ryhtyvät jälleen yhdessä rikoksiin. Elokuvan juoni lienee saanut inspiraatiota Tillanderin jalokiviliikkeen laajasti uutisoidusta ryöstöstä Helsingissä vuonna 1985. Toinen tuolloisista ryöstäjistä, Aleks Lepajõe (2019, 244), kuvasi myöhemmin, miten yhden virolaisen rikos Suomessa leimasi kaikki virolaiset. Tällainen suhtautuminen näkyy myös *Lomalla*-elokuvassa, jossa muut ryöstäjät selittävät Siirin toimintaa kansallisella alkuperällä toteamalla, että ”kyllä virolaisille aina raha kelpaa”.

Viron-matkailun nopea lisääntyminen 1990-luvulla näkyi selvästi myös vuosikymmenen populaarimusiikissa, jossa Tallinnaan matkustaminen oli suorastaan hämmästyttävän yleinen teema. Esimerkiksi Miljoonasateen kappaleessa *Ikäväni Tallinnaan* (1993) kaivattiin takaisin virolaisen naisen, ”pääskyn Eestinmaan”, luo. Sanoituksessa kuvastui Suomen ja Viron elintasoero, kun Tallinnassa työttömyyskorvaus ”riittää eliittiin”. Erityisesti laivamatkojen arkipäiväistymisestä kertoi Heidi Kyrön esittämä kappale *Minä ja Alex* (1996), jossa kertoja tutustuu Tallinnan-laivalla Riikaan matkalla olevaan mieheen. Laivamatkan tuttuus

https://doi.org/10.21435/skst.1480

tiivistyi reilua vuosikymmentä myöhemmin – sarjan tyylilajiin kuuluvalla absurdin liioittelevalla tavalla – poliisiasemalle sijoittuvan *Pasila*-piirrossarjan jaksossa ”Eestinlaiva” (2012), jossa Tallinnan-laiva on täynnä juoppoja, juntteja sekä humalaista seksiä ja väkivaltaa. Jaksossa Tallinnan-laiva sulautuu yhteen ruotsinlaivojen kulttuurisen kuvan kanssa jopa siinä määrin, että matkan kohde muuttuu merkityksettömäksi, koska maihin laivasta ei päästä lainkaan. Kuitenkin vielä *Pasilakin* sitoi Viron osaksi neuvostomenneisyyttä ja kierrätti kuvaa itäeurooppalaisesta maasta, jossa piti varoa KGB:n palkkatappajia.

Mahdollisesti siitä syystä, että Tallinna alkoi 1990-luvun lopulla olla suomalaismatkailijoille varsin arkinen, Viroon sijoittuva romantisoiva ja toiseuttava kerronta siirtyi suomalaiskuvauksissa Pärnuun. Ultra Bran kappaleessa *Pärnu* (1997) syksyinen, lähes tyhjä kylpyläkaupunki on riittävän vieras, jotta siellä voi kokea olevansa jossain toisaalla. Sanoituksissa virolaiskaupunki ja sen ihmiset toimivat kerronnan kehyksinä ja suomalaismatkailijan katseen kohteina, eikä niiden toiseus viittaa neuvostomenneisyyteen vaan yleiseen melankoliseen rauhallisuuteen ja ehkä keskieurooppalaisuuteen. Vastaavalla tavalla suomalaisesta arjesta irrallisena näyttämönä Pärnua kuvattiin elokuvassa *Broidit* (2003), jossa leukemiaan sairastunut Joni on lähtenyt kaupunkiin pakoon sairauttaan. Romanttisen rähjäisyyden teemaa korostavat kerrontaan sisällytetyt filminpätkät, joissa Joni on kuvannut itseään virolaisissa raunioissa ja hylätyissä rakennuksissa. Vaikka elokuvan katse Viroon on eksotisoiva, kuvaa se samalla Viron läheisyyttä vuosituhannen vaihteessa: laivoja Helsingistä Tallinnaan kulki usein ja monista satamista, joskin liikkumisen tavanomaisuus huomioiden elokuvan satamakuvissa on hämmentävän hiljaista.

Kuviteltu neuvosto-Viron historia

Monilla suomalaisilla alkoi olla jo vuosikymmeniä kestänyt suhde Viroon ja Virossa matkustamiseen 2000-luvun alkaessa, mikä näkyi myös populaarikulttuurissa muistoina eri vuosikymmenten matkoista. Esimerkiksi kansanmusiikkivväritteistä kevyttä musiikkia soittavan Suo-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

men miesorkesterin kappale *Tallinna kutsuu* (2006) kertasi matkojen kokemuksia aina laivoista nähtävyyksiin ja neuvostotallinnalaisiin, jotka muistivat korostaa, etteivät ole kommunisteja. Muistojen kertaamisen lisäksi kuvauksia menneisyydestä on tuotettu 2010-luvulla käsittelemällä elokuvissa Viron lähihistoriaa ja erityisesti toisen maailmansodan sekä neuvostomiehityksen vaikutuksia. Vaikka Sofi Oksasen palkittuun romaaniin perustuva *Puhdistus* (2012) ja Endel Nelisin elämäntarinaan pohjautuva *Miekkailija* (2015) kuvaavat Viron historiaa, ne voi molemmat lukea myös kuvitelmina siitä, miten Suomelle olisi käynyt, jos toisen maailmansodan lopputulos – tai sotaa edeltävät valinnat – olisivat olleet toisenlaisia. Tämä onkin yksi mahdollinen syy sille, miksi juuri Viron historiaa on esitetty suomalaisissa elokuvissa, sillä suomalainen toisen maailmansodan muistikulttuuri on valtaosin keskittynyt kansallisiin kokemuksiin (Kinnunen & Jokisipilä 2012, 447). Tavallaan nämä selkeästi historialliset elokuvat toimivat samoin kuin Kaurismäen huomattavasti kuvitteellisempaan menneisyyteen sijoittuva *Pidä huivista kiinni, Tatjana*, joka kommentoi pikemminkin suomalaisen yhteiskunnan kehitystä neuvosto-Viron menneisyyttä hyödyntäen.

Puhdistus-elokuvan juoni sijoittuu ajallisesti 1990-luvun alkuun, mutta sen takaumissa liikutaan 1930-luvun lopun ja 1950-luvun alun välissä. Elokuvan kerrontaa ei ole kuitenkaan kiinnitetty tiukasti aikaan tai paikkaan. Takaumissa Viron sodanaikainen asema Saksan ja Neuvostoliiton välissä typistyy yksinkertaistetuksi asetelmaksi, jossa virolaismiehet puolustavat maataan venäläisvihollista vastaan tavalla, joka vertautuu suomalaiseen kulttuuriseen kuvaan sota-ajasta uhrautumisena isänmaan puolesta (Kinnunen & Jokisipilä 2012, 451). Esimerkiksi päähenkilö Aliiden salaisen rakkauden kohteen Hansin sota-aikaisissa puheissa korostuu Viron puolustaminen, eikä Viron natsimiehityksen aikaa mainita lainkaan. Historiakuvan kannalta elokuvan 1990-luvulle sijoittuvissa kohtauksissa on kiinnostavaa jo iäkkään Aliiden vankka sitoutuminen kaatuneeseen neuvostojärjestelmään ja hänen pelonsekainen uskonsa siihen, että venäläiset tulevat aina takaisin. Aliiden kokemuksiin kytkeytynee myös elokuvan kuvaus, jossa neuvostojärjestelmän tukeminen esitetään yksiselitteisesti oman edun tavoittelun ja itsesuojelun ohjaamana. Vaikka elokuva painottaa neuvostojärjestelmän toiseutta ja jopa kommu-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

nistien erilaista hajua, se toisaalta myös alleviivaa naisiin kohdistuvan väkivallan pysyvyyttä ja uhrien kärsimyksen samanlaisuutta sodanjälkeisessä neuvosto-Virossa ja neuvostoajan jälkeisessä Itä-Euroopassa (universaaleista teemoista ja historiallisen paikantumisen vähäisyydestä Jokisen tuotannossa ks. Hiltunen & Sääskilahti 2017).

Miekkailija-elokuvallakin on selkeästi historiallinen juoni, vaikka elokuvaa on tulkittu ohjaaja Klaus Härön omaa uskonnollista vakaumusta seuraillen myös kristillisenä allegoriana (Lõhmus 2015). *Puhdistukseen* verrattuna *Miekkailijan* sijoittaminen aikaan ja paikkaan on huomattavasti täsmällisempää ja katsojalle selkeämpää. Elokuvaa ankkuroi historialliseen tilanteeseen opettajana työskennelleen miekkailija- ja miekkailuvalmentaja Endel Nelisin elämäntarina, johon juoni perustuu. Lisäksi elokuvan alussa kerrotaan katsojalle tekstein Viron miehityksestä toisen maailmansodan aikana ja Saksan armeijaan värvättyjen miesten, kuten Nelisin, asemasta "kansanvihollisina" sodan jälkeen (virolaissotilaiden kohtaloista toisessa maailmansodassa ks. esim. Kõresaar 2011). Elokuvan lopussa taas kerrotaan, miten Stalinin kuoltua vuonna 1953 vangittujen ja karkotettujen kotiinpaluu mahdollistui vähitellen. *Miekkailija* käyttää neuvosto-Viron etäännyttämiseen vastaavia keinoja kuin *Broidit* (2003), sillä elokuvan tapahtumapaikka Haapsalu on ränsistyneempi kuin kaupunki vielä 1950-luvun alussa paikallisten muistojen mukaan todellisuudessa oli (Lõhmus 2015).

Puhdistuksen tavoin *Miekkailijan* kuvaus neuvosto-Virosta keskittyy sodanjälkeisiin koviin vuosiin stalinistisen järjestelmän osana. Kummassakaan elokuvassa kommunistit eivät ole erityisen miellyttäviä henkilöitä, eikä heidän sitoutumistaan neuvostojärjestelmään kuvata ideologisena valintana, vaan henkilökohtaisen edun tavoitteluna tai kaunojen ja ilkeyden toteuttamisena – parhaimmillaankin vain elossa säilymisen vuoksi tehtynä pakotettuna valintana. *Miekkailijassa* kuvatun ajanjakson väkivaltaisuus näkyy erityisesti viittauksissa koululasten kadonneisiin isiin. Lisäksi elokuvassa on tunnistettava kohtaus, jossa mustan auton saapuminen iltapimeällä pihaan ja ovelta kuuluva koputus kertovat, että pian joku katoaa.

Myös *Miekkailijan* keskeinen teema, eli itse miekkailu-urheilu, saa elokuvassa poliittisia merkityksiä. Se asetetaan yhtäältä neuvostokansa-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

laiselta edellytettävään työläisurheiluun sopimattomaksi, mutta toisaalta miekkailu muodostaa sillan Viron menneeseen eurooppalaisuuteen, kun oppilaan isoisä muistelee oman nuoruutensa miekkailuharrastusta Leipzigissä. Elokuvan lopussa taas Neuvostoliiton laajuiset miekkailukisat Leningradissa muodostuvat pientä Haapsalua edustaneen, huomattavan vaalean Marta-tytön, ja paljon vanhemmanoloisen moskovalaispojan, eli suuren Venäjän, väliseksi kamppailuksi. Ottelun aikana joukkue Armenian Jerevanista kannustaa haapsalulaisia. Kohtauksen tulkintaa kommenttina miehitykseen ja Neuvostoliiton sisäisiin epätasaarvoisiin asemiin korostaa vielä kilpailun venäläinen kuuluttaja, jolla on vaikeuksia lukea Haapsalun kaupungin nimi oikein.

Sekä *Puhdistus* että *Miekkailija* ylittivät monella tavalla suomalaisen populaarikulttuurin kansalliset rajat. Ne kertovat selkeästi virolaisen tarinan, tosin ensisijaisesti suomalaiselle yleisölle. *Miekkailija* on suomalais-virolais-saksalainen yhteistuotanto ja enimmäkseen vironkielinen, *Puhdistus*-romaanin kirjoittaja Sofi Oksanen taas itse virolaistaustainen. Oksanen on myös herättänyt runsaasti keskustelua Virossa historiankuvauksillaan. Virolaisessa keskustelussa *Puhdistus*-romaania kritisoitiin naisiin kohdistuvan seksuaaliväkivallan sijoittamisesta Viron menneisyyteen tavalla, joka ohittaa Viron kansallisen historian kontekstin. Kirjallisuudentutkija Eneken Laanes (2012) onkin pohtinut, miten historiaesityksen sijaan romaania voisi käsitellä epämukavana kertomuksena naisten pelosta.

Siinä missä Oksasen romaanissa tulkinnan tasoja on selvästi enemmän, kertomuksen elokuvaversio ohjaa katsojaa suoremmin pohtimaan seksuaaliväkivallan historiallista esittämistä (Märka 2012) ja hyödyntää tekoaikansa suosittua *nordic noir* -estetiikkaa (Velmet 2012). Laanes (2012, 20) arvioi, että *Puhdistus*-romaani istui hyvin neuvostoajan jälkeiseen virolaiseen nationalistiseen keskusteluun, jossa korostettiin virolaisten sankaruutta ja jossa syyllisyys ja uhrius jakautuivat etnisten jakolinjojen mukaisesti. Suomessakin elokuvan mustavalkoinen maailmankuva ja venäläisten näkeminen yksiulotteisesti vihollisina sopi hyvin jatkamaan Neuvostoliiton hajoamisen jälkeistä uusisänmaallista toisen maailmansodan muistikulttuuria (Kinnunen & Jokisipilä 2012; Kinnunen 2017). Toisaalta, koska Suomessa sodan kulttuuriseen muis-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

tamiseen ei enää kuulunut avointa venäläisvihaa (Kinnunen & Jokisipilä 2012, 463), voi tulkita, että elokuvan sijoittamisella miehitettyyn Viroon oli mahdollista antaa tilaa myös sellaiselle venäläiskuvaukselle, joka olisi Suomen historian kohdalla ollut liian rajua. Suomen ja Viron historian samaistamista korostaa myös se, miten idyllinen virolainen 1930-luku (Velmet 2012), joka on elokuvassa värjätty lämpimillä sävyillä erotuksena synkästä miehitysajasta, vastaa suomalaista stereotyyppistä kuvaa sotaa edeltäneistä kauniista nuoruuden kesistä.

Neuvosto-Viron kuvauksen jatkuvuudet ja muutokset

Viron itsenäisyyden palauttamista seuranneina kolmena vuosikymmenenä Suomenlahti on kaventunut ja matkustaminen Suomen ja Viron välillä on muuttunut vaivattomaksi ja monille arkipäiväiseksi. Viro onkin lähellä: kuten jo Maija Vilkkumaan kappaleessa *Satumaa-tango* (1999) mainitaan, Helsingistä näkee Tallinnaan. Erityisesti Tallinnasta on tullut paikka, johon voi lähteä jopa hetken mielijohteesta, ja tämä on johtanut myös populaarikulttuurissa kolonisoivaan tapaan katsoa Tallinnaa ”Etelä-Helsinkinä”, suomalaisille kuuluvana huvittelukaupunginosana. Toisaalta lahden yli liikkuminen purkaa rajaa suomalaisen ja virolaisen populaarikulttuurin välillä: esimerkiksi suomalais-virolaisia elokuvien yhteistuotantoja tulee lisää ja ne laajentavat populaarikulttuurin kertomusvalikoimaa. Viimeisin yhteistuotanto on vuonna 2020 ensi-iltansa saanut *Näkemiin Neuvostoliitto*, joka tuo uusia sävyjä Viron historiakuvaan. Vaikka elokuva sijoittuu Viroon ja maan itsenäisyyden palauttamisen aikaan, sen keskiössä eivät ole virolaiset vaan inkerinsuomalaiset. Virolainen nationalismi näyttäytyy jopa kielteisessä valossa, kun inkerinsuomalaista päähenkilöä kiusaavat kansallismieliset koulupojat.

Suomalaisen populaarikulttuurin kuva neuvosto-Virosta on muuttunut neljässä vuosikymmenessä, kun Virosta on tullut tuttu ja läheinen ja kun katse on siirtynyt koetusta ja kuvitellusta neuvostomaasta menneisyyden muistamiseen ja menneisyyden kuvauksiin. Siinä missä 1980-luvun populaarikulttuurin viittaukset Viroon olivat vielä vähäisiä

https://doi.org/10.21435/skst.1480

ja kuvasivat selkeästi etäistä maata, itsenäisyyden palauttamisen jälkeen laivamatkat ja Tallinna ovat tulleet osaksi kulttuurista kuvastoa, jonka suomalaisyleisön voitiin olettaa tunnistavan. Muutoksista huolimatta Viro-kuvassa on myös pysyvyyksiä. Viron toiseus kertautuu kuvauksissa, vaikkakin hiukan eri muodoissa: lähinaapurin rakeisista tv-lähetyksistä on siirrytty rähjäisen romanttisuuden kautta toisenlaisen historian kuvitteluun. Näissä kuvauksissa Viro on ennemmin Suomen läheinen toinen kuin itsessään kiinnostava kuvausten kohde.

Muita toistuvia teemoja suomalaisen populaarikulttuurin Viro-kuvassa ovat viittaukset rikollisuuteen ja alkoholiin. Lisäksi oletus siitä, että virolaiset puhuvat suomea, tuntuu olevan kestävä. Jos jo Leskinen totesi laulussaan *Eesti (on my mind)* ”[j]os en ymmärrä, sanon: ’Suomenna! – –’”, niin 2000-luvun elokuvissa suomalaiset puhuvat automaattisesti suomea kohtaamilleen virolaisille. Rikolliset sen sijaan ovat pääosin venäjänkielisiä ja puhuvat jopa suomenkielisessä *Puhdistus*-elokuvassa venäläisellä aksentilla. Suomalaisen populaarikulttuurin kuva virolaisista on myös 2010-luvun historiallisia elokuvia lukuun ottamatta kiinnostavalla tavalla sukupuolittunut, sillä lähes kaikki tarinoiden kannalta merkitykselliset virolaishahmot ovat naisia. *Fakta homma* -sarjan ja -elokuvan taulukauppias Kopsus on tästä poikkeus, mutta hänen feminiinisyytensä – virolaismiehen kuva, jota 1990-luvulla jatkoi *Vintiöt*-sketsisarjan ”Eesti Aerobic” (1994) – vain alleviivaa sitä, ettei hän uhkaa suomalaismiesten maskuliinista asemaa.

Vakuuttelut erityisestä ystävyydestä tai sukulaisuudesta suomalaisten ja virolaisten välillä toistuvat populaarikulttuurin kuvastossa läpi tutkimani ajanjakson. Yhdistettynä Viron kulttuuriseen näkyvyyteen ne kertovat kiinnostuksesta ja yhteydestä, jota Suomessa on tunnettu Viroa kohtaan. Samalla vakuuttelut herättävät kysymään, miten paljon läheisyyden kokemusta on muokannut mahdollisuus tuntea ylemmyyttä ja erityisesti, miten neuvosto-Viron kuva on voinut toimia suomalaisille muistutuksena siitä, että toisinkin olisi voinut menneisyydessä käydä. Populaarikulttuurin kuvaukset ovatkin toimineet eräänlaisena oman itsemme peilinä ennemmin kuin varsinaisina kuvauksina naapurimaasta. Analyysit siitä, miten kuvaukset neuvosto-Virosta Suomessa on kulloinkin otettu vastaan ja miten ne ovat vaikuttaneet suomalaisten käsityksiin

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Virosta ja virolaisista niin neuvostoaikana kuin maan itsenäisyyden palauttamisen jälkeen, avaisivat vielä uusia näkökulmia ystävyyden, mutta myös ylemmyyden, tunteiden merkityksiin läpi hallintomallien.

LÄHTEET

AINEISTO

Elokuvat

Hellstedt, Lenka 2001: *Minä ja Morrison*. Solar Films Inc Oy, 91 min.

Härö, Klaus 2012: *Miekkailija*. Making Movies Oy, 93 min.

Illi, Esa 2003: *Broidit*. Kinotar Oy, 77 min.

Jokinen, Antti J. 2012: *Puhdistus*. Solar Film Inc Oy, 125 min.

Karjalainen, Pekka 1993: *Hysteria*. Fantasiafilmi Oy, 95 min.

Kaurismäki, Aki 1985: *Calamari Union*. Villealfa Filmproductions Oy, 79 min.

Kaurismäki, Aki 1986: *Varjoja paratiisissa*. Villealfa Filmproductions Oy, 75 min.

Kaurismäki, Aki 1994: *Pidä huivista kiinni, Tatjana*. Sputnik Oy, 65 min.

Mäkelä, Aleksi 2000: *Lomalla*. Solar Films Inc Oy, 89 min.

Mäkinen, Visa 1991: *Pirtua pirtua*. Tuotanto Visa Mäkinen Oy, 96 min.

Mänttäri, Anssi 1993: *Marraskuun harmaa valo*. Reppufilmi Oy, 78 min.

Randla, Lauri 2020: *Näkemiin Neuvostoliitto*. Bufo Oy, 86 min.

Virtanen, Jukka 1987: *Fakta homma*. Spede Pasanen Oy, 95 min.

Televisio-ohjelmat

”Eestiläinen taulukauppias”, 1986. *Fakta homma*, Yleisradio.

”Eestinlaiva”, 2012. *Pasila*, Yleisradio.

”Raivola-rysäpöksyt”, 1984. *Velipuolikuu*, Yleisradio.

”Eesti Aerobic”, 1994. *Vintiöt*, MTV3.

Musiikkikappaleet

Bäck tö Eesti – 40 vuotta hyvää vodkaa, 1986. Virtanen, Pekka (säv.), Järvenpää, Sakari (san.), Sleepy Sleepers (es.).

Eesti (on my mind), 1983. Leskinen, Juice (säv. ja san.) Juice Leskinen Grand Slam (es.).

Ikäväni Tallinnaan, 1993. Heikkinen, Olli (säv.), Salo, Heikki (san.), Miljoonasade (es.).

Minä ja Alex, 1996. Laaksonen, Petri (säv.), Nummelin, Jori, (san.), Kyrö, Heidi (es.).

Pärnu, 1997. Koskinen, Kerkko (säv.), Sinnemäki, Anni (san.), Ultra Bra (es.).

Satumaa-tango 1999. Vilkkumaa, Maija (säv., san. ja es.).

Tallinna kutsuu, 2006. Virtanen, Hannu (säv. ja san.), Suomen miesorkesteri (es.).

https://doi.org/10.21435/skst.1480

KIRJALLISUUS

Alenius, Kari 1997: Veljeskansojen kahdet kasvot. Naapurimaa-kuva. Teoksessa Roiko-Jokela, Heikki (toim.) *Virallista politiikkaa – epävirallista kanssakäymistä. Suomen ja Viron suhteiden käännekohtia 1860–1991*. Atena, Jyväskylä, 13–30.

Austin, Thomas 2018: Temporality in Kaurismäki. Anachronism, Allusion, Tableau. Teoksessa Austin, Thomas (toim.) *The Films of Aki Kaurismäki. Ludic Engagements*. Bloomsbury, New York, 17–37.

Elonet 2020: Suomen kansallisfilmografia. https://elonet.finna.fi/Content/filmography. [Tarkistettu 27.9.2021.]

Erll, Astrid 2011: *Memory in Culture*. Palgrave Macmillan, New York.

Gronow, Antti 2003: Rock, huumori ja humala. Sleepy Sleepers ja Eläkeläiset. Teoksessa Saaristo, Kimmo (toim.) *Hyvää pahaa rock 'n' roll. Sosiologisia kirjoituksia rockista ja rockkulttuurista*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 141–167.

Heikkinen, Antti 2014: *Risainen elämä. Juice Leskinen 1950–2006*. Siltala, Helsinki.

Hiltunen, Kaisa ja Nina Sääskilahti 2017: Post Memory and Cinematic Affect in The Midwife. *Journal of Aesthetics & Culture* 9: 1, 1–12.

Himberg, Petra 2018: Signaali yli Suomenlahden. Tällaisen Viron olemme suomalaisissa ohjelmissa nähneet ja kuulleet. *Yle*. https://yle.fi/aihe/artikkeli/2018/02/14/signaali-yli-suomenlahden-viro-suomalaisissa-ohjelmissa. [Tarkistettu 27.9.2021.]

Immonen, Kari 2001: Uusi kulttuurihistoria. Teoksessa Immonen, Kari & Leskelä-Kärki, Maarit (toim.) *Kulttuurihistoria. Johdatus tutkimukseen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 11–39.

Kaasik-Krogerus, Sigrid 2020: Kuvia perhepiiristä? Viron ja Suomen suhteiden esittäminen tiedotusvälineissä. Teoksessa Alho, Rolle & Kummer- Haukanõmm, Kaja (toim.) *Liikkuvuus, muuttoliike ja ylirajaiset suhteet Suomen ja Viron välillä*. Siirtolaisinstituutti, Turku, 96–109.

Kallioniemi, Kari 2001: Järki ja tunteet. Populaarikulttuurintutkimus katsoo itseään. Teoksessa Immonen, Kari & Leskelä-Kärki, Maarit (toim.) *Kulttuurihistoria. Johdatus tutkimukseen*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 91–106.

Kansteiner, Wulf 2018: History, Memory, and Film. A Love/Hate Triangle. *Memory Studies* 11: 2, 131–136.

Kiin, Sirje 1998: Suomettuminen ja virottuminen. Suomen kuva Virossa ja Viron kuva Suomessa. Teoksessa Immonen, Kari & Onnela, Tapio (toim.) *Suomi ja Viro. Yhdessä ja erikseen*. Turun yliopisto ja Olavi Paavolainen -seura, Turku, 20–34.

Kinnunen, Tiina 2017: The Many Layers of the War Remembrance in Finland. The Memory Production of the 1918 Civil War and the Second World War in the Post-Cold War Period. Teoksessa Tuomarla, Ulla; Piechnick, Iwona & Bíró, Bernadett (toim.) *Finland Suomi 100. Language, culture, history*. Helsingin yliopisto, Helsinki, 391–407.

Kinnunen, Tiina ja Markku Jokisipilä 2012: Shifting Images of "Our Wars": Finnish Memory Culture of World War II. Teoksessa: Kivimäki, Ville & Kinnunen, Tiina (toim.) *Finland in World War II: History, Memory, Interpretations*. Brill, Leiden, 435–482.

Kõresaar, Ene 2011: Remembrance Cultures of World War II and the Politics of Recognition in Post-Soviet Estonia. Biographical Perspectives. Teoksessa Kõresaar, Ene (toim.) *Sol-*

https://doi.org/10.21435/skst.1480

diers of Memory. World War II and Its Aftermath in Estonian Post-Soviet Life Stories. Rodopi, Amsterdam, New York, 1–34.
Kuusi, Hanna 2013: Accidental Traders. Finnish Tourists in the Soviet Union in the 1950s–1970s. Teoksessa Heinonen, Visa & Peltonen, Matti (toim.) *Finnish Consumption. An Emerging Consumer Society between East and West*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 206–227.
Kyrönseppä, Kari 2014: *Velipuolikuun vetovoima. Pääsiäishanukkaan valmistus ja muita sketsiohjeita*. Docendo, Jyväskylä.
Laanes, Eneken 2012: Sofi Oksanen's 'Purge' in Estonia. *Baltic Worlds* 2: 2, 19–21.
Landsberg, Alison 2004: *Prosthetic Memory. The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. Columbia University Press, New York.
Laurén, Kirsi 2014: Facing the Otherness. Crossing the Finnish-Soviet Estonian Border as Narrated by Finnish Tourists. *Culture Unbound. Journal of Current Cultural Research* 6, 1123–1143.
Lepajõe, Aleks 2019: *Pako länteen. Tillanderin jalokiviryöstäjien tarina*. Suomentanut Sanna Immanen. Docendo, Jyväskylä.
Lipponen, Kaj; Harri Tuominen & Waldemar Wallenius 2020: *Juice puhuu. Kootut muistelmat. Vol 2*. Into, Helsinki.
Lõhmus, Jaak. 2015: "Õnn tuli meie õuele..." *Sirp*, 20.03.2015.
Meri, Lennart. 1998: Meren ainoa toivomus. *Helsingin Sanomat*, 17.3.1998.
Miil, Marek 2015: The Communist Party's Fight against 'Bourgeois Television' 1968–1988. Teoksessa Tannberg, Tõnu & Lang, Peter (toim.) *Behind the Iron Curtain. Soviet Estonia in the Era of the Cold War*. Frankfurt am Main, 317–358.
Märka, Veiko. 2012: Ajalooline seenepuhastus Eesti kinos. *Sirp*, 5.10.2012.
Oinonen, Paavo & Rami Mähkä 2012: Fiktio kulttuurihistorian lähteenä ja kohteena. Teoksessa Nivala, Asko & Mähkä, Rami (toim.) *Tulkinnan polkuja. Kulttuurihistorian tutkimusmenetelmiä*. k&h, Turku, 271–303.
Pagel, Oliver 2015: Tulus äri Moskvale. Valuuta teenimine Soome välisturismilt Eesti NSV-s aastatel 1965–1980. *Ajalooline Ajakiri* 151/152: 1/2, 159–187.
Pagel, Oliver 2019: Finnish tourists in Soviet Estonia. Security considerations. *Journal of Baltic Studies* 50: 3, 375–391.
Roiko-Jokela, Heikki 1997: Suomen ja Viron suhteiden käännekohtia 1860–1991. Teoksessa Roiko-Jokela, Heikki (toim.) *Virallista politiikkaa – epävirallista kanssakäymistä. Suomen ja Viron suhteiden käännekohtia 1860–1991*. Atena, Jyväskylä, 361–369.
Rui, Timo 1999: "Vankan tammen kaksi haaraa". Suomen ja Viron kulttuurisuhteiden historiaa. Teoksessa Koistinen, Tero; Kruuspere, Piret; Sevänen, Erkki & Turunen, Risto (toim.) *Kaksi tietä nykyisyyteen. Tutkimuksia kirjallisuuden, kansallisuuden ja kansallisten likkeiden suhteista Suomessa ja Virossa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki, 373–393.
Saarenmaa, Laura 2019: Kallen matkassa Itä-Euroopan kaupunkikohteissa. *Idäntutkimus* 26: 2, 40–52.
Tuomi-Nikula, Outi 2009: Kotiseutu kulttuuriperintöprosessina – saksalainen kokemus. *Elore* 16: 1. https://doi.org/10.30666/elore.78780.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Velmet, Aro 2012: Kas ”Puhastus” saab olla kõigest mängufilm? *Sirp*, 6.9.2012.
Vilkman, Sanna. 2016. Eesti vabaks! – eli näin Suomi-rock valjastettiin Viron laulavan vallankumouksen palvelukseen. *Yle*. https://yle.fi/uutiset/3-9107370. [Tarkistettu 27.9.2021.]
Wikipedia 2019: Lauluja Virosta. https://fi.wikiquote.org/wiki/Lauluja_Virosta. [Tarkistettu 27.9.2021.]
Zetterberg, Seppo 2007: *Viron historia*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Kirjoittajat

FT, dos. **Anna Helle** on Turun yliopiston kotimaisen kirjallisuuden yliopistonlehtori. Hänen erikoisalaansa on kotimainen nykykirjallisuus, jota hän on tutkinut viime vuosina tunteiden, emootioiden ja affektien näkökulmasta. Hän tekee tällä hetkellä tutkimusta muun muassa suomalaisen nykykirjallisuuden Neuvostoliitto-kuvauksista kulttuurisen muistin näkökulmasta ja ympäristötunteista kirjallisuudessa.
https://orcid.org/0000-0001-8504-849X

VTT, dos. **Markku Jokisipilä** on Turun yliopiston eduskuntatutkimuksen keskuksen johtaja ja poliittisen historian apulaisprofessori. Hän on julkaissut useita kirjoja ja artikkeleita politiikan ja urheilun kytköksistä.

FT **Wiivi-Maria Jouttijärvi** on keskittynyt tutkimuksessaan Viron neuvostohistoriaan erityisesti muistitietotutkimuksen näkökulmasta. Hän on kiinnostunut myös laajemmin lähihistorian traumaattisten ja kiisteltyjen tapahtumien ja niiden muistelun tutkimuksesta. Jouttijärvi väitteli Jyväskylän yliopiston yleisen historian oppiaineesta vuonna 2021 väitöskirjallaan *Muistojen ja kansallisen historiakulttuurin rajapinnoilla: Viron neuvostoaika kolmen sukupolven kertomana*. Väitöskirjassaan Jouttijärvi tutki neuvostoajan muistelua 2010-luvun Virossa niin yksityisessä kuin julkisessakin muistelussa. Keväällä 2022 Jouttijärvi toimii historian ja yhteiskuntaopin opettajana Jyväskylän Normaalikoulussa.
https://orcid.org/0000-0003-0707-5470

Iina Kohonen on koulutukseltaan kulttuuriantropologi ja taiteen tohtori (valokuva). Hän on tutkinut Neuvostoliiton avaruusohjelmaa ja sen julkisuutta kulttuuri- ja mediahistorian näkökulmasta. Tällä hetkellä hän työskentelee tutkimusetiikan erityisasiantuntijana.
https://orcid.org/0000-0002-5872-2570

FT, dos. **Pia Koivunen** on yleisen historian yliopistonlehtori Turun yliopistossa. Hän on erikoistunut Neuvostoliiton kylmän sodan aikai-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

seen historiaan ja tutkinut kulttuuridiplomatiaa, megatapahtumia, nuorison ja nuorisojärjestöjen kansainvälisiä suhteita sekä kokemushistoriaa. Koivusen viimeisin monografia *Rauhanuskovat. Suomalaiset maailman nuorisofestivaaleilla* (SKS, 2020) käsittelee suomalaisten työläisnuorten kokemuksia kansainvälisestä matkailusta kylmän sodan Itä-Euroopassa. Koivunen johtaa Suomen akatemian rahoittamaa tutkimushanketta ”Mission Finland. Suomi kylmän sodan kulttuuridiplomatian kohteena”.
https://orcid.org/0000-0001-6142-1595

FM **Anna Laakkonen** on Itä-Suomen yliopiston nuorempi tutkija, joka kirjoittaa historian alan väitöskirjaa Neuvosto-Karjalan suomenkielisestä lehdistöretoriikasta vuosina 1920–1937. Hän on kiinnostunut erityisesti suomalaisten kirjallisesta toiminnasta Neuvostoliitossa 1920- ja 1930-luvuilla.
https://orcid.org/0000-0002-2309-6864

TaT, YTM, kuvataiteilija **Kalle Lampela** toimii tällä hetkellä Lapin yliopiston taiteiden tiedekunnassa apulaisprofessorina. Hän on tutkinut Neuvostoliiton ja DDR:n propagandakuvia kuvataiteellisessa työssään piirtämällä ja sommittelemalla kollaaseja sekä julkaissut aiheesta tutkimusartikkeleita.
https://orcid.org/0000-0002-0367-5009

FT **Mika Perkiömäki** työskentelee tutkijatohtorina Helsingin yliopiston Aleksanteri-instituutissa. Perkiömäki on erikoistunut Venäjän kulttuurin ja median ekokriittiseen ja ympäristöhumanistiseen tutkimukseen. Hänen vuonna 2021 Tampereen yliopistossa hyväksytty väitöskirjansa *Imagined Riverography of Late Twentieth-Century Russian Prose* käsittelee joen merkityksiä myöhäisneuvostoliittolaisessa venäläisessä luonnonfilosofisessa proosassa. Hän on tutkinut myös varhaisneuvostoliittolaisen pomorikirjallisuuden pohjoisvenäläisen luonnon, erityisesti meren, esityksiä. Hänen viimeisin tutkimuksensa käsittelee murrostilassa olevaa Venäjän median ilmastonmuutos- ja energiatransitiodiskurssia.
https://orcid.org/0000-0003-1979-5539

https://doi.org/10.21435/skst.1480

FT **Silja Pitkänen** on Neuvostoliiton visuaaliseen kulttuuriin perehtynyt historiantutkija. Hänen väitöskirjansa (2020) käsittelee lasten kuvien käyttämistä Neuvostoliiton ja Saksan 1930-luvun valokuvapropagandassa. Postdoc-tutkimuksessaan Pitkänen keskittyy 1900-luvun neuvostoliittolaisiin valistusjulisteisiin, ja hän on myös toimittanut yhdessä VTT Olli Kleemolan kanssa valokuvien käyttöä historiantutkimuksen lähteenä analysoivan artikkelikokoelman *Photographs and History* (k&h-kustannus, 2018).
https://orcid.org/0000-0002-2913-0568

FT **Hannu Salmi** on Turun yliopiston kulttuurihistorian professori, tutkija ja tietokirjailija. Hän on julkaissut laajasti 1800- ja 1900-lukujen historiasta, ennen kaikkea mediakulttuurin muutoksista. Hän on toimittanut yhdessä Benita Heiskasen kanssa teoksen *Kiekkokansa* (Teos, 2015) sekä kirjoittanut yhdessä Mila Oivan ja Bruce Johnsonin kanssa teoksen *Yves Montand in the USSR: Cultural Diplomacy and Mixed Messages* (Palgrave Macmillan, 2021).
https://orcid.org/0000-0001-8607-6126

FT **Marja Sorvari** on venäjän kielen ja kulttuurin apulaisprofessori Itä-Suomen yliopistossa. Hänen tutkimuksensa käsittelevät naisten kirjoittamia omaelämäkertoja ja muistelmia, kulttuurista muistia, nykykirjallisuutta, naisten kulttuurihistoriaa sekä monikielistä kirjallisuutta. Hän on kirjoittanut monografian naisten omaelämäkerroista ja muistelmista 1990-luvun Venäjällä, julkaissut tieteellisiä artikkeleita sekä toimittanut useita artikkelikokoelmia.
https://orcid.org/0000-0002-3311-726X

VTT, FM **Riikka Taavetti** työskentelee sukupuolentutkimuksen yliopistonlehtorina Turun yliopistossa. Hänen aiemmat tutkimuksensa ovat käsitelleet queer-historiaa, seksuaalisuuden historiaa sekä muistin politiikkaa ja muistitietoa Suomessa ja Virossa. Hän on tutkinut myös suomalaisen seksitutkimuksen tieteenhistoriaa. Tällä hetkellä Taavetti osallistuu Koneen Säätiön rahoittamaan hankkeeseen Sexuality and de-

https://doi.org/10.21435/skst.1480

mocracy: Exploring the links and re-thinking the concepts for feminist politics (SEXDEM), jossa hänen tutkimuksensa käsittelee homoseksuaalisuudesta käytävää poliittista keskustelua Virossa ja Ruotsissa.
https://orcid.org/0000-0001-9601-2206

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Abstract

Remembered and Imagined Soviet Union

The volume *Remembered and Imagined Soviet Union* addresses memories, conceptions, and images relating to the Soviet past from the perspective of cultural memory. The book explores how the Soviet Union has been recalled and how it has been depicted in cultural products like literature, museum exhibitions, art and the media. Instead of trying to say what the Soviet Union was, the book analyses the ways in which Finns, Russians and Estonians have viewed the Soviet past at different times. The book answers the following questions: What is remembered about the Soviet past? How has the country been represented in various cultural texts? What is forgotten or not talked about?

The book consists of chapters by scholars of history, literature and art studies. They look at key themes of the Soviet past in the framework of cultural memory, with topics including space conquest, the superiority of the hockey team, known as the "Red machine", political propaganda, and persecution of minorities.

https://doi.org/10.21435/skst.1480

Hakemisto

https://doi.org/10.21435/skst.1480

https://doi.org/10.21435/skst.1480

https://doi.org/10.21435/skst.1480